

МИКОЛА ЛАЗОРЕСЬКИЙ

ПАТРІОТ

diasporiana.org.ua

diasporiana.org.ua

Mykola Lasorskyj

PATRIOT

Hryhor Orlyk (1702—1759)

Copyright by DNIPROWA CHWYLA, Munich 1969

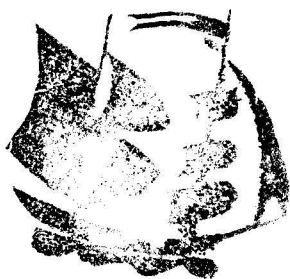
Druck „Logos“ GmbH, München

Микола Лазорський

ПАТРІОТ

Григор Орлик (1702—1759)

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

Мюнхен 1969 Німеччина

Українській молоді —
найкращим синам Батьківщини
присвячую цей твір

Автор

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

На початку XVIII віку Полтава все була тиха та затишна, як і колись за гетьмана Богдана Хмельницького: квітуча, вся у вишняках та веселих гайках. Місто суто степове, на одшибі, ближче до старого, як світ, Муравського шляху та й недалеко від принадної столиці козацького народу — Києва. Розбудована на мальовничій рівнині, вона поволі ширилася на схід сонця та на південь до своїх чепурних сел й хуторів. Як і столиця мала вона Поділ, відкіль можна було швидко дістатися до славного Здвиженського монастиря та широкої долини «Побиванки», пропам'ятного місця Полтавського побоевища.

За тих далеких часів вся Полтава купчилася на широкому майдані де стояла Успінська церква, за нею магістрат та ще торг, або, як кажуть тепер — базар. На майдані були і панські хати під гонтом. Поруч стояли ще хати панів бунчукових та осавулів та ще кам'яниця славного гетьмана Івана Степановича Мазепи. Проте полтавчани пишалися найбільш «Панянкою». Була то велика вулиця, краще б сказати веселий гайок, що межував з торгом, тут стояли, як під шнур, старшинські хати під гонтом та очеретом. Перед хатами вповдовж усїєї вулиці росли густі й розлогі дуби всуміш з лапчатими кленками. В затінку стояли вкопані широкі та ще й мережані лави. У свято, чи так у неділю по обіді сходилися сюди старшинські панночки у вінках, вишиваних сорочках та барвистих скіндячках. Тодіж заглядали сюди й паничі: судові канцеляристи, киевські академіки на вакаціях, молоді, нежонаті старшини. Приходили, як то кажуть,

на зальоти, гуртові пісні, веселі розмови. В погожі дні та тихі вечорі в Панянському гайку вирувало життя: чути було музику, безжурний дівочий сміх, жарти, пісні... В гайку ж, як водиться, парувались, а восени брали шлюб: тоді по всьому місту лунали вже весільні пісні... В тому ж гайку любили посидіти часом й статечні козаки, погомоніти про свої клопоти та послухати новин від мандрівного перебенді-кобзаря, який далеко бував та багато чував.

Але найбільшим дивом в цьому тихому місті були пишні палаци двох полтавських маґнатів: І. Абазы та В. Кочубея. Полтавська старшина, ремісники та й усе козацтво з близьких і далеких сел зачудовано поглядали на ту розгонисту розкіш, від якої тягло назбит небуденною красою та величавою пишнотою. Старі козаки, що бували в бувальцях і яких не можна вже було чим будь здивувати, — всеж і вони задивлялись на алябайстрові колони, химерні водогреаї, барвисті квітники, темні купи розлогих дубів, античні статуї в широких алеях, прозорі ставки, де плавали гарні лебеді та теплиці з екзотичними рослинами. Найпаче чарівне було те диво влітку, коли жагуче сонце обливало потоками сяйва білосніжні стіни палат, коринські карнізи, химерні кар'ятиди, блискучі водогреаї та акантові капітелі, від яких падала густа тінь на широкі вікна, зелену галявину, ажурні ґрати. Вночі серед сонного міста чути було, як в темних парках раз-у-раз кричали неспокійні павичі...

Палаци стояли в різних частинах міста, кожен з них як найближче до свого багатого села, до своїх маєтків: Решетилівки, Абазівки, Диканьки, Опішні, Сорочинців, Жуків... За цими великими маґнатами тяглась і менша старшина, маєтки якої були геть далі за округою. Так, у Полтаві оселились старшини Малами з-під Кременчука, Миклашевські з-під Прилук, Черненки з-під Полтави, Яновські з-під Миргороду, Дублянські, Милорадовичі, Джажалії, Танські, Гарновські та ще багато іншої великої й дрібної козацької шляхти... Виросли нові вулиці, забудовані чепурними кам'яницями, прикрашені, як годиться, густими садками та огорожені стрункими тополями. Місто помалу росло на захід, туди, де був рівний степ, де стояли старі добре залюднені козацькі села... В околицях тулилось й цехове реміс-

ництво, дрібне крамарство, чумацтво, баштанники, тютюнники, олійники та ще правдиві орачі-хлібороби. І тут і там виростили хати під очеретом, огорожені тинами, обсажені вербами та яворами з яблунями, сливами та соковитою шпанкою. За тими садибами, за тими коротенькими вулицями жовтіли лани дорідної пшениці, цвіли красним цвітом широкі степи. Серед того зеленого моря білими оазами миготіли багаті хутори та старі, як і сама Полтава, козачі села.

Саме тоді на цей пишний край, на всю квітучу Полтавщину неждано-негадано насунули зловісні хмари, вдарило таке гнітюче лихо, що вся Гетьманщина не здольна була вже підвестити й скоро потому стала жертвою поневолювача, жертвою московського царя-калмика, як писали тодішні європейські літописці і сам французький письменник Вольтер.

Історія світова давно вже зганьбила ненаситну жадобу московських царів гарбати не тільки чужі землі, ба навіть ковтати й чужі держави, прикриваючи ті злочини дивними причинами. Було ще дівнішим те, як іритувались царі і то не жарт, коли поневолені нації оружно боронили свою отчизну, свою мову, віру, обичаї, закони, боронили свою невідлеглість. Без сорому московська провідна верства апелювала не знати до кого о справедливості і посилала на інсургентів-«бунтівників» полки за полками муштрованих солдатів... Мир і тишина наставали вже після витереблення мільйонів нівчому неповинних поляків, кавказьких народів, туркестанських народів, хивінців, бухарців, азербайджанців, білорусів, українців...

Так робилося ще за московського царя Івана Каліти, «собрателя» чужих земель, так робиться й по цей день...

Так робив на велику скалю й московський цар Петро (1682—1725). Цьому царю-синовбивці мало було на півночі доброго портового міста Архангельська, з якого був вільний вихід у широкий світ. Хотів він стати твердою ногою ближче до Англії, торгової й міцної колоніальної країни. Але на побережжі Ботнійської затоки й аж до Фінської — все було чуже: звалася та земля Інгрією, а належала Швеції, північній потужній державі, де саме тоді королював молодий король Карло XII (1697—1718). Швеція була дуже сильною, а сам

король напрочуд добрий полководець, тому Петро не наважився напасти на шведські землі сам, а намовив на це польського короля Августа II Саса (Саксонського — 1697—1706) та Данію, до якої Швеція не мала ніяких претенсій. Петро ж, як каже історик Тарле, вважав Інгрію своєю, бо мовляв, там здавна селились московські «торгові люди». Може воно й так, може й селились з дозволу Швеції, але все ж селились на чужому. Ніби з тої причини Петро і хотів забрати всю Інгрію. Він повів свої полки на фортецю Нарву, але молодий шведський король швидко пішов у контр-атаку й розбив москалів впень (1700). Так само він швидко впорався з військом данців та поляків, скинув з трону Августа-Саса і наставив королем колишнього познанського воеводу Станіслава Лещинського. По тому Карло лишив гарнізони в Інгрії та Лівонії, а сам обернувся проти Московії: знав бо добре, що «московський калмик» небезпечний загарбник, який вже встиг захопити Білорусь, Україну, всю Сибір і сягнув «неситим оком» на зауральські степи. Він не вірив цьому новому агресору і став шукати спільника.

Молодий король шведський, якому тоді не було й двадцяти років, хотів за всяку ціну розбити Московію так, щоб раз назавжди спекатися небезпечного ворога-сусіда. Було те в часи гетьманування гетьмана Івана Мазепи (1687—1709), який і собі шукав спільника, теж щоб спекатися Московії, що вже добре вмостилася в Гетьманщині і вже вважала наш край своєю «вотчиною» (великою та багатою економією). Та «економія» несподівано стала для москалів невичерпним джерелом не лише добутку хліба, а й добутку робочої сили. Саме тут через великий розбрат серед вищої старшини Московія стала вербувати молодих козаків на розбудову нової столиці Петербургу, на всякі інші так звані «каналські роботи», ставити постоем по всіх наших містах свої залоги, стягати всякі датки.

Старшина і генеральна, і полкова та сотенна не скоро побачила велике лихо в своїй домівці, а все ж побачила біду, стала просити гетьмана про порятунок. Вона казала:

— Визволи, ясновельможний пане, усіх нас і весь християнний народ наш з страшної неволі московської, щоби ми, наші діти й діти дітей наших благословляли тебе з віку у вік!

Порви кайдани, накинуті на нас лютим ворогом, а ми всі помічники тобі в тому святому ділі!

Так говорили всі старшини від великого й до малого тай увесь український народ не один раз і не двічі. І Мазепа надумав зрештою поєднати до спілки шведського короля, який саме тепер вже завзято бився з москалями за свої землі, куди ліз московський цар Петро. По довгих роздумах та пертрактаціях Мазепа склав умову з Карлом XII — «Північним Метеором», як називали його за великий сприт і військові здібности. Але під час пертрактацій Карло допустився помилки. Гетьман хотів так допомогти шведам, щоб розбити москаля на півночі, де вже сили Петра дуже заломилися. Тим часом Карло напланував зустрітися з спілником Мазепою в Україні, деь далеко від свого краю. Це дивувало всю старшину, бо армія шведська сама відпихала себе від харчових баз і фуражу, Карло ставив всю армію під великий ризик. Але що сталося те сталося. Доля судила так, що сили двох великих тоді потуг зустрілися на Полтавщині і навіть генеральний бій стався саме під Полтавою на великий жаль всього нашого козацтва.

Сталось те страшне побоєвище 27 червня 1709 року.

Старшина всієї Гетьманщини і сам гетьман все ж покладали великі надії на шведське військо, бо те військо вважалося тоді найкраще муштрованим, дисциплінованим і витривалим. Свій сприт воно довело в баталіях з данцями, поляками і тими ж москалями. Та й Москва, налякана невдачами на Півночі, тепер боялася, щоб бува Гетьманщина не вислизнулася з її чіпких рук. Отже постаралася кинути в Україну велику силу свого війська. Сам цар поділив ті сили на чотири армії; арміями керували досвідчені генерали (бригадири): Шереметев, Меншиков, Боур та Долгоруков.

Сталось все ж так, що цар занадто скоро довідався про спілку гетьмана Мазепа з королем Карлом XII. Розлючений такою вісткою, він негайно послав на Батурин, гетьманську резиденцію, велику каральну експедицію під кермою свого випробованого генерала О. Меншикова. Наказано було «сполелити і зруйнувати так, щоб від квітучого міста та околичних сіл нічого не лишилося». Меншиков виконав наказ бездоганно, навіть з великими стараннями. Всю старшину

було замордовано в жахливий спосіб (колесовано), людність витереблено в застрашаючий спосіб, великий регіон обложено тяжкою даниною і поставлено постоем силу війська, яке «зжерло весь врожай хліба, немов сарана». Москва пішла далі: вона назвала гетьмана Мазепу «зрадником», спалила його портрета прилюдно і наказала проклинати по всіх українських церквах. Також присудила гетьмана до страти заочно», хоч на таку кару він не заслуговував. Адже боронив лише свій край і був великим патріотом, став оружно боронити Україну, як таке робили в своїх землях Вашингтон, Кромвел, Гарібальді, Жанна д'Арк... Цих героїв ніхто й ніколи не називав «зрадниками», навпаки — їх вінчали лаврами і ставили пам'ятники.

Налякані такою безприкладною вандетою (мстивістю), полковник Стародубський Іван Скоропадський, що ще вагався який час, тепер поспішив вернутись до царя, услід за ним перебігли з своїми полками полковник: Чернігівський — Полуботок, Переяславський — Тамара та Ніженський — Жураковський. Для підсилення военной потуги князь Долгоруков привів чотири полки москалів та ще затяг понад п'ять тисяч башкирів і волохів. До певної міри Москві став у помочі польський гетьман Огінський, бо не хотів визнавати Станіслава Лещинського польським королем, обраним всією Речою Посполитою. Аналі тих часів кажуть, що Москва кинула в Україну щонайменше війська на двісті тисяч багнетів. За своїм звичаєм цар держав Гетьманщину в повсякденному терорі. Кричав, щоб не давали пощади «черкасішкам», як називала нас Москва. Загони царя-синовбивці буквально шаліли по всій Україні, а найпаче на Полтавщині, де вже було плановано генеральний зудар. Налякане населення тікало, ховалося хто куди міг, в крайньому випадку здавалося москалям на ласку. Найбільше тікало до Дніпра. Але там цар розмістив всі полки нового гетьмана Скоропадського. Тим полкам доручено було ловити втікачів і без милосердя розстрілювати на очах братів і сестер.

Можна тільки дивуватися одчайдушному героїзму шведського та козацького війська. На спустошеній Полтавщині, в оточенні великих ворожих армій наші славні діди й батьки виборювали Рідному Краю В о л ю , билися, як леви

і проти московської сарани, і проти зрадницьких полків Скоропадського, що свідомо вступив у братовбивчу війну заради свого особистого порятунку.

Кошовий Січі пан Кость Гордієнко, хоч і пристав до славногo гетьмана Мазепи, хоч і присягався на святу Євангелію у Покровській церкві, та все ж привів мало січового товариства. Багато не пішло за кошовим, багато послухалося нового кошового Петра Сорочинського, хотіли сидіти дома, по своїх «гніздах» (гніздюки, «периноспали», «доматури»), інші просто не хотіли воювати, воліли краще пити-гуляти в кошу. Коли про тих гультяїв прочув компанійський полковник Галаган, оскаженів, пішов до Січі «викурювати голоту, ледарство, що не годне було козацького звання». Тим часом на туж голоту пішов і московський бригадир Яковлев з наказу вже самого царя. Отже несподівано на тих козаків-гультяїв впало, як сніг на голову, велике військо двох ворожих між собою сил. Січ було дуже поруйновано, врятувалися тільки гніздюки, що ховалися «за жінчину плахту» як згодом кепкували з тих периноспалів чесні козаки.

Пан кошовий, хоч як старався, а все ж привів до гетьмана всього тисяч сім-вісім комонників. Шведське військо на той час було вже без провіянту, добре виснажене тяжкими переходами, багато було хорих, недоживлених саме тоді, коли треба було ладнатися до вирішального бою, якого так прагнула Москва. Що правда, шведська армія була ослаблена, але до бою все ж готова й добре натренована, найпаче її фузелери — гроза і скеля шведської армії. Військо те вважалося тоді найкращим в усій Європі.

І все ж . . . все ж під Полтавою того війська за рахубою таких істориків, як Ів. Павловський, Бучневіч, Л. Падалка було майже вдвідесятеро менше, як московського.

Але Карл кинувся у бій.

Генеральний бій стався ранком, а по обіді затягся до розпачливого кінця. Король сам керував воєнними діями, сидючи на носилках, бо вже на коні не спроможний був їздити через важку рану на нозі. Московське військо навалилося всією силою на шведів. В цей час новий гетьман І. Скоропадський поставив в допомогу московському царю шість

козацьких полків, силою відірваних від Мазепи. Москалі надвечір стали перемагати, а шведське військо змушене було відступати до Бендерських степів разом з старим і немичним гетьманом Мазепою, кошовим Гордієнком і всіма вірними полковниками та їхніми родинами.

Тріюмфуючи перемогу, цар несподівано дістав вістку про декого із задержаних полковників: в руках москалів опинилися — генеральний осавула Максимович, генеральний суддя Чуйкевич (муж Мотрони Кочубеївни), Лубенський полковник Зеленський, компанійський полковник Кожухівський, сердюцькі полковники: Покотило, Гамалій, Лизогуб, канцеляриста Григорович, писар Гречаник, Прилуцький полковник Д. Горленко (кандидат на гетьмана по смерті Мазепи). Всіх їх у Москві було люто й немилосердно катовано і заслано до далекого та широкого Сибіру. Не помилювано і їхніх близьких та рідних: всі пішли за своїми батьками та чоловіками, навіть подибала за чоловіком і Мотрона Кочубей, дарма що батько прислужувався московському царю.

Не помилював той цар і шведську старшину, яка попала до московського полону. Так, цар кинув до Шліссельбурзької фортеці прем'єр-міністра К. Піпера, який весь час був при королі, навіть і під Полтавою. Скоро в тій фортеці Піпер і помер 1715 року.

Кращі з кращих, краса і гордість української нації, великі патріоти свого Краю тепер конали в холодній, засніженій пустелі, кинуті на призволяще, інші скніли в еміграції на чужині. Тоді саме московські агенти, титуловані шпигуни (князь Долгоруков, граф Ягужинський, амбасадори: Шафіров, Матвеев, Бетігер) нищпорили по чужих державах з одною — єдиною метою виловити українську старшину разом з гетьманом Мазепою, який сміливо став зі зброєю в руках проти насильницької Московії.

Автор

РОЗДІЛ І

1.

Перед трагічним боєм під Полтавою жив на Панянці старий полковник Григор Герцик з усією родиною у доброму під гонтом будинку. Старша донька Ганна вже була в Батурині замужем за генеральним писарем Пилипом Орликом; мала й діток — Григора, якого дома називали Орлею, Настуню та ще третю Варвару або Басю. Вже буде з півроку, як уся родина Орликів гостювала у пана полковника в Полтаві. До «дідуса» горнулися всі і внуки малі й дорослі. Переїхали вони з Батурина, правду казати, з остраху, бо в останні місяці стало якось жити тут небезпечно, до всього прочули, що на Гетьманщину посунуло багато московського війська з головним воеводою князем Олександром Меншиковим. Цар Петро довідався від своїх агентів, що саме тою дорогою йде на Гетьманщину шведський король Карло XII. Отже гомоніли ніби й сам Петро збирається сюди, щоб перетнути шлях своєму ворогу, з яким безнастанно воював десь далеко на Півночі. Чутки були настирливі, вперті, людність хвилювалася, жила в напрузі. Сам генеральний писар, перший помічник гетьмана Мазепи, майже щоденно слав депеші пану Герцику про те, що робиться на Чернігівщині та давав поради, як стеретися біди. А це три дні тому дав знати тестю і своїй дружині, що гетьман з шістьома полками та сердюками вибрався з Батурина до Гадячу, тобто вже на Полтавщину: там ніби хоче ждати короля та приєднати свої полки до війська шведського і вже не криючись просто стати збройно супроти Москви. Писав ще, що заїде навідатись на часину, дати раду родині, а тоді мерщій і собі до Гадячу. Часи, мовляв, дуже важкі, треба сподіватися великих змін і в усій Гетьманщині і в житті

всієї старшини впрост до самого ясновельможного пана гетьмана . . . Просив ще дружину поберетги себе й діток та коли, боронь Боже чого, спакуватися в далеку дорогу, але не до Батурина, бо там стоять москалі, а швидше на Кобеляки або до польських кордонів, а може і в турецькі степи. Кажу на всякий випадок, щоб були напоготові, не спали, бо з усього видно, десь на Полтавщині станеться велика січа між москалями та шведами з козацькою потугою.

Лист дуже наполохав усіх . . .

Вже й зовсім стало моторошно, коли до пана полковника Герцика почали з'їжджатися ще вночі старшинські родини. Гомоніли багато не так про шведів, як про страшних москалів, лихого царя та його велике військо, до якого пристали бродячі киргизи, калмики та башкири, вся ця орда суне зі сходу на Гетьманщину. Втікачі вже знали, як воевода Меншіков та інший Шереметев спалили до цурки славний Стародуб і всі багаті довкола нього селища, розграбували до сорочки селян, силу побивали, мордували, жінок і панночок гвалтували . . . Передавали пошепки, оглядаючись, тремтіли і христилися . . .

Услід за тими несподіваними гостями приїхав на світанку і сам генеральний писар Пилип Орлик. Діти спали ще і він говорив тихенько, щоб не побудити, але говорив мало, вривчасто тоном наказу, дивився понуро і стерігся казати страшну правду про полковника Скоропадського, який з своїми полками перейшов до царя, що цар вже настановив того зрадника на гетьмана, а Мазепу прокляв у церкві, що Скоропадський старається догодити Москві і тепер поставив по Дніпру великі пікети вистрілювати Гордієнкових січовиків та всіх городових козаків. Цього не казав жіноцтву, щоб не робити переполоху. Давав лише наказа чоловікам, як краще подбати за жінок та дітей.

— В Полтаві швидко стане небезпечно, бо саме в цей бік сунуть москалі, слід отже відійти далі геть, — казав він м'якенько жінкам. З вами поїдуть бувалі старшини, повезуть кому треба листи. Я посилаю пана Хведора Мировича, він добре знає шляхи в той бік, пана Миколу Хлюпала бувалого козака, знає і Туреччину, знає і мову турець-

ку, коли треба звернути на Польщу і тут буде у великій пригоді... З вами поїде сотня сміливих козаків...

— Хіба вже так погано тут, пане писарю? — перелякано питала пані Войнаровська.

— Ні... я так не думаю, бо ще немає і генерального бою і не знати як воно обернеться, адже і шведів багато та й цар тих шведів боїться, бо вони йому далися взнаки під Нарвою на Півночі... А все ж треба далі відійти від побоевища, яке насувається саме під Полтаву. Гм... Береженого, як то кажуть, і Бог береже, поїдете усі у вигоді не хапаючись, слід подбати і про діток, щоб бува не кричали, не плакали з переляку... Це вже ваш обов'язок, жіночий...

Жінки мовчки слухали, де хто нишком вже плакав, діти тулилися до матерів. Додавали смутку ще й безнастанні постріли не знати з якого боку. У вікно видно було спалахи пожежі з того боку, де Батурин, раз у раз гупали гарматні вибухи, чути було церковні дзвони і далекий, якийсь невиразний, але тривожний стотисячний гомін...

На полковницькому подвір'ї було тихо, не валували навіть собаки. Все шукало затінку, все прицілося, чуючи велике лихо, жахливу блискавицю, моторошне видиво масової смерті...

2

Коли малий Орля прокинувся було не рано. Сонце вже піднялося височенько і в розчинене вікно пахучий бузок простягав вогкі від роси тоненькі гілочки. Орля скотився з ліжка й підбіг до вікна. З нього далеко видно було річку та навіть всі Заavorsклянські гаї й села. Десь важко щось гупало. Сьогодні була неділя й Орля згадав, що мати хотіла їхати з ним до Нехворощі, сусіднього села. Там жив пан Хведір Мирович генеральний осавула з малими дітьми, такими ж як і Орля. І от маєш! У світлиці тихо і, здається, тихо і в самому будинку.

— Мабуть всі поїхали без мене й не розбудили, — думав Орля і нараз загукав щосили:

— Гей — гей! Сюди до мене! Він впав на ліжко з великим плачем.

— Чого репетуєш, з якої причини плачеш?

До світлиці вступила Підорка з глеком та рушниками.

— Куди ви всі поїхали без мене? — втирав сльози Орля, сидючи в ліжку.

— Ніхто нікуди не їхав, приснилося тобі, чи що! Правда, вчора хотіли їхати, а сьогодні вже облишили.

— Чому? то вже бешкет і непослуж, такого не можна робити...

— Диви, який старшина! — похитала головою стара Підорка. — Татко наказав не їхати.

— Хіба татко приїхав з Батурина? — злякався чомусь Орля.

— Вночі... вмивайся та мерщій до сніданку. Не надолужай і не марнуй часу...

— «От тобі й поїхав до Петрика!» — зажурився Орля, застібаючи срібні запони на маленьких черевичках.

Він мріяв побігати по великому саду багатого старшини, поїздити з старим запорожцем на правдивому огирі аж до самої Січі та посвятити шаблю на татарській голіві в самому Дикому Полі, що ось недалеко за Ворсклюю. — «Пропала вся рахуба» — бурмотав Орля, поспішаючи до батька.

У світлиці було повно старшин, що їх добре знав малий Орля, але були й такі, яких він бачив уперше. Дивувало те, що їх, тих гостей хоч і було багато, т'алеж ніхто не говорив, або як і говорив хто, то тільки пошепки, прикриваючи уста долонею. Всі снідали мовчки й мовчки запивали міцним медом. Видно кудись квапилися, кінчали сніданок, кожен хрестився на образи й тихенько виходив до великої залі. Пан полковник, поважна людина з сивиною, круглим підборіддям і гострими допитливими очима, все посміхався до малого Орлі. Він теж підвівся з-за столу, відслонив запону від великого вікна й глянув до саду. З Панянки, ліворуч видно було всю Заворсклянську долину і на горбах Здвиженський монастир з золотими хрестами, праворуч — соборний майдан та нову Пробиту вулицю. Довго дивився на монастир й чомусь важко зітхнув.

— Сьогодні добра година для нас, — сказав він так, нідокого, але пан Мирович мовчки хитнув головою й собі притакнув:

— Так, саме для нас...

І всі, скільки було гостей, гуртом посунули до великої світлиці. Сиділи тільки жінки та діти. Малий Орля їв буханці та пив молоко і все дивувався.

— «Як то воно так, — думав він, оглядаючи з-під лоба панів старшин, — як то воно так, багато гостей у дідуса, а всі ніби зажурені, а матінка навіть нишком плачуть... Щоб то воно значило?»

— Мамо! — шепнув він матусі, — чому то всі пани старшини ніби сумні й не говірки: може яке лихо спіткало пана гетьмана?

— Пий молоко і сиди тихо! — хмарно відрекла мати і стала дбайливо розставляти посуд до кресенця.

Але Орля хоч і пив молоко, та все ж не кинув помічати. Впало в око й те, що тут було чимало жінок і малих дітей. Серед них Орля побачив і свого приятеля Петрика. Але той сидів тихо, ні на кого не дивився і навіть схилив голову, коли хотів махнути рукою. Все це дуже дивувало, кінець кінцем Орля й сам присмирнів і затих.

3

У великій залі пан генеральний писар притишено говорив:

— Панове! Днями сталося те, чому треба було статися. До того вже йшлося. Панове! Москва вже знає все, — натиснув він на слові «все». — Знає й про перехід пана гетьмана на руку шведського короля Карла XII. Військо московське йде на Гетьманщину, по деяких сотенних містах поставило постоем свої залоги. З людьми нашими дуже крутії. Так приміром добре вже знаємо, що москалі спалили доценту Стародуб та пограбували всю Стародубщину. Люди тікають від того московського царя світ-заочі, бо той цар з великої люті тепер мстить на безневинних, вбиває навіть жінок, дітей... Наші лазутчики принесли жахливі

вістки про гетьманську столицю Батурин, але все те ще не перевірено, як слід. Твердо можна сказати лише те, що з паном гетьманом пішли майже всі козачі полки, так само, як і Січ з нами. Пан гетьман з усім військом мусить не сьогодні-завтра бути з шведським королем, кошовий Гордієнко вже в поході. Чи пан, чи пропав, ми мусимо стати всі, як один, проти напасника — москаля. Хай Пан-Бог благословить нас на святее діло, — і він побожно перехристівся на образи в кутку. — Наприкінці ще одне: мусимо подбати про своїх найближчих кривних, про своїх діток. Треба схоронити у безпечному місці... бо з усього видно, що десь під Полтавою станеться побоевище.

Тоді спитав пан Мирович:

— Які полки вже біля пана гетьмана?

— Зараз шість, панство знає, які то полки.

— Малувато...

— То так, це всіх нас непокоїть, — озвався тихо пан Герцик. — Ніби вся старшина і полкова і генеральна просила пана гетьмана рятувати Гетьманщину, а коли прийшло до діла... гм... половина відкинулася.

— Що ж, — розвів руками генеральний писар. — Назад не підемо. Нам треба добірного війська. У люту годину до нас прийшли найкращі. Полковник Скоропадський зрадив, пішов з своїми козаками до царя, але все ж цар поставив його тільки стерегти Дніпрове узбережжя. До бою не взяв, бо боїться, не вірить...

— Поставив там, щоб бува ті козаки не тікали — кинув хтось терпко.

— З Січі пішли теж не всі, — буркнув молодий полковник Чуйкевич.

— Хто не пішов до нас, того нам і не треба, — спокійно відрік пан Орлик. — Хто не пішов? Не пішли п'яниці, повтікали гніздуки, поховались по хуторах, плазують ночами до пасік, мовляв, моя хата скраю. Не козаки вони, а сміття. Ми докоряємо, що не пішли з нами, а москвини дорікають, що зреклись їх. Тепер цар послав полковника Галагана руйнувати безталанну Січ, та все ж битимуть січовиків не галаганівці, а москалі. Сам Бог карає тих полежаїв, які дбали не про славу, а про страву. То не військо, що ховається

за жінчину плахту. Правдиві козаки ті, що прийшли до нас усім компутом, склали присягу пану гетьману та славному королю шведському, що прийшов до нас на виручку...

Довго гомоніли гості, довго радилися і тільки на світанку виїхали з полковницького двору без спочинку просто на Гадяч.

4

Не тільки малому Орлі, а й старшим втікачам та нічна мандрівка в невідомі краї видалась зловісною й безкраю страхотливою. На кожному кроці їх підстерігала біда, а часом і неминуча смерть. Тільки обережність пана Мировича та великий досвід сотника пана Хлюпала раз-у-раз рятували німецьких жінок та переляканих дітей від пасток, наставлених ворогом на всіх шляхах. Перед ними була темна ніч та невідступне підстерігання, за ними сполохи великих пожеж й грізні гарматні вибухи. Коли проскочили вже в турецькі степи, усіх злякала таємно-понура темна порожнеча. І Мирович і Хлюпало боялись не за себе, боялись вони за дітей, за жінок, якими вони зараз опікувались та мусили за всяку ціну привезти в безпечне місце. Пан Хлюпало наказав лазутчикам оглянути найближчі кордони під короною Речі Посполитої, але вони зараз же натрапили на пікетчиків з війська полковника Скоропадського. Тоді Мирович махнув у Буджацькі степи так розпачливо, ніби кидався у безодню: знав бо добре, що міг натрапити на татарів, від яких вже годі вириватись.

Через тиждень виснажені й вкрай налякані втікачі були вже в Ясах. Валахський господар Бранкован милостиво дав усім притулок, а козакам наказав розташуватись табором в околицях міста. Тут втікачі трохи спочили, т'алеж скоро довідались про страшну біду-розгром шведського війська й усіх козацьких полків. Московський цар гнався за недобитками аж до Переволочни.

За два-три дні по тому в тих же Ясах гарцювали козацькі сотні, йшли виснажені шведські фюзелери, польські крилаті гусари з регіменту польського гетьмана Казимира

Сапєги, королівська обслуга й нарешті їхав у берлині сам король Карл XII, генеральний писар Пилип Орлик, Сапєга з сином Станиславом Понятовським, генерал Андрій Войнаровський та ще права рука гетьмана полковник Андрій Горленко й полковник Григор Герцик. Хоч старий гетьман і мчав вихром на доброму огирі, т'алеж його набагато не стало: Мазєпу майже непритомного козаки зняли з коня й обережно поклали в ліжку. З того часу він вже не підводився, хоч біля нього й упали лікарі та вся обслуга: гетьман вмирав на очах. Не допоміг і його побратим шведський король, який, хоч і сам був поранений, та все ж потішав старого гетьмана обіцянками розгромити Москву за допомогою турецького султана.

Гетьман тільки посміхався у вуса та шепотів:

— Буде так, як накаже Пан Бог... В Його святих руках спочиває все...

Одного погожого ранку він покликав усіх старшин, спокійно попрощався та причастився Святих Тайн. Тоді кивнув осавулу Хлюпалу й віддав до рук маленьку скриньку:

— Зумій передати Мотроні Кочубеївні, — шепнув на вухо, коли той прихилив голову, — їй вручи і скажи... скажи, що наснажувала вона мене на великі чини... Не судилося врятувати Рідного Краю... на то Божа воля... Де малий Орля — повів він очима.

— Благословляю... — прохрипів він, коли Орлю підвели до ліжка. — Молодим... молодим в руки шаблю... хай вони виганяють москаля...

Він важко дихав, тоді глянув на генерального писаря й кинув:

— Ти... берись за діло... навчиш Орлю і...

Він не доказав: через п'ять хвилин гетьмана не стало.

5

Малий Орля ніколи не міг забути того, як вмирав гетьман — його хрищений батько, — як на останку благословив його... Він вже не бігав, в чужині нічим не цікавився, а все тулився до батька, матусі, старшої сестри Настусі. Наче

його хто підмінив: став не тим в'юнким хлопчиною, яким був дома, яким був пустотливим у дідуся в Полтаві, там . . . на Панянці. Втеча вночі, смерть гетьмана, чужі, понурі люди, — все те дуже вразило його. Всього тепер полохався, без жаху не міг чути слова «москаль»: тоді йому ввижалась моторошна потвора, що не давала спокійно заснути вночі й навіть кидалась давити довгими й цупкими пазурами. Москаль й татарин — однаково були йому ненависні, огидні, як був завжди огидний йому тарантул у полі, якого все ж не боявся притоптати ногою.

Ночі були теплі, погожі й Орля ночував у наметі з батьком, так він хотів. Тут же в другому наметі жив і король з польським гетьманом Казиміром Сапегою*) та молодим сином Станіславом Понятовським. Сапега бився пліч о пліч з Карлом проти Московії, яку він ненавидів і для загального добра пішов помагати Швеції. Син вчився військовій штуці і не відставав від батька. Все ж для втікачів часи були небезпечні: московський цар та його агенти шастали скрізь, писали турецькому везіру й самому султану улесливі листи, хотіли за всяку ціну дістати всю українську старшину, польського гетьмана ба навіть і самого шведського короля. Коли не щастило намовити на видачу, самі на власну руку брались за діло: вони намовили татарського хана Девлет-Гірея силою захопити короля та його помічників. Про смерть гетьмана Петро вже знав, тепер хотів забрати живосилом генерального писаря — нині гетьмана в еміграції — Пилипа Орлика. Він приобіцяв щедру нагороду й авансом насипав повну шапку золотих червінців. Для татарів то була велика спокуса: вони не витримали й напали на московських ворогів уночі.

Та була ще одна моторошна ніч, якої Орля не міг забути до самої смерти. Здавалося доля не на жарт взялася гартувати хлопчину суворими чинами, гартувати так, що після він став правдивим й безоглядним месником, присвятив всього себе боротьбі з «татарською Москвою» за Рідний

*) Казимір Сапега (1636—1720) Великий литовський гетьман, лютий ворог московського царя Петра.

Станіслав Понятовський — його син, став королем Речі Посполитої з року 1764 по рік 1795, помер року 1797.

Край, з якого та Московія вигнала його малого в чужу чужину. Він раптово прокинувся від глухого тупоту коней, дикого крику, пострілів та жахливої татарсько-московської лайки. З ліжка він скотився прожогом й вискочив з-за завіси намету... Було то перед ранком, коли побачив силу гостроверхих татарських шапок. Вони навально лізли, як здалося Орлі, просто на нього, тоді як козаки та польські драгуни оскаженіло рубали татарву. Не встиг він щось крикнути татку, якого вглядів на коні, як його вже хопив за попереk дужий татарин й побіг до коня. Чув тільки, як в'язали руки та клали на смердючого кожуха. Більш вже нічого не пам'ятав...

Прокинувся він від болю в нозі та спині у великій світлиці. Було багато людей, серед них помітив татка, польського гетьмана Сапегу, короля і матір. Крикнув, щоб до нього підійшла мама, т'алеж йому так здавалось, що він крикнув: на правду він тільки благально дивився, а сльози котились, як гороx. До нього підійшли; батько ласкаво питав:

— Що мій коханий Орля, що тобі?

— Треба малому спочити, не торсайте його! — радив суворий король.

— Не лякайся, друже, — всміхався Сапега. — Татарів прогнали добре, тепер їх не заманеш сюди й калачем.

Довго по тому Орля хорів, а коли одужав, батько разом з Сапегою та молодим Понятовським повезли його геть з страшних Ясів. Скоро він опинився у Швеції. Але й тут не міг отямитись і все сторожко до всього дослухався.

— Що то трапилось зо мною? — питав він татка.

— Москалі й татари... — нерадо відрік батько.

Орля тоді все зрозумів.

— Вони хотіли нас забрати?

— Так... та не було їхньої сили: ми все ж їх порубали.

— Так і треба тим бузувірам.. — пробубнив Орля.

— Не що дня-бредня, — всміхнувся батько, — не кожного ж разу і щастить їм, десь мусять спіткнутись.

— А тепер що будемо робити? — питав він, як бувалий козак.

— Тепер, — не скоро озвався батько. — Гм... чужа це земля... Швеція. Тут немає ні москаля, ні татарина. Тут

нам зичать добра і тобі вже немає чого лякатися. Спочивай біля неньки та сестриць, набирайся сил, бо час летить, треба ж подбати і про науку. Будеш тут вчитися, а я поїду...

— Далеко?

— Далеко... аж до Туреччини.

— Турки не татари?

— Ні, турки до нас добрі.

— А деж наш дідусь, де наш старий пан полковник?

Батько ніжно уцілував малого сина і нічого не сказав, тільки важко зітхнув.

— Я хочу знати, де наш старий пан полковник? — допоминався Орля і вже збирався плакати.

— Наш старий пан полковник поїхав до Польщі, у Варшаві він зараз: там у нього справи різні. Я теж їду до нього. Коли Бог дасть впораємося як треба, то обидва приїдемо знов сюди.

— Скажіть там пану Понятовському, що я живий-здоровий. Правда, мене трохи пошарпали москалі-татари, та то байдуже: прийде така щаслива година зустрітися з тими недолюдками... тоді я віддячу їм твоєю шаблюкою... маю надію, що ти її мені подаруєш скоро...

— Добре, сину, добре, все зробимо в свій час за Божою допомогою, — знов зітхнув батько і ще раз ніжно уцілував сина.

Минуло ще кілька моторошних літ без будь яких світлих перспектив на світле майбутнє. Але, як то кажуть, час великий лікар. Так сталося і з першими українськими емігрантами. Поволеньки все ніби втрусилося, ніби втихомирилося, кожна родина занурилася в свої родинні дрібні клопоти. Ладналися до сталого життя в чужих краях. Орлики осіли десь у Вроцлаві (Бреслав), старий Орлик писав із Салонік, що може скоро приїде побачитися, а може й осісти десь у безпеці. Орля вчився у колежі, мати і дві доньки жили вкупі. До речі, ними дуже цікавилися високі достойники: голицинський герцог Карло Фредерих та його близький дорадник генерал і граф Ян Штейнфліт, обіцяли Орликам протекцію і грошову допомогу. Там же жив і небіж гетьмана І. С. Мазепи генерал А. Войнаровський з усією своєю родиною. Цей небіж клопотався перед шведським урядом і самим королем Карлом XII про своє наслідство, передане гетьманом Мазепою перед смертю королю Карлу XII.

Відчувалося все ж, що кожен дбав про своє, що загальної справи вже не існує ні зараз, ні в майбутньому: держалися все ж купи ілюзії, що з бігом часу всі вернуться і житимуть під прапорами Старої Гетьманщини. Ніхто не знав, які сталися великі зміни в тій Гетьманщині за короткий час.

Стару Орликову з двома доньками Настусею та Басею (Варвара) мав перевезти до Вроцлаву сотник Хлюпало, але чомусь забарився. Він догнав її з своїм загоном козаків вже в дорозі, щоб безпечно перевезти до міста.

— Хіба що? — занепокоєно питала пані Ганна.

Вона аж ніяк не думала, щоб по чужих державах шасталися москалі та ловили козацьку старшину, або гвалтували старшинську родину.

— Як наш дідусь? — теж питала панна Бася. — Ми чули краєм вуха страшні вістки, та тому не йняли віри.

— А що чули? — нашорошився пан Хлюпало.

— Ніби нашого старого полковника Герцика, нашого милого дідуся схопили московські жовніри! Правда то, правда? — і пані Ганна хопилася за серце.

Тільки такий меткий козак, як пан Хлюпало міг вже роздобути якусь правду про старого пана Герцика. Зараз він вже певне знав, що у Варшаві серед білого дня агенти московського амбасадора Ягужинського схопили старого полковника Григора Герцика. За кілька годин тіж вправні агенти вже встигли вивезти безталанного полковника до Москви. При ньому були різні документи, серед них і пертрактаційний акт протимосковської коаліції Західніх Держав і Туреччини. Але пан Хлюпало обачно промовчав, тільки знизив плечима і буркнув:

— Чув і я щось плели люди, але достоменно ще не знаю... Треба б перевірити...

Пані Ганна пильно вдивлялася в старшину і тільки тяжко зітхнула:

— А наш пан Орлик як? — питала вона з острахом.

— Живі — здорові... певні, що скоро зустрінуться з усіма з своєю родиною...

— Може б ви, пане сотнику, допомогли мені... мені... — важко дихаючи, говорила пані Орликова вже в околицях міста.

— Чим допомогти, ласкава пані?

— Розвідати, чи на правду сталося яке лихо з паном полковником Герциком...

— Я це зроблю, бо мене просив і пан гетьман, — тихо мовив сотник. Зроблю, розвідаю. А вам пані все ж не слід заздалегідь так важко перейматися. Зроблю все, що можна буде зробити. Мені все одно треба буде проскочити на Полтаву, в околиці її, де монастир жіночий в селі Пушкарівці: маю припоруку до того монастиря від вже покійного великого нашого гетьмана.

Зустріч була радісна, навіть весела, гомоніли навперебій та щебетали молоді панянки. Ще ніколи не було так затишно на зболілому серці у тих, хто безнастанно поневірявся на суворій чужині. Всі хотіли бодай на якусь мить забути чорну хмару, що все висіла над головами вигнанців, всміхнутись щасливо на привітне слово брата, сестри, дружини, потиснути руку земляку побратиму...

Старий Орлик теж недавно примандрував здалеку, щиро привітав свою родину, привітав так, ніби зараз відшукав дорогих серцю близьких, навіть сльозу втер з довгого вуса.

Саме сьогодні у панства сидів генерал Ян Штейнфліт, молодий пан в уніформі шведського гренадира-офіцера. Від імені голштинського герцога він запросив всю родину Орликів та родину панства Войнаровських на бал. Це всіх дуже розпогодило. Панночки чепурилися, бо пану генералу було доручено і привезти дорогих гостей сьогодні ж.

Пишнота, гостинність, чарівні розмови, блискуча й взірцева ноша, жіночі пишні роби та вишукана чемність відсвіжили молоденьких панночок: в ці казкові, але короткі хвилини призабулися вчорашні злигодні так міцно, ніби тих понурих днів ніколи й не було, нібито був нічний кошмар і тепер вже ніколи й не повернеться, розвіється, як дим навіки.

Щоб якось віддячити герцогу Орлики вкупі з Войнаровськими й собі влаштували зустрічний бал: як не як, а були ж тут і вродливі панянки, були ж і Настуня, і Варінька, запрошено було і молодого Яна Штейнфліта. Отже були й тут щасливі хвилини: музика, легенькі залицяння, як водиться серед вишуканого товариства, був навіть фюерверк, був і балькон, відкіль можна було милуватися великим парком і густими дубовими алеями.

Все це трохи приспало тривожні вістки, які час від часу полохали панянок під час манірних танків, полохало зненацька в інтервалах, коли зривався пустотливий сміх. Тоді несподівано серед веселого гаміру хтось і замислиться так, що подруга й торкне ненароком нібито необачну подругу.

Необачно... Направду так: генерал Войнаровський став збиратися в далеку дорогу.

І всі прокинулися від сну, приспані чарами кохання. Емігранти знов глянули у вічі понурій потворі — москалю. Вони всі знали ту потвору, яка ніколи не спускала з очей гнаних, знедолених скитальців, що все йшли і йшли в незнаний світ.

Вслід за ними гналася тінь страшної потвори.

Генерал Войнаровський збирався в далеку Швецію.

3

Генерал хмарно збирався і скося поглядав на дружину.

— Не надовго, не надовго, серце, їду, — говорив генерал Войнаровський, ніжно цілуючи в руку свою молоду дружину.

Їхав він до Стокгольму на виклик сенатора Ферзена, якому шведський уряд доручив сплатити пану генералу борг королівський. Король, коли приїхав додому з Туреччини, зараз же пригадав свій борг і наказав виплатити гроші насліднику пану Войнаровському з своїх особистих фондів. Сенатор чекав пана Войнаровського, бо король скоро знов виїхав до своїх північних провінцій.

Войнаровський не дуже квапився, бо на ті гроші (200 тисяч золотих дукачів) були ще претенденти з старшин — емігрантів; вимагав частку найбільше старий Орлик і то не для себе, а на дорадчі справи. Тепер, коли стало сутужно і для родини Войнаровських, пан генерал поспішив до Швеції на такий принагідний розрахунок з королем.

Він прощався з дружиною впочатку осені 1716 року, саме коли стояли тут чудові дні і дерева на широких алеях міста блищали золотом і пурпуром.

— Ніколи не прощалася з тобою з такою тоскнотою, з таким сумом, — шепнула дружина і притулила руку до щоки мужа.

— Дурниці... — бурмотав він трохи збентежений. — Чого ти лякаєшся.

— В Гамбурзі, куди ти оце їдеш, шастають москалі, шастають з дозволу тамошнього панства. І до всього вони саме на тебе і полюють, таке я чула тут.

— Дурниця... Я їх там не сподіваюся: адже минуло багато часу! І я не москвин, а підданець іншої країни.

— Там, де ходять про помсту і виловлювання небезпечних хоч би чужих військовиків, москалі ламають право і роблять своє, — шептала нервово дружина.

— Я їду не до Московії, а до Гамбургу, куди мушу звернути лише на кілька годин, або принаймні лише пересидіти одну ніч, — дратувався генерал. — Сама знаєш, як нам потрібні гроші, наші гроші!

— Знаю добре це, але можна виїхати іншим шляхом, — витирала сльози хусточкою наполохана дружина.

— Мені треба конче бачити де кого з друзів там, в Гамбурзі, — знизив плечима пан Войнаровський.

— Не забувай долі пана полковника Герцика, — притишено мовила дружина. — Роби, що знаєш, але вважай! маєш дружину і двойко діток...

— Буду обачним, — казав генерал, щоб тільки якось заспокоїти дружину.

— Дай Боже, щоб все було гоже! — зітхнула дружина і підвела малих дітей попрощатися з батьком — доньку Олену і сина Стася.

Генерал врочисто благословив діток і негайно виїхав рівним шляхом на Гамбург. Було те в часи, коли з дня баталії під Полтавою вже минуло сім років.

4

Головний помічник і небіж славного гетьмана І. Мазепи А. Войнаровський їхав своїм шляхом без будь яких пригод. Але нараз на середині шляху до великого міста несподівано зустрів берлину, ескортвану загоном гусарів. Гусари були московські, що мандрівник відразу і помітив. Став пильненько приглядатися і знов помітив, що берлина уповільнила ходу і з вікна висунулася голова московського віцеканцлера Шафірова. Очі його забігали, москвин наїжив рі-

денького вуса й злісно захопнув вікно. Шафіров очевидно їхав на Мекленбург, недалеко від Гамбургу, де стояло постом московське військо. Про це пан Войнаровський добре знав, більш того, знав і те, що петербурзькі дипломати зараз товчуться в Данії й плетуть хитре павутиння — пастку, все на наших емігрантів. Зустріч була неприємна, як і неприємна сама поведінка того москвина: очевидно Шафіров знав свого ворога.

— «Як що зараз за мною не стежать, — думав він, — то напевне вже завтра будуть скрізь засідки. Треба, на правду, бути обачним: ці азіяти підступні і здатні на розбій серед білого дня. Мабуть пошкодував, що не встиг напасти зараз!»

До Гамбургу все ж приїхав вчасно, але був заклопотаний і хмарний. У нього були тут друзі, від яких міг зібрати найновіші новини. І не помилився. Серед вишуканого товариства він здибав англійського амбасадора Маттісона, графиню Кенігсмарк, шведського амбасадора Ротліба і навіть натрапив на московського резидента — шпигуна Беттігера, якого Войнаровський аж ніяк не міг вважати за приятеля. Він тільки подумав:

— «Що цей німець тут робить? Кого він тут стереже?»

Його все ж негайно остерегли:

— Вважаю своїм обов'язком остерегти, ясний пане, — говорив Маттісон пошепки й на вухо. — Вас шукають, бо вже знають, що ви в цьому місті. Вже на своєму паруснику в Балтиці вони умовилися напасти на вас, дорогий пане, серед білого дня, як таке зробили з безталанним полковником Герциком. Знаю все з вірних джерел, тому й спішу остерегти, ясного пана...

Пан Войнаровський слухав зі скам'янілим серцем і мовчки чемно кланявся. Тільки одного разу буркнув:

— Може ясний пан скаже, хто вони? Одного з них я добре знаю.

І він назвав Шафірова.

Пан Маттісон гречно вклонився...

— То ваш найгірший ворог, — шепнув він. — Ще один — московський амбасадор в Данії граф Толстой, третього ви добре знаєте по ділу полковника Герцика...

— Князь Василь Долгорукий? — питав емігрант.

Амбасадор знов уклонився...

— Ще може хто є?

— Так, ще один є, нахабний завадіяка і бреттер (дуелянт) офіцер Ягужинський, помічник Долгорукого. Той піде за свого пана й до пекла. Як бачите ватага зібралася розбійницька. Принаймні я не хотів би зустрітися з ними уночі... Мають вони до чорних послуг ще тут одного москвина на прізвище Рум'янцев... Беруть вони його завжди «на мокре діло»...

Емігрант здивовано підняв брову.

— «Мокрим ділом» ці волоцюги в московських мундирах називають таке діло, де не обминеш вбивства.

І амбасадор презирливо скривив губи.

— Отже раджу вам, ясний пане, якнайшвидше опустити, місто, простіш казати — тікайте з Гамбургу якнайшвидше, хоч би й зараз, бо Рум'янцев, хоч і дуелянт, та все ж не кликатиме вас на дуель, а... гм... просто пристрелить з-за рогу, коли побачить, що жертва вислизнула з рук... Я добре все те знаю і тому кажу: тікайте, бо всі ті московські урядовці бандити і злодюги.

5

Але все ж і ця осторога досвідченого англійського амбасадора не дуже злякала пана Войнаровського: він не квапився їхати, хоч і послав листа дружині їхати в Балтику на острів Рюген, куди і сам збирався на завтра. Але на завтра вже було пізно: за ним вже стежила підкуплена служниця.

За ним по справжньому полювали і найбільш старався німець, московський агент Беттігер. Він скрізь подавав, що емігрант Войнаровський підданець Московії, тоді як вся гамбурзька адміністрація твердила, що емігрант ніколи не був москвином і навіть мови тої не знає.

Він тікав.

12-го жовтня 1716 року він вийшов з дому і на розі потрапив на гурток якихось невідомих юнаків, які напали на Войнаровського. Інший гурт, ніби боронячи невідомого пана,

впхнув його в розчинені настіж двері якогось будинку. То був будинок московського резидента німця Беттігера. Войнаровський відразу попав у пастку. Далі все пішло легко, як по маслу.

Хоч гамбурзька адміністрація і втрутилася в цю справу, але діло повела не круто, а лагідненько. Беттігер заявив, що не було тут ніякого насильства. Навіть Войнаровському допомогли сторонні люди оборонитися від якихось волоцюг. Тепер він у безпеці і хоче сам побачитися з московським імператором, який вже дав слово чести не чинити шкоди емігранту, гарантував повну свободу.

Таку дав заяву сам Беттігер меру міста.

В місцевій газеті між іншим писалося про Войнаровського, що емігранту ніхто не загрожує та що сам імператор московський, як шляхетний лицар хоче помиритися з генералом-втікачем.

Тільки...

Насправді ж було зовсім не так.

На вимогу гамбурзького магістрату звільнити Войнаровського зпід арешту беттігеровських солдатів, імператор грубо писав:

«Я вимагаю видати мого бунтаря, який командував в Україні трьома полками проти московського війська, стояв по боці шведського короля і своєчасно встиг дезертувати».

Було вже те в початку грудня, коли Войнаровського вивезли москалі до Альтлану, а звідтіль на допит до Байсенборгу, де тоді стояв московський штаб. Там не було ніякого царя: зустріли емігранта двоє: віце-канцлер Шафіров і князь Долгорукий.

— Што, папался сокол! — так злісно-радісно зустрів Шафіров вже зв'язаного полоненого й що сили вдарив по голові.

Допит розпочато було мордом... Вже неприємного безталанного Мазепиного помічника негайно вивезено до Петропавловської фортеці.

Дружина й усі друзі пізно довідалися про долю українського патріота-мученика: Москва вивезла свою жертву на Сибір через Тобольськ аж до Якутського.

По тому вісток більш не було...

1

Не спалося змученій Мотроні Кочубей в цю липневу ніч... Обмощена подушками, лежала вона в ліжку тяжко хора. Вдивлялася в ясні зорі, ніби діаманти, розкидані щедрою рукою Творця Вседержителя по чорному вельвету, вслухалася в солов'їні співи, млосьне шемріння вже стиглої пшениці на батьківських широких ланах.

І все думала...

Батько, батенько... На її очах загинув він під катівською сокирою в Борщагівці. Пішов услід за ним і полковник полтавський Іскра... Впала мати рідна серед майдану в тузі надмірній, голосінні тяжкому. Забрали люди добрі з села Диканьки, але пручалася й там не схотіла бути, побоюлася вбивці, царя московського, що з дня у день плюндрував Україну разом з катом-воєводою Меншиковим. Втекла до рідного свого села Жуків, до старого батька, колись Полтавського полковника, що вже давно не було в живих. Пересиділа там страшну завірюху — Полтавське страшне побоевище. Покарав Бог, тяжко покарав усю старшину старої Гетьманщини. Вже десь в дорозі помер гетьман Мазепа, прибічники гетьманські нагло пішли під високу руку Турецького султана, багато втекло, але якась жменя повернула й додому в надії на слово царське. Т'алеж скоро виявилось, що слово те було гниле, гірш московської ганчірки. Всіх цар закатавав, навіть небіжа Мазепиного не помилував, заслав до холодного Сибіру, де й слід його замела страшна хуртовина.

Не один раз клянчив цар Петро у султана віддати славного Мазепу, давав великі гроші, сипав червінці на викуп вже мертвого гетьмана. Бог зглянувся на знедолене ко-

зацтво, не допустив віддати труну на наругу. Поховали старшини гетьмана в чужій землі, в православній церкві. З великої люті москвин — кат наказав клясти-проклинати Мазепу по всіх українських церквах. З великого жалю й жаху тікали люди з церков, але московські солдати переймали, били палицями, зганяли до майданів, щоб слухати прокльонну листу на мертвого гетьмана, на мертвих прибічників-старшин та запорожців.

Вдруге обдурив москвин старшин, що вагалися, що притомом не хотіли вертати. Обіцяв і гарантував свободу. Обіцяв вернути маєтки, всякі добра і привілеї. Вже трохи їх повернуло назад додому, на старі гнізда в Гетьманщину. Прийшов і наречений Мотронин... молодий полковник Чуйкевич, сміливий однодумець Мазепин, виконавець плянів старого гетьмана. Тягло його додому бажання побачити ще раз Рідний Край, уцілувати свіжу ріллю на своєму лану, почути рідну мову. А ще більша була жадоба побачити кохану наречену Мотрону Кочубей, на шлюб з якою давно вже були благословені батьками ще в селі Диканці.

Надіявся молодий полковник, дуже надіявся, що той москвин вже ситий від Полтавської перемоги, від різанини Батуриної, від крові неповинного вкраїнського народу. Думав, що москвин протверезився, прийшов до тямку... Не знав неборак того московського владаря: було йому того мало, бажалося покори всього вкраїнського народу.

Так сталося і тепер...

Що правда, ту горстку втікачів ніби й привітали в Україні. І серед них молодий Чуйкевич зрештою побачив Рідний Край. Правда й те, що стара Кочубейха або, як її звали «Василиха», ще раз благословила доньку стати на рушники з щасливим полковником. І навіть пожив він якийсь час з родом-родиною щасливо мов у раю. Але лише якийсь час...

І нараз над Диканькою неждано-негадано прокотилася громовиця. І сюди завітали московські солдати з своїми генералами саме тоді, коли цвів бузок і в полі виспівували пісні вічнорадісні жайворонки. Ойкнула стара мати і впала на порозі хати у великій непритомі. Забрали її коханого зятя, забрали й інших, хто так легко довірився москаліні.

Мотрона цього разу не ридала й не благала. Мов скам'яніла ходила по світлиці, мовчки пакувала й виряжала в далеку дорогу молодого пана полковника, мовчки дивилася, як клали в труну стару матінку. Прощаючись з чоловіком нараз твердо, мов карбувала карбачем, говорила:

— Куди підеш ти, мій друже, туди піду і я!

Ще раз міцно уцілувала в останню путь-доріженьку, перехрестила й довго дивилася услід візку, аж поки не загубився за далекими горбами.

Тільки вже через зиму навесні почула, що мужа повезли до Москви.

— Далекий шлях... — думала вона, — а все ж не лякає він наших страдників... не злякає й мене.

Почала й вона збиратися в дорогу. Так вже на Петра і Павла востаннє оглянула всі куточки, поставила перед іконою Почаївської Божої Матері китицю свіжих троянд, вклонилася матусиній могильці, загорнула жменю рідної землі і звела очі на церкву, на її золотий хрест:

— Боже Милосердий! — молилася вона, — покріпи в силах, сподоби до кінця пронести на слабих плечах цього важкого мого хреста. Дай побачити мужа і бути біля нього і в лиху годину так, як була біля нього і в селі, пишній Диканці, в радощах; благослови на святий подвиг, не допусти скінити, а дай моць гоїти душевні, а може й тілесні рани дорогого мужа. Я тут, мій гарний, я біля тебе!

Так палко крикнула востаннє Кочубеївна, кидаючи рідну хату.

2

Порожньо стало і в Жуках і в Диканці. Лишилася на господарстві стара Векла, чепурила скрізь, доглядала скільки було сил, виглядала безталанну господиню зранку й до вечора щодня. Гляділа хазяйського добра, як свого ока. На підмозі був і ветхий пасічник Корній. Обоє снували по подвір'ю, бразчали ключами, годували птицю та випасали на леваді під боком худобу. Векла ніколи не забувала світити лампаду перед образами, не забувала й заткнути за

ікони свіжого кануперу, подати на часточку за здоров'є та вистоювати на молитві нічні години, коли аж ніяк не спалося...

Ніхто не заглядав до великої та спорожнілої садиби, тільки вряди-годи причовгає вельми ветхий панотець Паїсій Свічка. Прийде, прочитає вголос молитву й зараз же важко вмоститися на лаву спочити.

— Не чути чого за печальницю нашу, далеку мандривницю? — питає тихенько.

— Ні, панотче, нічого не чути, як у воду впала... Ходила до війта, так і той нічого не знає...

— Так, так... — хитає сивою головою панотець. — Ну, я піду, все ж далеченько тюпати... Суета...

— Йдіть здорові були... — кланялася земно Векла.

Так минав день за днем...

3

Пішло вже так на третє літо, як у садибі «мандривниці Мотропоньки» щось надто заметушилися. І ворота відхилені навстіж, і два парубки зносять з воза якісь пакунки... навіть чути в хаті гомін... Ще й кури збіглися до рундука, клюють розсипане пшоно! Що б то воно значило! І Векла вже не човгає, то часом заплаче, часом засміється. Люди дивляться через тини і нічого не доберуть.

— Треба навідатись до Векли, — казав Семен Кебета, ласий на новини, — інак не випадає: може треба допомоги в чомусь.

— Підіть, підіть... — раєв сусіда Свирид Шаплик. — Кортить, знаєте...

— Кортить, як бабі шкоринка.

— Та не вкусить! — озвався хтось і засміявся.

Так через якусь годину вже все село знало, що додому приїхала пані мандривниця. До хати пана Кебети прийшло народу... ну, просто не повернутися. Господар поважно сказав:

— Приїхала... не та, змінилася вельми: як би не сказали хто то, ніколи б не вгадав: хора і ледве дибуляє. Те-

переньки там і миють, і чешуть, і чепурять та всі голосять... І все баби... А вона ж, голубонька, тільки що тепла.

— А відкіль же Бог приніс?

— Мабуть що з Московії... — догадувався хтось.

— Де там з Московії, з самісінького Сибіру прийшла!

— Ова!

— Господи... Господи... — христилися старі люди.

— Як же вона втрапила додому?

— Втрапила, бо ж панського роду і до того вміє повернути і туди і сюди... — суворо тлумачив Кебета.

Всі слухали, наставивши вуха, щоб кожне слово не прогавити.

Тільки через тиждень до мандрівниці притюпав і панотець Паїсій Свічка. За той час пані полковникова трохи посвіжішала і вже сиділа біля відчиненого вікна, обмощена подушками. Зустріла панотця привітно — радісно, знала адже панотця ще малою, часто заглядав він і до батьків її.

— Сподобив Господь, сподобив, хвала Богу, побачитися, — цілюючи хору, бубнив старий Свічка. — Як же воно в широкому світі? — несміливо питав.

— Як бачите, панотче... — мляво всміхнулася хора. — Ледве притягли ноги. Чоловіка поховала там... — шепнула і губа затремтіла.

Панотець перехристився.

— Треба пом'янути... поставити панахиду. Хай царствує на тім світі, а нам, живим, згадувати та молитися за спокій душі...

Обое мовчали.

— Коли одужаю як слід, справимо панахиду з пожертвами, — мовила нарешті хора.

— Далеко загнали? — несміливо питав панотець.

— Дуже далеко... під самий Якутськ, далекий і зимний край. Слава Богу не неволили роботою, тай муж нездольний був важко робити. Добре ще й те, що мала з собою гроші. Влаштувалися сяк-так, що треба — купувала, в сінях були дрова, то і в хаті тепло, були й кожухи. Там, отче, літа того, як кіт наплакав, коротке воно там, сонце не дуже

гріє. Пан полковник, бачила, згасав на очах, став кашляти.. протяг щось років зо два та й по тому...

Вона довго мовчала, схилив голову й панотець.

— Тільки на прощання, вже в ліжку, дуже просив їхати в Україну, — додала хора, витираючи очі хусточкою. — Дуже просив їхати... Ще просив дарувати гріх, що занастив мене, вкоротив віку, — вже плакала Кочубеївна.

— Бог свідок, — рек панотець, — не винен небіжчик в тому, що сталося в Україні. Довелося старшинським дітям покутувати гріхи батьків, які не хотіли спільно, «в один гуж» рятувати Рідний Край, як того хотів Великий Гетьман Мазепа. Пішли вони служити ворогу-москаліні, доноси писали до Московії на пана Гетьмана та на старшин — ревних патріотів, навіть раділи, що мазепинцям цар московський вкорочує віку. Ще й нині Москва проклинає по церквах наших найкращих лицарів...

Голос якось зірвався і панотець гірко заплакав. Хора простягнула руки.

— Вгамуйтеся, отче, вгамуйтеся... ви ж не завинили!

На плач притюпала й Векла з йорданською водою.

— Не треба так гірко журитися, не слід ятрити важких ран... — шмагтіла вона, подаючи горнятко з водою.

— Спасена... спасена душа, — хлипав старий панотець. — Кажеш, серце, — не завинив я... Ох! завинив я вельми: адже я переписував доноса на гетьмана, писали доноса інші, а я все ж перебілював на чисто. Винен, трижди винен... тепереньки катуюся, гризе совість, акі лев рикаючий...

І увірвав нараз, побачивши, як сполотніла хора.

Вдвох з Веклою вони поклали хору до ліжка і вельми притихли.

— Я вже не здольна до якоїсь там роботи, — почули вони шепіт хорої. — Коли Бог дасть одужаю, наберуся сил, піду до монастиря, хочу дожити віку на покою, хочу до монастиря під Полтавою в Пушкарівці. Буду послушницею, а коли сподобить Пан Бог, то візьму й великий постриг. Це мое останнє бажання. Там молитиму Господа Вседержителя втихомирити і винних і невинних... Аби одужати, бо... щось маю кепське здоров'я після великої мандрівки на край світу.

Недалеко від Полтави ховалося колись в густих вишняках козаче село Пушкарівка. Жив там колись і «правдомовний» полтавський полковник Мартин Пушкар. Село лежало на Ромоданівському шляху, яким завжди їздили чумацькі валки з важкими мажами та раз-у-раз пробігали на рвучких огирах січовики з табунами степових коней. Славився той шлях ще й Вознесінським жіночим монастирем, що стояв на горбах під самою Пушкарівкою. Скрізь тут росли кремезні дуби та липи. Церква була побудована ще за полковника Пушкаренка в бароковому стилі, всередині прикрашена різбленими колонами, повитими виноградною лозою. На причілку іконостасу стояли теж різблені з дерева постаті чотирьох євангелистів, над царською брамою ікона Тайної Вечері візантійського письма.

Побожні козаки давали багаті пожертви на прикраси церкви, найбільше ж дбав пан полковник, відомий фундатор Полтавського Здвиженського монастиря. Як і водилося при церкві був шпиталь для старих, недужих чи покалічених запорожців, школа, де досвідчені дидаסקали навчали і дітей і дорослих письма і слова Божого. Були ще всякі господарські споруди, де находили собі роботу на прожиток вбогі люди.

Суди, до цього притулку невтомної та працюючої монастирської еліти заховалася від суетного світу вродлива колись і примхлива єдина донька генерального судді Василя Кочубея Мотрона Кочубеївна по мужу Чуйкевич. Оселилася тут послушницею, а згодом взяла великий постриг і під новим ім'ям Марії стала тут у затишку доживати віку. Жила в монастирі смиреною черницею завжди при праці. Лагідна, побожна, завжди біля хорих або дітей. Справляла враження черниці небуденної вдачі, дивувала всіх побожністю, щирими молитвами і наполегливою працею. Де було лихо, там першою була черниця Марія з ревною допомогою.

Був Великдень . . . В Полтаві гули дзвони, радісно нищпорили шпаки в зелених листочках старих лип, теплий вітер гнав у ясній блакиті пухкі, білі хмари. За містом зеленіли вже лани, мов заворожені стояли тополі, вилискували на сонці прозорі ставки й безнастанно кигикали білокрилі чайки. Синів на обрію гай, куди слався широкий шлях, праворуч сяяла золотим хрестом церква Вознесінського ма-настиря.

Селяни у святковій одежі поспішали до церкви. Жінки в запасках, дівчата в картатих, мальованих плахтах, усі у вишитих сорочках, зелених та жовтих сап'янцях з підківками. Чоловіки — у свитках, чорних або сивих шапках Решетилівського смушку. Бігли дівчатка — підлітки, поволі сунули старі діди, дибубляли бабусі. На ганочку побожно христилися, клали земні поклони і тихенько входили до церкви. Там вже було повно. До самої бані пливли сиві хмарки кадильного диму, пахло ладаном, смирною та ще весняним духом запавної конвалії. Скісне сонячне проміння золотило сиві пасма диму й раз-у-раз мерехтіло химерними візерунками на чистій підлозі.

Ліворуч стояли черниці, всі в чорному. Схиливши голови, часто христилися і клали земні поклони. Остеронь, біля самого кліросу, стояла молода, ще ставна черниця, проходячи поуз, кожен шанобливо кланявся. То була всім знана черниця в миру Мотрона Кочубей, в схімі черниця Марія. Така ж вродлива, як і колись, видавалася в чернечій одежі худою. Мимохіть згадувався цей Великодний день давно колись, коли жила у батенька. Тоді саме зустрілася з старим паном гетьманом Іваном Степановичем Мазепою . . . Ніби зараз було те, коли він так ніжно похристосувався з нею й подарував хрищеніці чудового хреста в діамантах, за-морські коралі й коштовну писанку, мальовану добрим мистцем з села Маячки паном Левицьким — старшим. Дарунок берегла в маленькій скринці, куди згодом ховала безсмертники та гетьманові листи. Найпаче дорожила писанкою, на якій було намальовано принадні рожеві слова «Христос Воскрес!» З тією скринькою вона пішла навіть до гетьмана, а коли прощалася з ним, забула взяти.

Вона нараз стрепенулася і стала гнати думи молитвами, перебираючи тремтливими пальцями коштовні чотки.

— Господи помилуй, Господи помилуй!...

І білі пальці змученої черниці поквалпно забігали по намистинах; думи, як і намистини доганяли одна одну... настирливі думи не давали покою. Не сподівалася вона для себе такої жахливої долі... Всміхалося їй чудове щастя... Великі були задуми генеральної старшини і самого пана гетьмана. Та не так сталося, як жадалося. Всі хотіли спекатися москаля-загарбника, а коли прийшов на Україну шведський король, старшина майже вся перейшла до Москви. Проти Мазепи пішов навіть полковник стародубський Скоропадський, допомагав бити козацькі полки... Де тепер всі ті, що так побивалися за Україною... Де пан гетьман? Де вони оті всі степові орли — Горленко, Апостол, Зеленський, Орлики, Войнаровський, кошовий Гордієнко?... Багато їх загинуло в московських катівнях, багато вимандрувало разом з гетьманом у широкий світ... Таке чула за Орлика старого, що перейняв гетьманську булаву, бився з московським військом на Пруті й примусив тікати москаля до своєї Московщини... Не знає, що сталося з генералом Войнаровським... Де полтавський полковник Герцик, Довгополий, брати Мировичі, Покотило, Гамалій, де їхні родини, діти? Порожньо стало... пусткою, холодним вітром заносить з широкої долини, що зветься «Побиванкою»... Лишилася тільки чорна могила, в якій найшли собі вічний спокій Січові полки славного кошового Костя Гордієнка...

— Господи помилуй!

Черниця молиться за милі, дорогі тіні кривих, друзів, молодого мужа, молиться за близьких, що у виру кривавих подій наклали головами за рідну батьківщину.

Укінчилася служба Божа...

Повільно вийшла з церкви й замислено сіла на лаву під старою розлогою липою. Довго так сиділа взадумі.

— Сестро Маріє!

Важко підвела голову. Перед нею стояла черниця Докія.

— Чого тобі?

— Чоловік якийсь, каже здалеку, хоче побачити тебе, сестро, щось казати.

— Добре, хай іде до келії, я зараз.

Важко підвелась, ознаменувала себе христом і покvapно пішла до келії. На порозі стояв козак, видно справді здалеку: чоботи в поросі, твар засмагла. Був то пан сотник Хлюпало. Ще здалеку штивно вклонився черниці, взявшись зручно за ефес кривої шаблі.

— Христос Воскрес! — ласкаво мовила черниця.

Пан сотник ще раз вклонився й хрипко мовив:

— Воїстину Воскрес! Маю дещо казати й передати... здалеку я...

Просила до келії... просила сідати.

— З далекої дороги я, — знов прохрипів пан сотник. — Небезпечно зараз в Гетьманщині: москалі ловлять всякого, хто хоч трохи скидається на козака. Тому довелося їхати манівцями. З припорукою я від гетьмана Івана Степановича Мазепи, нині вже небіжчика, царство небесне його ясно-вельможній милості... — і сотник перехристився.

Бліда, з широко відкритими очима, дивилася мовчки черниця на посланця.

— Помер пан гетьман в козацькому таборі недалеко від Варниці, — казав пан Хлюпало. — Літію правили у церкві святого Миколая в місті Тягині, а ховали врочисто, як і личить гетьманській персоні. Везли труну білими кіньми аж до Галацу через Каушани й поховали ж у Галаці в болгарській церкві святого Юра...

І козак знов перехристився.

— А оце й дарунок гетьманський.

Пан Хлюпало витяг дубову скриньку, яку черниця Марія відразу ж і впізнала.

— Казав гетьман: вмираю, Миколо, так тобі наказую — передай хрищеній моїй донці Мотрононці цю скриньку. Наснажувала вона мене старого на велике діло, так і скажи: наснажувала на велике діло. Передай їй мое благословіння. Коли мені не судилося укінчити те святе діло, на те Господня Воля. Не моїм німічним рукам судилося робити те діло, а рукам дужим, молодим, лицарським... Хай же Пан Бог їм буде у великій допомозі... Таке казав гетьман передати тобі, мила сестро. Увечорі його не стало, а ми усі стали сиротами.

Черниця взяла скриньку й відслонила. Витягла чудовий хрест, коралі та ще листи з безсмертниками. До її рук скотилась майстерно мальована писанка, на якій чітко ясніли принадно милі слова: «Христос Воскрес!»

Черниця обережно взяла писанку, притулила до вуст і дві сльози впали на рожеві квіти.

6

— Як же у вас тут, сестро, — чи дуже кривдять москалі? — Тихо питав пан Хлюпало, вже сидячи у трапезній. Його тут пригощали монастирським Великодним печивом.

— Самі здорові знаєте, як у нас, — шепнула черниця. — Був за гетьмана Скоропадський, московський прихильник, чоловік похилого віку. Робив усе з волі Московії... Тепер у Глухові засідає «Колегія», але господарює все таж Московія... Я не дослухаюся до всього того... Люди кажуть, що правлять Гетьманщиною лихі москалі, всякі резиденти... Всі бояться гомоніти...

— Цар московський ще живий?

— Гомонять ніби вже помер... Не знаю, бо прокльонів на гетьмана ще не знали...

— За що ж його клянуть? — здивувався пан сотник.

— За якусь зраду, — знизила плечима черниця.

— Адже ж він боронив Україну від напасника — москаля! — хрипів пан сотник.

— Так і в нас кажуть: зрадники ті, що пішли з Москвою проти козацького народу, пішли вбивати своїх братів. Тепер сподіваються ще гіршого: тут московський резидент вигадає різні податки, примушує робити панщину московським полковникам, бо вже сама Московія призначає до наших полків своїх вельмож. Таке чула з Стародубщини, Ніжину... Якись приїхали полковники Кішки, Толсті, у Полтаві сидить москвин Хитрий чи Хитрово... не знаю докладно... Бачуть усі, що Гетьманщина гине після Полтавського побоевища.

Пан Хлюпало уважно слухав і все зітхав та хитав головою. Зрештою мовив:

— Хотів я пробратися до самої Полтави, треба б відвідати «Панянку».

— Там вже немає пана полковника Герцика... — застерігла черниця.

— Він з нами, — відрік мандрівник, — і не полковник, а вже генеральний осавула, але все те тепер не варте нічого...

— Здається в московській тюрмі, — додала черниця і зажурилась.

— Та все ж не годиться журитися, — мовив Хлюпало. — Бог не без милости, козак не без долі. Полтавська баталія показала хто з нами, а хто ворог. Моя справа тепер така: визбирати розкиданих по світу козаків, довідатися про їхні сили, як живуть, що думають та покликати до гарту. Там, поза Україною старшина наша не спить, думає — гадає, як погмоніти з правдивими козаками в самій Гетьманщині.

Пан Хлюпало з відчиненого вікна оглядав пишний сад в цвіту, темні липові алеї, чисті ставки, дослухався до щебету солов'їного, веселого співу жайворонка в ясній блакиті, Великодного дзвону й тяжко зітхнув.

— Краю мій, краю... безталанний Краю! — шепнув він з великим сумом. — Завтра зранку мушу податися в татарські степи... до січовиків. Та й мабуть що до самого хана в самий Бахчесарай. Там десь живуть пани Мировичі, вклонитися треба.

— Будьте обачні, пане сотнику. — остерігала черниця Марія, — бо й тут небезпечно.. Краще я вам дам поводиря, доброго поводиря, що проведе щасливо ярами та долинами в самі ті степи прямою дорогою до нового Запорозького Коша.

— Спаси вас, сестро, Пан Біг...

7

На ранок пан Хлюпало з молодим хлопцем з далеких хуторів виїхав у степ. Степ той зараз же за Полтавою розкинувся, як широке море без міри й без краю. Немає тут

ні шляхів, ні стежок: йди або верхи мчи, чи воли поганяй як хочеш і куди хочеш. Влітку лагідний вітерець гойдає пухку тирсу, червоний воронець та зелений катран. Тоді мандрівник бачить схвильоване море, широке та просторе аж до самого обрію. Пурхають тут полохливі стрепети, щечуть безнастанно жайворонки та бігають між осотом земляні зайці-тушканчики. Вгорі, випроставши дужі крила, шугає орел-степовик: то він виглядає здобичу. Небо синє — синє . . . напнулося воно над степом оксамитовим наметом. І вгорі, і внизу чути неясне шемріння . . . Його важко вловити й відрізнити бодай один виразний звук. То життя неба і землі. Цвірчать тисячі тисяч коників-стрибунців, співають їм в лад жайворонки, гудуть дивовижної масти великі і малі жуки, свистять біля нір меткі байбаки, дзичать дикі бджоли, джмелі, падають на медоносні трави квіти-метелики, кигичать чайки . . . Там, де чайки — там і вода. Мандрівник приглядається і бачить далеко-далеко десь темніють якісь невиразні цяточки. Підходить ближче — бачить чорні плями, а через якісь десять хвилин стоїть вже біля верболозу. Від верболозу тягне прохолодою, вогкістю. На сонці мигтить маленьке озерце, по краях якого росте комиш всуміш з осокою, трохи далі стоїть навіть молоденька береза та ще струнка тополя. Вабить посидіти й спочити в сутінку, вмочити спрагли вуста в чисту джерелову воду. Хоч яке те озерце невелике, та все ж біля нього і в ньому буває і вирує життя. На сухих торішніх гилочках билини повмоцувалися жаби, вони безтурботно кумкають і з насолодою гріються на весняному сонці. Качечки з каченятами нишпорять у рящі й заклопотано скликають малих дітей, плеще й грає срібна рибка й раптово зникає в сутінках холодної води, літають без угаву бабки, розкішні ванеси та адоніси, стрілою мчать над водою в'юнки ластівки й жалібно кигичать чайки; поблизу в очеретину дме дзьобатий «бугай» (випь), зосереджено — терпляче стоїть на одній нозі лелека, до рожевих квітів пишного степового будяка присмоктались бджоли й дрібні метелики: тут правдивий бенкет! Гостро ріжучи повітря, верещить малий хижак-кібчик.

В небі ні хмаринки, в степу вже спека і покій: небо застигло, а чи дослухається.

— Перепочиньмо, чи що? — питає молодий хлопець. — Слід трохи попасти коні, та й самим кинути щось до рта... пора...

— Як пора, то й пора... — всміхнувся пан Хлюпало й собі сплигнув з коня. — Бач який гарний килим простелив Бог! Треба покріпитись тай розглянутися.

— Так, — сказав хлопець. — Тут гарно, мало хто вештається. Знаю ці степи, бо ще змалку випасав тут вівці... Сам я з хутора Терешків... недалеко, гонів буде з десять. Добре знаю всі тутешні яри, чагарники та хутори.

— Давненько був тут, — казав і пан сотник, краючи сало. — А все ж мало змінилося це «Дике Поле», де товклися татари та запорожці з Хортиці. Багатенько пролито тут крові і християнської і татарської. Недурно степ цей так буйно — червоно цвіте-процвітає. Не чути вже тепер тут брязкіту шабель та іржання коней... Спить і татарин і козак... Чути тільки посвист буйного вітру в полі на роздоллі...

— Тепер татари посунули далеко від нас, он аж за оті могили...

— Не чипають мирного хлібороба?

— Ні, не чипають... Їхні авула за Кучманівським яром, там, — махнув рукою хлопчина. — Тепер вони не страшні, бо наші всі перейшли до хана і побраталися. Тепер вже списали мир, а коли зачепить москаль, то будуть спільно наступати на москаля. Тепер тут мир і вас, пане сотнику, ніхто не зачепить.

— Добре, синку, добре. Тепер тобі слід вже вертати до дому, до монастиря. А що ти там в монастирі робиш?

— Працюю дещо, — нерадо мовив хлопець. — Я ще молодий, переховуюся там від московського вербунку: вони беруть до Московії отаких молодих: записують в солдати навечно, а коли не хотять, пручаються, то забивають в кайдани й гей на каналські роботи... Женуть далеко, на край світу. У нас таких забрали живосилом дуже багато хлопців. То я тут і переховуюся: москалі бусурмани, до церкви не ходять, обминають...

— Он як! — дивувався пан Хлюпало.

— Може і я подамся до своїх, до Нової Січі, коли під-
росту, — говорив понуро пахолок.

— Ти, мабуть сирота?

— Коли москаль вдерся до нашого села, почав грабува-
ти та чинити гвалт, матінка боронили, не давали корову,
так москаль заколов багнетом неню при мені . . . мене тяж-
ко побив залізним прутом, а татка гуртом зв'язали, кинули
на воза й не знати куди повезли.

8

Віддавши хлопчині сакву, повну всяких харчів, пан
сотник поїхав сам. Правда, не так далеко довелося і ман-
друвати. Він безпечно дістався чорноморськими степами
впрост до Олешівської Січі, вже в землях татарського хан-
ства. Все, що він бачив, дивувало його, бо мало скидалося
на ту Січ, яку добре знав на Чортомлику. Вздрів перед
очима правдиве село, навіть більш того: вздрів правдиву
слободу з широкими вулицями, провулками та суточками,
які бігли врозтіч в усі боки аж до широкої балки. За тою
балкою стояло ще село. Хати всі під очеретом, бо в тутеш-
ніх місцях очерету не бракує, багато по плавнях та баюрах.
Очеретом заплетено й тини і хати, навіть побілено крей-
дою, як на Полтавщині. Дорогою до пана кошового дові-
дався, що у великій слободі живуть тільки не жонаті, за
балкою в меншому селі розташувалися гніздуки, жонаті з
родом родиною. Жіноцтво й чепурить ті хати, як то водить-
ся по всій Україні.

— Мабуть тутешні козаки вже не бояться жінок, як
то було в старосвітщину, — думав пан сотник, оглядаю-
чи село.

Через якусь хвилину він був уже на широкому май-
дані, де стояла церква святої Покрови.

— Де тут до пана кошового? — питав молодого козака
в шапці з синім верхом і такою ж китицею.

Той мовчки ткнув пужалном на велику простору хату.

— А що пане осауле, — улесливо питав він козака з
синьою китицею, — у вас тут і жіноцтво живе вкупі з ко-
заками: лепсько побілено хати.

— Жіноцтва тут немає, — буркнув козак, хмарно поглядаючи на пана Хлюпала. — Жіноцтво живе на одшибі за яром, он там за рівчаком та вербами, а тут немає...

— А хто ж маже хати, козаки чи що?

— Ет причепився! Жіноцтво й маже гуртом, коли на Січі нікого немає, в походах, чи плавнях полюють на вепра. Тоді тільки й чепурять Кіш. Сам же я не осавула, а бунчуковий при корогві всієї старшини, — сплюнув призириливо й швидко пішов геть.

— Жінкам же не вільно бути в Січі! — гукнув йому услід пан сотник.

Той постояв, вислухав і собі крикнув:

— То заборони... В Олешках живемо по турецькому... — і повернув до крайньої хати.

— Гм... — мутикнув пан сотник, повертаючи коня до великої хати.

Але навперейми вже мчала ціла ватага лютих вовкодавів. Вони наскочили на коня несамовито-скажено так, що пан Хлюпало вихопив пістолю і вже збирався почастувати ватажка, який плигав на груди коню, але згадав і вліпив нагаєм по носу. Вовкодав заверещав і зграя за мить від-, скочила: пан Хлюпало знав норови того звіря.

— Геть ік бісу, Сірко! Ось, я тобі, Куций! — вихопився з хати кремезний козак і свиснув так, що поза вербами пішла луна.

— Пан, здається до канцелярії? Те-те-те... а-а-а... Братіку! — гукнув весело козак. — Невпізнав, далебі, невізнав пана сотника, — і він простяг долоню.

Пан сотник і собі зрадів, адже побачив полковника Покотила, тільки весело моргнув і зараз же гепнув з коня. Обоє поскидали шапки й почали обійматись та цілуватись.

— Чому у вас в кошу так тихо, мов у монастирі? — питав здивовано сотник.

— Та ж ми ще святкуємо Великдень, сьогодні ж третій день свят, так, знаєш, багато пішло до гніздюків повеселитись. Що не кажи, а без жіноцтва не можна: там, знаєш, сьогодні музика, танці, дівчата, ну, знаєм, молоде козацтво захотіло потанцювати і... тее... поженихатися.

— У вас тут, бачу, вільніш, як було на Чортотлику колись...

— Так... — замислився пан полковник. — Ходімо, голубе, до хати, до управи. Спочинеш, а коня заведи на леваду, травиця тут... гм... соковита — татарська. Тут ось і колода повна чистої води і добра паша для коника, а ми до світлиці, погомонимо... Дуже, дуже...

І він відхилив двері до управи. Світлиця напrawdę була світла, лави дубові, в кутку великий образ святої Покрови, на столі свячене, і пряжене, і варене, ще й пляшка варенухи, а за нею ховалася сулія правдивої оковитої... Все, як годиться на велике свято.

Пан сотник перехрестився і зараз же сів. Сів і пан полковник.

— Ну от і сподобив Пан Бог побачитися, — казав Покотило, наливаючи варенухи. — Поблагослови запіканки свяченої, як водиться у нас... гм... все домашнього виробу, жіноцтво дбає...

— Всі жінки? Дивне діло...

— Всі, не всі, а робить багатенько... Знаєш, не ті часи наспіли, багато чого і не так, як на Чортотлику, то правда, але правда й те, що не повернеш того, що давно померло разом з старими козаками.

Він замислився і мовчав.

— Правда, жінки багато роблять для Січі, але все ж живуть за кошом, там, може бачив, селище за вербами. Там і живуть гніздюки з дочками та синами. Сюди жінки не заходять, ну, а все ж без жінки не годиться бути: козак не візьме собі ні туркеню, ні татарку. Візьме свою. Ік приміру, молодий козак задумав стати на рушники, а дівчина ось тут за вербами, там і церква, і панотець, і весілля... Не поїдеш же шукати дружину в Гетьманщину, туди козаку вже не вільно. Може коли й повернемо, тільки не сьогодні. Тож доводиться робити так, щоб козацькому роду не було переводу. Вихилимо ж ще й до пари, щоб не шкандибати на одній... Дуже, дуже... — і Покотило вихилив, заплющивши очі. — Прошу коштувати ковбаски, чи може сала або крашанку, все свячене, по Божому, хоч і живемо у турка — татарина... Ох-хо-хо...

— Як же ви тут під турком? — питав пан сотник, ковтаючи ковбасу.

Так, голубе сивий, живемо, тай годі...

— Ну, а все ж, як тут... дуже давлять оті бусурмани — яничари, чи попускають віжки? — допоминався гість.

— Як коли набіжить: буває і дуже круто, а часом, коли султану треба якоїсь підпомоги, — мажуть...

— Так, так... — хитав головою сотник.

— Тут, братіку, не так султан, як свої. Пішов негаразд поміж козаками, негаразд і поміж старшиною, — журився старий полковник. — Не всі в один гуж тягнуть, — шептав він, прихилившись до гостя. — Багато хоче додому, — торкнув він пана сотника долонею. — Баламутять найпаче два полковники: Білецький та Мелашевич, то правдиві баламути: кортить обом в Україну, а москаль тільки посміхається, жде, як зручніш надіти на нас своє важке ярмо. Ми те добре вже знаємо по Чортотлику, знаємо і Полтаву і Меншикова...

— Чого ж вони на правду хотять? — напорошився пан Хлюпало.

— Верзе всяк своє: не маємо права на свої гармати, важкі податки, часто кличуть на важку працю, скажімо, на розбудову Перекопської фортеці, де хто скаржиться і на те, що татари забороняють продавати дещо в Україні, або купувати збіжжя. А головне, немає відкіль брати нових козаків: адже наше село не так і багато дасть людей, тоді того й гляди, що козацтво захиріє, змаліє його й козацький гарт... Як добре подумати, то все те скидається і на правду. А все ж і притьмом лізти у московське ярмо не треба. Тут нам важко, ніде правди діти. А все ж ми тут не продалися в неволю, маємо право при нагоді зробити собі на велику користь. Кошовий Кость Гордієнко просто лютує, не одного разу соромив на майдані, казав, що зараз москаль господарює в Гетьманщині, як у своєму краю, держить при «Колегії» велику варту, держить скрізь в Україні своє військо. Городовиків жене валкою на якісь каналські роботи, давить тяжкими евектами та ще й глузує з наших святих звичаїв. Що ж ми там знайдемо добре собі? Питаю тебе, голубе, що? Закують у кайдани і на Си-

бір, або ще гірше: поставлять проти турка і скажуть — бийся. А нащо нам тепер битися з турком, коли він дав нам і хату і землю... зичить нам добра. Близько тут живемо біля турка, бачимо, що не зазіхає він на чуже, живе в своєму, ще й нам дав притулок, мовляв — живіть собі, як ваш закон велить і бережить землі, вам даровані. Тиждень тому великий везір писав нам:

— Бережіть землі, де стали кошем, бо москаль притьмом хоче забрати всі Чорноморські степи, де ви живете. Коли візьме, тоді поробить всіх кріпаками панськими, що так ласі на чуже добро, на чужі землі.

— Он воно як! і то правда, бо москаль не боїться, що так далеко заганяється від своєї ізби, бо має хижацьку вдачу: там, де вмоється зараз же ставить резидента і пхає військо, муштроване нагаями. А ми ж що?

— А ми все плачемо, що далеко живемо від Києва чи Полтави, мов малі діти... — буркнув пан сотник. — Я так собі гадаю: коли кому хочеться додому, хай лізе на дзвіницю і погляне, з дзвіниці все видно. Ми зайшли далі, як ви, а все ж думаємо не про себе, а про рідний край, як його врятувати від москаля. За цим саме я й завернув до вас порадитися. Був на Полтавщині, дещо бачив там, де з ким і мову мовив, а тепер, коли на те буде ласка Божа, подамся до пана гетьмана Орлика, що теж поневіряється в чужій чужині, а все журиться не за себе, а за солодкою Ойчизною. В далекій чужині, відкіль не видно нашого Києва, ми скрізь клопочемося, скрізь по всіх державах радимо раду, як вигнати того москаля так, щоб жив тільки в своїй Московії, а не квапився прибирати до рук чужі землі. За цим і завітав до вас просити допомоги, просити поради.

— Якої ж допомоги? — стрепенувся Покотило.

— Добре самі знаєте. Коротенько скажу: не кваптесь надівати на себе московська ярмо. Робіть так, щоб на цих ланах, дарованих султаном, не було жодного москаля, не пускайте москаля, бийте його тут, коли піде війною на Туреччину. Оце й буде велика допомога і платня туркам за хліб і сіль. Крий Боже вас іти до москаля в якусь спілку: пожене він вас на війну, а не схочете — пожене на

Сибір, в Нерчинські копальні навечно. Ще гірше буде, коли пожене на гетьмана Орлика, коли по злодійському вчинить братовбивчу війну. Краще разом з турками ставайте бити московського наїзника. А поки держіть всі курені далі від москаліни, бо інакше всі загинете, а нам, Орликовим козакам, вчинете велику шкоду.

Він помовчав трохи і додав:

— Приїхав я сюди побачити декого з старшини, найпаче пана кошового Гордієнка та ще... — він подумав, а тоді просто додав: — та ще панів Мировичів, а то й пана Джаржановського, коли вони тут.

— Тут вони, тут... — торкнув ліктем гостя пан Покотило. — Добре, що ти так щасливо заїхав сюди... Дуже, дуже... А то вже Мелашевич на свою руку хоче слати депутатів до москаля, київського генерал-губернатора Вейсбаха, вже ніби пише листи, кланяється, благає пустити додому, назад до Базавлуку... до такого тут дійшло.

— Он воно як! Треба заборонити таке діло, то просто великий злочин! Мелашевич всіх веде до прірви...

— Кошовий притьмом проти тих депутатів, — скрипнув зубами Покотило.

9

Пан Хлюпало побачив кошового лише на другий день. Був то чоловік ще не старий ніби, але надто виснажений важкими клопотами, а може й тяжкою хворобою. Високий, з голеним крутим підборіддям і трохи схиленою набік сивою головою. Він часто бухикав і все держався рукою за ефес кривої турецької шаблі. Обидва знали одне одного ще там, під Полтавою. Тому кошовий привітав сотника просто, як побратима і давнього приятеля. Гість поспішив передати листи від гетьмана Орлика і на словах просьбу: сидіти в Олешках і боронь Боже не проситися у москаля в Гетьманщину та держати курені в послуху: скоро бо може сама Туреччина зажадає від козаків допомоги, тоді доведеться віддячити за хліб-сіль. Москалі адже плянують захопити все Чорноморське узбережжя та татарські степи: наш святий обов'язок допомогти Туреччині і Криму, бо

ходить не лише про турків чи татарів, а й наше, козацьке буття: не доведи Боже чого, Гетьманщина загубить і крихти свого автономного життя. Емігранти закордоном стоятимуть по боці султана з своїми силами і штабними радниками.

— З тим самим тут гостюють і пани Мировичі, — хрипко мовив кошовий і якось безпорадно всміхнувся. Сьогодні увечорі треба всім старшинам зібратися та погомоніти без вихилисів щиро по козацькому. Прошу і вас, пане сотнику, послухати, що казатимуть старшини, та може кинути й собі корисне слово: хай послухають і вас — гостя з-за моря.

Пан Хлюпало мовчки вклонився і все розглядав кошового. Здавався він йому надто вже кволим, ніби байдужим до всього в світі. Це його дуже непокоїло, але він промовчав.

— Може маєте що доброго сказати про пана гетьмана, родину та все козацтво, що так несподівано опинилося за морем, як і ми, січовики в Турецьких землях, — тихо говорив кошовий. — Про діло будемо говорити тільки увечорі.

— Яке там родинне життя емігранта, — з гіркотою мовив пан сотник. — Генерального осавула пана Герцика схопили москалі у Варшаві та ще й не самого, а з дуже важливими документами. Чули, що вже сидить у Петропавлівській фортеці. Таке саме прочув уже в мандрах про генерала і небіжа Великого гетьмана — Андрія Войнаровського. Теж у тюрмі, а що далі вчинять їм того не скажу. Гадаю — повбивають...

Кошовий тільки кахикнув і схилив голову.

— Про це знаю все до ниточки, або й більше... Може є що... кха... втішне?

Пан Хлюпало дивився понуро і нічого не міг сказати втішного: бачив згубне життя недобитків за морем, бачив на власні очі й жалюгідне життя козацтва в Олешках.

— Може ви, пане кошовий, скажете що втішне, бо я давно в мандрах і мало чого знаю тепер за Гетьманщину.

— Є щось і втішне, але все те з приватного життя нашої емігрантської старшини. Приміром дещо за Орликів, — мляво говорив кошовий, теж вдивляючись в заброду-мандрівника. — Ік приміру, старша донька пана Пилипа

Орлика Анастасія взяла шлюб з шведським генералом Жаном Штейнфліт. Це все ж радість... Може за морем нашому панству полегшає, може принатуриться і забуде страшну катастрофу...

— Гадаєте, пане кошовий, що емігранти в такому припадку забудуть швидко Рідний Край?

— Ні, я того не кажу, — сполотнів кошовий. — А от друга новина в тій же родині: пана Орлика можна поздоровити з онуком, хоч Анастасія, після пологів вельми недужає...

— А що ж Бог дав?

— Сина... при охрестинах назвали як і дідуся Пилипом, — всміхнувся пан кошовий, — тільки невідомо, який з нього буде козак. Мабуть що вийде добрий швед, — і нараз увірвав.

— А гетьманич же як: вчиться чи старшинує? — питав кошовий і знов сполотнів.

— Коли виїжджав до польських кордонів, чув, що вже укінчив науку... Тепер ніби військовиком при регіменті старого Штейнфліта.

— В листі своєму до мене гетьман мало пише за родину, а за сина Григора й зовсім мовчить, мабуть що з обачности: всі бачуть на власні очі дику жорстокість москаля, все одно — чи граф чи простий солдат.

— А то так, — хитнув головою пан сотник. — Заморські держави не розуміють такого жорстокого гвалту, як ото вони вчинили з Войнаровським. Це просто татарщина, личить таке робити ординцю і аж ніяк пану в розкішному камзолі... Молодого Орлика треба зберегти для Гетьманщини: беручкий до військової штуки і твердий, як адамант. Коли обернеться на все добре для нашого Краю, буде він нам у великій пригоді. Французький король дуже вподобав цього панича, нашого таки козацького роду. Мусимо ним пишатися.

— У нас тут в Олешках теж знайдеться таких... Є козаки — вернигори. Коли треба для якого будь діла можу подати допомогу саме такими верховодами...

— Дуже дякую, для справи буде велика полегкість.

Тільки по обіді пан сотник пройшов до стайні глянути на коня і трохи перепочити: він конче хотів бути на старшинських зборах.

10

Увечорі, як і казав кошовий, зібралася вся січова старшина послухати, що пише з-за моря пан гетьман Пилип Орлик. А писав він про те, що говорив пану сотнику полковник Покотило. Тільки додав дещо про Туреччину. Писав і земно кланявся всім не кидати султана, коли москаль притьмом хоче воювати: зараз він потребує доброго спільника. Кинув ще новину: Туреччина має зараз добру артилерію, уконтетовану добрим митцем французом генералом Боневілем, кращу, як у москаля. На випадок чого, Туреччина стоїть вже напоготові. То ж хай козацтво буде обачним і не квапиться лізти в приятелі до Москви.

Тоді почав говорити пан сотник, він казав:

— Гетьман Пилип Орлик зараз збиває мощну військову потугу, збиває правдиве лицарство за морем. Москва вже зараз тою вісткою наполохана, бо бачить, що сусідні держави не жартують, хочать вигнати Москву з Гетьманщини й тим самим навести лад і святий спокій. Отже Олешківським січовикам все те на руку, бо коли виженуть москаля з України, їм не доведеться просити того москаля про якісь там дозволи: Січ тоді сама дасть собі раду і влаштується так, як буде вигідно. Західні держави збивають спілку військову. Війна не за горами. Звичайно і січовикам доведеться потрудитися, щоб вибороти волю і для себе і для всього українського народу. Може доведеться і понести великі втрати, пожертвувати своєю кров'ю на святе діло. А все ж краще боротися за волю, ніж даватися на глум ворога, який і без війни витереблює наше лицарство на канальських роботах та війнах для Московщини. Отже настав час, коли січовики мусять сидіти там, де окошилися, мусять ждати султанського наказу йти війною на ворога, чи боронити турецькі кордони від того ж москаля.

Але полковник Мелашевич вже іритувався і не слухав, не дав навіть і договорити. Він вже кричав:

— То якісь порожні теревені й не нам їх, панове, слухати. Візьміть до тямку: як можна боронити турецькі степи, коли Москва вже посилає сюди, на Чорноморські степи наших же городовиків! Битися з своїми братами не буде ніколи, не допустимося того страшного гріха, не допустимося братовбивства. Та навіть коли б ми взяли на себе той великий гріх і стали боронити бусурмана, то й тоді б Туреччина не виграла бою: адже всі ми добре знаємо, що Москва має зараз велику військову потугу не тільки дома, а і в нас, в Україні. Не можемо винуватити нікого за Полтаву, то допуст Божий. Але й те мусимо знати, що втратили ми не тільки Полтаву, втратили ми і великого нашого гетьмана Мазепу, а з ним разом втратили ми і всю Україну, втратили волю і всі старожитні наші права. Вдруге не хочемо втрачати решти своїх вольностей, бо москаль, самі здорові знаєте, зробить таке криваве хрищення по всій Україні, яке він зробив у Мазепиній резиденції Батурині. Тепер прийшли не ті часи. Тепер москаль бере гору скрізь і це знають всі заморські держави: ніякими противосковськими спілками Москву тепер не залякає. Звичайно зараз та Москва не піде на Західні держави, тільки й того, що відіпхне чужинців назад до своїх кордонів, а на нас кине, як лютий звір і стане витереблювати всіх до ноги. Та й те казати, на Чортомлику не всі січовики пішли воювати, це добре знає і наш пан кошовий, що ось тут сидить, не всі й полки українські пішли за Мазепу. Згадаймо гетьмана Івана Скоропадського, якої біди накоїв він Мазепі. Не забуваймо й того, що москаль дуже мстивий, витереблює в першу чергу старшину, цілить і добре вцілює насамперед в голову. То певна смерть, ну а з простим козаком розмова у нього коротка: на каналаські роботи або на Сибір брязчати кайданами. Де поділися наші генерали та полковники, що з слабими силами захотіли вигнати Москву з України? Де наші славні лицарі, де Войнаровський, де полковник Герцик, молодий полковник Чуйкевич, Довгополий, Зеленський, га? Питайте пана посла, питайте пана сотника Хлопала, що ось тут сидить між нами. Питайте його, бо він краще знає, де поділись, знає й те, як важко було йому пробитися через кордони на Пол-

тавщину, а тоді й до нас. Спитайте, якими стежками йому доведеться йти назад до пана Пилипа Орлика. Він добре знає, що не легка то справа, бо кордони скрізь пильно стежуть ті ж москалі і ляхи і наші ж козаки, які можуть передати любенько й рідного батька на заріз.

Так от що панове! Ми майже всі вирішили йти додому, в Гетьманщину, поки ще не пізно. Московський генерал-губернатор пан Вейсбах, що зараз вже поміщикоє на Полтавщині у своїй Вейсбахівці, дарма що німець, а вітає наших депутатів у Лубнях. Як буде далі — не знаю. Скажу тільки просто: з москалем зробимо угоду так, щоб було безпечно і для них, москалів і для нас. Може хоч і так, а врятуємо козацтво від московської масакри.

Не встиг Мелашевич договорити останнього слова, як полковник Покотило з усієї сили вдарив по столу й люто загримів:

— Не хочемо бути зрадниками, не хочемо дивитися відкіль вітер віє-повіває. Хай роблять таке недоумки та полежаї, що на Чортомлику пересиджували Полтавську баталію, або тікали до гнізд ховатися за жінчину плахту, або пити-пропивати нььку Україну в корчмі разом з гіркими п'яницями. І ви пане Мелашевичу теж добре знаєте чому саме нам і шляхетному шведському королю не повелосся під Полтавою: бо ловили Мазепиних козаків тіж полежаї з Чортомлику і легенько передавали безталанних аби показати москаліні, як вони лепсько працюють для Москви. То робота, пане Мелашевичу, дуже легка й прибуткова. А головне — серед хуртовини вціліє своя голова для подальших зрад та вишукувань мазепинців. Ми всі тут бачимо, що праця в Чортомлику пішла вам на користь. Ви знов шукаєте стежок до москаля. Вже без дозволу всього козацтва пишете листи до клятого німця, посилаєте до Києва депутацію підписувати договора, спішите кувати на нас кайдани, ах ти...

Покотило захлинався, харчав, бив кулаками по столу, зрештою хопився шаблі...

Хопився шаблі й Мелашевич. Весь червоний, як півень, він голосив:

— Як смієте таке казати? я... я... Не смієте... зарубаю...

Всі нараз загули... чулися загрозливі вигуки:

— Зрадники!

— Кривдолюби!

— Гніздуки... полежаї... п'яниці...

Ніхто нікого не слухав. Серед лементу хтось розбив шибку, хтось вистрелив з пістолі. Оськаженілий полковник Мирович вихопив шаблю і ліз через натовп до Мелашевича, гикаючи:

— Почастую тебе полежая... з-за тину виглядаєш... хто кого б'є...

Мелашевич все ж вихопився з гурту і несамовито став кричати:

— Не полежаї ми і не зрадники, хочемо їсти свій хліб, а не чужий... свій! На рідних землях! Бо на чужому втратимо і все своє козакування, втратимо право на оборону свого краю, станемо чужинецьким погноєм... Цього ми не хочемо, бо споконвіку були оборонцями своїх земель, свого хрищеного народу, своєї віри, своєї мови... Йдемо додому... і чим швидше, тим краще... Гайда додому!

Кошовий ледве втихомирив розлючених старшин: його все ж таки ще слухали:

— Панове! — хрипко гукнув він. — Схаменіться і не робіть гвалту, відвикайте від поганої яничарської звички до непослуху, заждіть. Не треба кричати, а слід поміркувати, як зробити краще, адже собі ми не вороги. Я раджу так: треба трохи заждати, бо з листа пана Пилипа Орлика до мене не бачу поки що нічого суттєвого. Ворожити ми не будемо, а бігти до москаля теж не будемо квапитися, бо і там і там завжди встигнемо надіти чуже ярмо. У нас є добрі лазутчики і ми довідаємося самі хто чого хоче. Ми мусимо, як не верти, а самі добувати волю збройно, самі правити Гетьманщиною, не шукати з-поміж чужинців собі господаря. Так вчили нас Богдан Хмель і Іван Мазепа. Отже на власну руку не посылайте до генерал-губернатора Вейсбаха депутатів, бо москалі і без депутатів приймуть вас і пошлють проти турків. Отже вгамуйтеся і ждіть, що скаже

остаточно пан Орлик з-за кордону. Орлик вам брат, а не москаль. Чи згода, чи так я кажу?

Старшина мовчала посупно й злісно. Тоді гримнув полковник Покотило:

— Чи згода ждати новин від пана гетьмана з-за моря, а чи слати депутатів у Київ до московського генерал-губернатора?

Всі мовчали.

— Тоді я скажу, — озвався понуро пан кошовий. — До москалів я не пристану, хоч би й четвертували, не пущу й курені туди. Хто буде бунтувати або крадькома посилати депутатів до москалів, присмикну того до воза з важкими киями. Тепер розходьтесь!

І сам поквапно пішов до своєї управи.

11

З листами до пана Орлика і всякими вістками та припо-руками на словах пан сотник збирався мандрувати до польських кордонів, а там вже й далі до Балканів.

— Пане сотнику! — торкнув його хтось.

— А що? — скося глянув той.

Перед ним стояв понурий козак, якого тиждень тому сотник бачив на майдані з байбарою.

— Ааа... пан бунчуковий! — всміхнувся пан Хлюпало.

— Виїжджаєте до кордону?

— Так... А що?

— Маю просьбу до вас, пане сотнику.

— Яку?

— Чи не взяли б і мене з собою?

— Хіба що, надокучило в Січі?

— Та... і так і ні... Треба б привчатися до військового діла, все тут муштра що ранку й до вечора, а діла справжнього дасть Біг. —

— Гм... може ще чого схотів, може схотів побачити пана гетьмана? Кажі, викладай, як на долоні всю правду, ганчу ніякого тут не бачу.

— Вгадали трохи, хотів побачити і пана гетьмана, але не так гетьмана, як паню гетьманшу, — тихо мовив молодик.

Пан сотник мовчки роздивлявся молодого козака. Був навіть без вуса, доброї будови, з чорним чубом і карими очима.

— Яке таке діло до старої жінки, — дивувався пан сотник. — Може я чим допоможу, га?

— Може й допоможете. Шукаю одну таку панну, на прізвисько Борзенкова Оксана. Сестра вона мені вдругих. Жили ми по сусідству в Батурині, разом і до дяка ходили в науку, а коли виріс, поїхав був до Києва, академік я. Відтоді я вже її не бачив. Але все ж шукав у Батурині, люди добрі сказали, що москалі побили її батьків, панночку ж Христа ради забрала родина осавула Семена Пригари, що жив під Батурином. Ходив і туди. Найшов того пана, вельми журився, бо панночка з доброї родини, а трапилося так, що треба було віддати й віддати невідомо кому і невідомо куди... Бо ніби приїхав якийсь чоловік здалеку з наказом від самого пана гетьмана, того, що за морем, Пилипа Орлика. Мовляв стара Орликова побивається за нею, дуже просила привезти тую Оксану до неї, тобто гетьманші, бо панна її хрищениця, тому Орликова й захотіла взяти її за годованку задля спасіння душі... Таке мені розповів сам пан Семен Пригара.

— Тееек... — протяг пан сотник і витяг люльку. — Так то так, та з хати як. Не притирай справи, а кажи далі: нащо вона тобі, пане академіку? Коли вона у пані гетьманші, то хай і живе там во спасінні душі. Коли ж її там немає, помолися за мертву, бо коли хто попав тоді в Батурині до московських лап, того вже немає на світі...

І він запалив люльку.

— Питаєте, пане сотнику, нащо вона мені... На те, що й у мене немає ні роду, ні племені... Москалі теж порушали весь мій рід. Тільки й роду, що та панна. А панну Оксану Борзенкову батьки наші призначили мені в подружжя, благословили ще за живота. От тому й хочу відшукати, коли вона жива та ще не забула мене.

— А як що забула?

— На те воля Божа... буду козакувати поки й мого віку. Ви, пане сотнику, живете в тих краях, може лучилося бачити таку панну, Оксаною Борзенковою прозивається.

— В тих краях багато є панночок, бачив їх чимало, а чи яка з них твоя панна Оксана, — того не скажу, не знаю, — пихкав люлькою пан Хлюпало, посміхаючись.

— І не бачили такої у пані Орликової?

— І в неї не бачив, хоч там є і тендітні панночки.

— Так як же мені бути? — сумно мовив бунчуковий.

— Не знаю... Казав мені пан кошовий, що можна взяти в дорогу помічника, за всяким ділом, що трапиться в дорозі. Адже дорога буде не легка, — говорив пан Хлюпало, поглядаючи скося на зажуреного бунчукового. — Козак ти, бачу, добрячий і мені був би у великій пригоді. І тобі не аби яка причіпка. Раю тобі проситися у пана кошового до мене в помічники. Навчися бути в секреті (розвідчиком). Науку за плечима не носити, знадобиться он як! Тим часом по дорозі пошукаємо і твою панну... а може де і здибаємо, адже, як то кажуть, за сиротою сам Бог з калитою... може й поталанить впіймати пташину...

— Тоді я зараз збігаю до пана кошового... і той... гм... А деж живе пані гетьманша?

— Там... за морем, — невиразно махнув люлькою пан Хлюпало.

— Ви здається збиралися мандрувати до Царгороду, — пане сотнику?

— Ні, туди їдуть пані Мировичі простою дорогою на далекі Балкани, а я в інший бік. Бери у пана кошового дозвіл в лазутчики до мене, а тоді і вимандруємо смерком. Як тебе зовуть?

— Степан Луговий.

— Так от що пане бунчуковий: скажи пану кошовому, що я тебе прошу до себе в помічники і все буде гаразд.

Вже смеркало, як два козаки, старий і молодий, їхали широкими Чорноморськими степами.

Франція цвіла... Було літо саме в zenіті пишноти. Версальські сади розкошували у квітниках й химерно різблені водограї щедро поливали густими бризками ніжні магнолії, жасмин та румбекії. Загонистий кентавр на білому постаменті вперто цілив свою гостру стрілу всередину безжурно-радісних лебедів, що так граціозно плавали на великому ставку, званому Аполоновим. Пурхали барвисті метелики й мальовничі павичі мовчки поглядали з мармурових балюстрад на золотих ящурів, що раз-у-раз пробігали широкими алеями й швидко зникали в старих розколинах важких садових ваз. Був ранок і ті всі доріжки та паркові алеї ще були порожні... Лише на широкій мармуровій лаві лежала зібгана ажурна жіноча рукавичка та ще біля головних воріт до парадних дверей Версалу стояв з алебардою виструнчений високий і ставний вартовий.

Панство ще не прокидалося... Панство ще спало міцним й солодким сном після приємного з чарівними сюрпризами великого балю. Панство не всилі було розбуркатися й млосно спало, спало безтурботно після веселих розваг, що тривали всю ніч й аж до світанку. Панство мусить як слід спочити, набрати сил, щоб знову безклопотно зануритися у вир безжурних і п'яних веселощів, запоморочливо-радісних зустрічів, ніжних зітхань, таємничо-тремтливих чарів кохання, ніжного дотику руки... сьогодні... сьогодні ж в сутінках розлогої липи...

Панство міцно спить...

Але в палаці, он там, де драпрі вже трохи відслонено з двох великих вікон, саме там, де покої молодої королеви, випещеної польки Марії Лещинської й геть далі аж до ясної залі «Блакитних Очей» не сплять.

На вельветовій канапі у вигідній позі сидить молодий граф Григор Орлик, цілком змужнілий син старого гетьмана в екзилу Пилипа Орлика. На молодому старшині ноша сучасного маркиза: легенький камзол світлого ріпсу, досить відкритий за вимогами моди, взятий лише на один гачок біля пишного ковнірця. Така ж жакетка й галанці, ажурні манжети, блискучі черевики з срібними запонами, при боці тонка рапіра. Він без перуки, т'алеж волосся дбайливо зачісане і в льоках.

Двері до кімнати відхилені були, а чи відслонила їх щойно невидима рука. На порозі адже стоїть вродлива пані в кресп де шіновому пеньюарі з трояндою в гладенько зачісаних косах. Вона мило посміхається:

— Ясновельможна пані королева просить пана старшину трохи заждати тут...

Старшина знає цю пані й гречно кланяється: вона статсдама при королеві і дружина французького посла у Царгороді герцога Вільнева.

— Так, я завжди, красно дякую...

Двері уповільнено прихилиються і граф Орлик в який вже раз знов оглядає парк, ставки, водограї, квітники... З другого поверха йому видно все, як на долоні. Перед його очима бігла панорама пишних версальських садів, барокових водограїв, липових алей і за тим всім геть далі пряма лінія Єлисейських садів. Ліворуч широким фронтом розгорнувся новий палац, творча витівка того короля, якого ще й досі французький народ називає «Королем — Сонцем». Молодий старшина не зводив очей з тої казкової панорами і все приглядався до водограїв... Легенький шелест примусив відірватись від небуденного видима й глянути в інший бік... Він швидко підвівся і нараз схилив голову: перед ним стояла французька королева Марія Лещинська — Бурбон. Була теж у легенькій вільній робі, на плечах ще легша мантия шита бельгійським мереживом. Граціозна з тм'яним, мерехливим блиском в блакитних очах й округлим підборіддям, що все свідчило, що дама нобілітет слов'янської шляхетної раси. Вона мило всміхалась і на низенький уклін старшини відповіла легеньким реверансом.

— Прошу дарувати... пан старшина мабуть давно жде?

І навіть голос її був приємного тембру й твердо указував, що її краєм була південна Польща.

— Я затримала пана старшину, прошу дарувати той невільний мій гріх, — тихо майже шепнула королева.

— О... ні! Ясновельможна пані, я замиловано оглядав усе тут... — і пан Орлик зробив невиразний жест.

— Так, тут мило, а дома все ж миліше, — зітхнула королева. — Прошу сідати, — і ледь помітним рухом руки указала на фотель.

Сама сіла на канапу, ближче до раннього гостя.

— Дома напrawdę краще і в простій хаті, як у палаці в чужині, говорив Орлик, вмощуючись у фотелі. — Але ще краще, коли ворог не надокучає і в рідній хаті...

— Так, наші оселі поруйнував ворог і в Польщі і в Гетьманщині... Ясний пан давно з Прусів? — питала обережно королева.

— Ні, не так давно.

— Ясний пан може сказати, що там діється... Мене дуже непокоїть доля мого ойця круля польського Лещинського. Знаю тільки, що з вини москвинів він несподівано опинився в пруських землях. Наш міністр мсьє Етьєн Шуазель розраджує мене, заспокоює, ніби там немає небезпеки, та... я не дуже вірю... Може ви, ясний пане, краще знаєте чому до Прусів вдерлися москвини і чого там шукають, — і вона втопила очі в молодого старшину.

— Коли виїжджав, було там не зовсім спокійно, говорив повільно пан Орлик. — Очевидно перемога під Полтавою дуже підбадьорила московського царя: війну з шведським королем він переніс був на Північ. Московія хоче твердо стати в Інгерманландії, де вже має нову столицю Петербург. Тепер у Прусах багато московського війська: адже Москва зараз держить руку Августа Саса, курфюрста саксонського і хоче зробити його королем Польщі, бо їй так вигідно робити. Військо очолюють найкращі царські генерали: Мініх, Лассі, Карло Бірон, Бахметьєв, шкот Кейт... Ваш, ясновельможна пані, ойтець змушений був податись до Данцігу і, здається, вже живе там під опікою пруського короля. Але чи довго... гм... так буде, того не знаю.

— А ви як думаєте? — напорошено слухала королева.

— Щиросердо скажу, що довго там не може жити ваш ойтець, тому є певні ознаки: москалі планують захопити прекрасну гавань Данціг...

— І полонити мого ойця! — крикнула королева і хопилася за серце. — Москалі жорстокі надміру, хочуть поглимитися над королівською персоною, а тоді спровадити до українського генерала Войнаровського.

Вона вже гірко плакала.

— Прошу щиро втихомиритися, — тихенько розраджував граф Орлик. — Гадаю, що до того не дійде, ясновельможна пані: Франція не допустить і Московія не насмілиться вчинити таке зло французькому королю. Я вчора був на авдієнції у мого сюзерена, а вашого ясновельможна пані монсеньора. Там я теж бачив і святого ойця кардинала Флері*) І ваш муж і кардинал держаться тої думки, що треба, і то негайно, послати до Данцігу добірних мушкетерів для охорони і виїзду в того міста ойця вашої величності. Так само добре знаю, що і пруський король Фрідріх не допустить Москву до такого нечуваного гвалту.

— Ах! яке страшне лихо насуває на нашу фамілію! Боже мій, Боже, пожалій нас! — все плакала королева. — Все те, що ви кажете, ясний пане, дуже добре, але... але таке твердили і за генерала Войнаровського: не дозволим, він не є московським підданцем, а все ж підступно забрали... забрали живосилом і жодна держава не стала в оборону безталанного генерала. У москалів немає ні совісти, ні чці. Вони детронізували мого ойця, обраного на короля всім польським народом, його обрала вся Ржеч Посполіта, але для москаля все те дурниця, бо мають свої пляни в Польщі: заколоти і нелад — оце їхні пляни... Знеслили наш край і взяли до своїх чіпких рук: Ті вандали і зараз не вгамувалися... Тепер ганяються за королем Польщі, бо він став на перечепі до їхніх чорних задумів! — гірко скаржилася королева, витираючи заплакані очі мережаною хусточкою.

*) Флері (1653—1743) — французький кардинал. Мав великий вплив на політичні справи тих часів, наставник Люї XV. З 1726 був першим міністром.

— Так . . . — притакнув граф Орлик. — То все гірка правда. Але до розпачу немає ще причини. Вся Європа стане проти такого свавілля. Незабаром в Парижу буде зроблено край московському нахабству: на мирових пертрактаціях його величність польський король дістане гідну сатисфакцію, бо такий пункт вже стоїть в планах мирних умов. Що ж до Данцігу, то з наказу його величності, нашого милостивого короля я їду негайно до того міста, де зараз живе детронізований ойтець вашої величності. Їду з мушкетерами з тим, щоб привезти до Парижу першу персону Ржечі Посполітої без будь яких ушкоджень.

— Ох! — кинулася вона до молодого старшини, молитовно складаючи руки. — Прошу, благаю не як королева, а як проста жінка просить смиренно за свого ойця. Врятуйте мого ойця, вихопіть з барбарських рук наїзника. Тим шляхетним чином, ясний пане, повернете мені радість життя й світ щастя!

— Зроблю все, що в моїх силах, навіть не пошкодую життя свого заради рятунку вашого, ясновельможна пані, доброго вітця. Сам Пан Бог, бачу, посвятив мене на такі святі чини: рятувати і свого вітця і вашого коханого і нещасливого вітця, доля яких майже однакова.

І він принав до руки молодій королеві з Польщі, тоді як вона шентала молитву й тремтячою рукою хрестила молодого старшину.

— Хай Пан Бог і Пресвятая Діва Марія завжди будуть з вами, мій добрий пане . . . Благословлю і я на небезпечне, а святеє діло!

2

Граф Григор Орлик того ж дня виїхав на розвідку, взявши з собою сотню тих козаків, що були завжди до послуг молодого старшини ще з самих Бендерів. З Данцігом було вкрай погано: генерал Лассі — московський старшина — обступив місто з військом на 12 тисяч багнетів. Комендант Данцігу постановив не здаватись й битися на пропаще. Його бадьорило те, що в самому місті стояв французький ін-

женерний батальйон на тисячу багнетів та ще невелика шведська залога. Ждали ще підпомоги з Франції; її прислали на десяти кораблях, але й тої сили було замало. Тоді французький амбасадор князь Плело постарався і від себе додав три тисячі вольонтерів, з якими граф Орлик пропхався до Данцігу манівцями. Він добре бачив, що з тими вольонтерами не відіб'ється від москаля, який не так давно покріпив генерала Лассі новими полками. Облога тривала вже більш як три місяці. Проте Орлик не вагався: він спішив за всяку ціну вивезти з міста экс-короля Лещинського*), вивезти під сильним конвоем. На таке діло у нього були отчайдушні люди. Він став радитися з самим экс-королем, але натрапив на людину нерішучу і майже по дитячому не обізнану в тому, про що саме мовиться мова.

— Нам треба за всяку ціну вирватися з облоги, — казав граф Орлик старому королю, байдужому до всього, що діється в місті. — Всі ваші друзі радять так робити. Амбасадор князь Плело прислав вам в допомогу добрий загін вольонтерів, сидіти тут немає чого, бо можемо натрапити кожного дня на велику небезпеку.

— Яка ж може бути ще більша небезпека? — дивувався экс-король. — Гіршої як ця не може бути.

— Гіршої ще немає, але може несподівано прийти, коли не вбережемося. З кожним днем небезпека зростає, адже москалі посилюють облогу міста новими полками... І все

*) Станіслав Лещинський (1677—1766) Познанський воевода, обраний королем Польщі року 1704. Як король вів переговори з гетьманом І. Мазепою про військову спілку і перетворення Лівобережної України в самостійну державу з суверенними правами. Після Полтавської поразки змушений був тікати до Франції, де його донька була дружиною короля Люї XV. Його трон у Польщі Москва владно передала саксонському курфюрсту Августу II, лихому чоловікові, який все піячив і шкодив польському народу. Але такого короля Москва і хотіла для збіднілої Польщі. Коли шведський король Карл XII прийшов на допомогу Польщі й Україні, Сас Август втік до Німеччини, а Лещинський знов повернув до свого краю.

Вдруге экс-королю Лещинському довелося остаточно виїхати до Франції, де він і прожив в екзилі до смерти. Жив у Льотрінгії і правив регіоном, як генерал-губернатор. Москва довгий час полювала на цього правдивого польського шляхтича, лякаючись повороту Лещинського до своїх маєтків, вже роздарованих Петербургом своїм підкупленим магнатам.

те робиться тільки на те, щоб захопити вас, ексцеленціє! Для вас роблять таку дорогу забаву.

Ексцеленція мовчав і врешті роздратовано кинув:

— Немає чого плести нісенітницю, коли скрізь все тихо...

— Тихо тому, що ви не хочете нікуди рушати, мабуть, що вельми обважніли, — роздратовано мовив старшина. — Ми всі зичимо вам добра. Сам король Франції прислав мене до вас, ексцеленціє! Сама королева, ваша донька, ексцеленціє, просила мене врятувати вас від московського полону. Тому я й пришов сюди з важким дорученням уникнути небезпеки і тікати, не оглядаючись...

— Але як? — розвів руками Лещинський. — Адже самі кажете, що москалі позатикали всі дірки, тепер бачу сам, що ловлять вони тільки мене.

— Саме їх ми не пропустимо через ворота до порту: затримають їх наші вправні козаки. На це втратимо не більше, як одну годину.

— Я все ж волію краще битися до загину, ніж потрапити до московської катівні ніби якийсь розбишака. Хіба своїми силами не відіб'ємось?

— Мабуть що ні, — твердо мовив граф. — Москалів тут щонайменше двадцять тисяч проти нашої горстки правдивих жовнірів. Вольонтерів я не враховую, бо то не лінійне військо. Ці тільки заважають. Треба вам, ясний пане, ще подумати ще й...

— ... за мою доньку! так, так... але я не хотів би тікати, як боягуз від клятого зрадника Лассі.

— Ніхто не має права назвати вас, ясний пане, боягузом, тай нікому не спаде на думку так казати... Так саме, як ніхто ніколи не назве короля Швеції Карла XII боягузом. Але інтереси держави вимагають від вас такого чину.

— Не розумію, чому я мушу уникати бою?

— Тому що ви, ясний пане, не є ще приватною персоною, бо не зреклися польської корони, не зреклися ще свого народу і ніхто не знає, що буде завтра. До всього Європа готується до мирової конференції, мусите застерегти на тій конференції свої права на королівський титул й права на ті маєтки, які теж належать вам, бо лежать в межах Ржечі

Посполітої, у Польщі, а ви є поляком, тоді як претендент Сас є сутим німцем. До всього ви, мосцивий пане, мусите жити для своєї доньки, яку... треба мосцивому пану доглянути...

І він не договорив.

Екс-король пильненько глянув на молодого старшину.

— Ясний пан щось знає? Моя донька в якійсь журбі?

— Так... Її величність вельми побивається за долею свого ойця і молить Пана Бога о порятунок, ексцеленціє.

— І більш нічого поверх того?

Молодик мовчав.

— Може і є щось поверх того, — нерадо мовив граф Орлик, — але може мені так здається.

— А що пану ясному здається?

— Здається її величність мало щаслива в своєму версальському раю, а втім не знаю. Знаю тільки, що рятунок мостивого пана допоможе її величності найти рівновагу та допоможе й скинути з себе смертельну журбу...

— Коли ж будемо відбиватися від Лассі?

— Цієї ж ночі...

— Добре, я готуюсь...

3

Темної ночі невеликий загін пробивався вузькими вулицями та суточками міста до відкритого моря. Далеко маячили темні контури великих кораблів та раз-у-раз блимали побережні вогники. То були ворожі сигнали... Чути було постріли, але мляві й поодинокі. Нараз щось зашелестіло у повітрі й з шумом та гуркотом розірвалося недалеко, майже, як здавалося, в сумежному завулку. Вибух прокотився луною по сонному місті... Загін став. Через хвилюку ще вибух гарматний постріл, за ним ще і ще... Далеко десь прокотилося московське «ура» й розпачливо безнастанна стрілянина. Московське військо вже в який раз наступало на місто з усіх боків навалюючи, безладно... Загін бігцем проредерся до густих дерев, де стояли великі корабельні човни. Всі квапилися сідати, але владний голос команди

нагло виструнчив варту... кожен сідав на вже призначене місце... Несподівано вдарив гарматний набій і в темному небі зашелестіло, зашемеріло... У воду щось важко гепнуло і струмень води облив тих, що вже пливли до першого корабля...

— Скупали добре... — пожартував хтось...

— Б'ють по нас... — хрипко остеріг старшина.

— Хай б'ють... — безжурно кинув той, що сидів біля стерна. — Ми вже далеко, москалі не встерegli, а їхні лазутчики спізналися.

Через годину корабель забирав курс до ледь-ледь помітних вогників: він йшов до великого міста Кенігсбергу.

— Хвала Богу врятувалися без ушкоджень! — казав пан Орлик, приглядаючись до темного обр'ю. Там палахкотіли раз-у-раз вогнені смуги і швидко гасли. По кинutomу Данцігу весь час стріляли, але в морі було тихо і тільки невеликі хвилі весь час плюскотіли й билися в міцні борти та ще вітер у вантах тужливо насвистував безнастанно — тужливу свою пісню.

Ніч понуро мовчала.

4

В прекрасному Кенігсбергу не засиджувалися і зараз же, вже по сухому, покотили до Берліну. Але тут довелося задержатись... Пруський король Фрідріх влаштував безталанному королю Речі Посполитої врочисту зустріч. Був навіть величавий равт, на якому суворий Фрідріх виголосив загонисту промову. Промова була просякнута гнівом і погрозами на адресу Московії і зухвалого Лассі. Виявилось, що Лассі стріляв по Данцігу з наказу Петербургу. Той же Петербург вимагав від Великого Фрідріха видачі детронізованого Москвою короля Польщі, видати, як зрадника і співника Франції. Пруський король негайно послав до Петербургу гострого протеста проти свавілля московського генерала Лассі. За видачу законного польського короля не хотів і говорити.

У Берліні король Лещинський спочивав довший час аж до кінця військових авантур розпаношеної Москви. По

війні Франція, а з нею й інші Західно-Європейські держави на конференції стали в оборону прав та прерогатив втікача польського короля і наполягали на повній сатисфакції королю в екзиль. Отже Станіславу Лещинському було повернуто всі його польські маєтки, залишено королівський титул без права передачі наслідникам і віддано в управління (до смертне) Лоррейн (Льотарингію) і князівство Бар з обмеженими правами генерал-інспектора. Жити в Польщі Лещинський не схотів: там панували Саси, що не знали навіть польської мови, і московські резиденти, які нахабно господарювали в польському краю. Він ладився їхати до Франції, до доньки — королеви, мріяв про це весь час і прагнув спочити у Вогезах. Йому вже було приготовлено гарний палац серед букових парків близько білосніжного Нансі й Парижу, все близько до його коханої доньки.

Сюди, в цей пишний закуток він щирсердо кликав і свого молодого друга, свого рятівника графа Григора Орлика з усим родом-родиною. Молодий друг мляво посміхався, гладив короткого вуса і все дякував.

— Я мушу вас дякувати! — говорив сивий король, кладучи руку на коліно свого бесідника. — Бог не лишив мене на старости своєї милости, маю тепер куток і хочу поділитися з вами хлібом по християнському. Адже обое ми вигнанці і я глибоко відчуваю вашу тугу, тугу по рідному краю. У мене вам буде просторіш і вашій родині вільніш, до всього ж і Париж близенько.

— Дякую сердечно ще раз й охоче скористаю при нагоді, пане ексцеленціє, з ваших запросин, — нарешті мовив втомлений клопотами чужими молодий граф. — Мабуть таки й сам стану кошем у Лорреїні з усим родом, бо... не годиться лишати старих батьків й сестер на призволяще в чужому краю. Там направду тихо і нам всім треба буде якось добре розглянутися, спочити в тому благословенному кутку... А може... може колись і повернемо до додому, де є і в нас широкі діброви, величаві дуби...

І він нараз глибоко замислився...

І знов Версаль... І знов «Блакитні Покої... У приємній вигоді сиділи на вельветовій каналі перед колоритним образом «Венери та Енея» майстра пензлю Пуассо екскороль Польщі і королева Франції — знайдені отець і донька. Королева не зводила очей з коханого татуся і все слухала, що повідав бесідник майже пошепки. Був у припудреній перуці з сумним, у зморшках, обличчям... Нарешті залишив мову про свої приходи в Данцігу і коротко спитав:

— Серце! як тут живеш і чи добре тобі у Версалю?

— Мені добре... — теж коротко мовила королева й опустила голову.

Отець пильненько приглядався. Була в темній робі, білосніжних комірчиках та ще в коштовному мережі з самого Брюсселю, дарунок короля. Видавалася проте трохи блідю, прекрасні блакитні очі все ж світилися прихованою тугою. Батько занепокоєно питав:

— Кажіть правду, моя кохана... ти завжди була зо мною щиро-правдива там... будь і тут такою, не крийся і звірся ойцю.

— Не гаразд мені тут, — шепнула королева й притулила хусточку до очей.

— Який саме негаразд тобі тут? — полохався батько. — Адже король кохає тебе...

— Гм... тому й негаразд, що вже не кохає...

— Я не розумію цього... як то?

— Так... просто кажу: король лишив мене на призволяще, себе оточив якимись...

Вона не договорила й притулилась до батька. Тоді тихо на вушко почала шептати:

— Він кохав мене, не дурно ж маю багато діток... Тепер вже того немає... Сталося з дурниці, як і всяке лихо коїться ніби з дурниці. Мій монсьєр де в чому має неприємну вдачу: він любить занадто смакувати те, що йому занадто подобається. Таке смакування на мене робить погане враження: пан мій гурман не високого ґатунку... гм... він їсть... непристойно, — огидливо скривила вона свої уста. — Я не одного разу говорила йому про це, бо й іншим не-

подобається його манера за обідом хапати кісточку і гризти її з... мурчанням. Але він мало вважав на мої капризи... так він казав, коли мені робилося недобре від того харчання... Одного разу мені так стало гидко, що я кинула серветку, раптово підвелась і вибігла з світлиці, де за столом сиділо багато панства...

Вона замовкла.

— І що ж? — питав вкрай здивований батько.

— Після того все й покотилося... Була неприємна розмова, але король все ж не зрозумів мене. Тоді я замкнулася в своїх покоях і не схотіла слухати його легковажних обіцянок. Мабуть... мабуть він дуже амбітний, бо крикнув через двері, що я буду шкодувати, загрожував, навіть тупотів ногами. Напоследок сказав, що мовляв, буде каяття, та не буде вороття. З того й почалося...

— Що почалося? — лячно питав батько, глядячи її тремливу ручку.

Вона вагалася говорити, але все ж сказала з огидою:

— Щоб зробити мені прикрість мій пан раптово, як і все робить раптово — захопився гарними жінками...

І нараз замовкла.

Батько все гладив ручку, ніби хотів тим жестом заспокоїти доньку. Обоє мовчали...

— Може то так... може те пройде, минеться. Людина ж він коректна, мабуть же скоро і схаменеться, — якимось пригнічено мовив він.

— Ні, твердо рекла донька. — Він мабуть що ніколи тепер не зречеться тих непристойностей. — Я знаю все від статс-дамі герцогині Шовлен. — Він тих панночок тепер міняє досить часто. Була у нього якась актриса на ймення Софія Арнольд, він захопився був тою панною, як дурнуватий юнак. Що правда те скоро минулося, але натомість прийшли інші й всі не виховані, з кепськими манірами... Була якась розалія Левасье, тоді ще мадам де Моллі, за нею Шаторе... Мов гульвіса, який закохався в герцогиню Альба, яка має від нього навіть дітей! Тепер захопився новою забавкою, захопився панною майже з вулиці на прізвисьце Фіш... Фі!...

І королева зробила гримасу, в якій можна було спостерігти і огиду і глибоке призирство, і навіть образу й сором за мужа, що так швидко покотився в bagno нечуваних гріхів. Як правдива католичка вона була вкрай збентежена злочином мужа, що так на очах усього Версалю занедбав обов'язки доброго мужа, відіпхнув від себе малих діток і відвернувся від апостольських канонів.

— Він образив мене на все життя, — говорила вона поквапно і все оглядаючись на двері чи не підслухує хто.

Очевидно в цьому пишному палаці таке трапляється і трапляється досить часто. Але її ніхто не підслухав і королева все скаржилася і гріко плакала.

— Він образив мене вже тим, що віддав преферанс якійсь пані з вулиці, а щоб образа набула розголосу в кулуарах Версалю, а може й поза Версалем нагородив ту панну титулом маркізи та назвав новим ім'ям Помпадур!

Вона вже ридала...

— Ти б, ластівка моя, поговорила з мужем — королем, що так робити не годиться, — розпачливо радив батько. — Так не можна... Король мусить бути перш за все зразковим джентлменом, людиною високої моралі, комільфо, і... і персонально стежити за поведінкою кожного члена цього великого й пишного палацу, стежити... гм... за чистотою, бездоганною чистотою сумління кожного мешканця Версалю, мусить бути тут... гм... монастирський лад...

Він трохи подумав і додав:

— Може я сказав би щось його величності, натяк якийсь... гм... коли б ти схотіла, або вважала, що такий натяк допоможе врятувати його величність від сорому і приверне до родини і до лона католицької Церкви.

— Не треба! Не руш мого серця! — майже крикнула королева і на її блідих щічках спалахнули дві рожеві плями. — Мусив би сам розуміти непристойність своєї поведінки. Тепер мій пан не дається на розмови: мабуть таке легковажне життя йому припало до смаку, як ота осоружна кісточка, яку він трощить, як голодний вовк! Я вже сама не хочу чіпати його, бо відчуваю до мужа глибоку відразу... До всього, бачу, тут розвелосся багато злих людей всі вони інтригують і йдуть проти мене... Сама все те

бачу і терплю заради невинних діток моїх... Пан Бог, ко-
стюл і ти, ойче, тепер вся моя розрада, вся моя втіха...

І, гірко плачучи, королева притулилась до батьківсь-
кого плеча.

— «Ах, Лещинські! не такі ви вже й щасливі, як го-
монять заздрісні люди!» — думав з великим жалем старий
екс-король, все гладячи тремтливу ручку своєї невтішної
доньки.

6

У Версалью скоро відбувся пишнішій бал. Вишукане това-
риство веселилося. Як водиться дами і в котильйоні і в ча-
рівних розмовах виявили грацію й маніри небуденної яко-
сти. Король захоплено оглядав великий квітник вродливих
панянок й сам навіть пройшовся в легкому танку з новою
статс-дамою маркізою Антуанетою Помпадур. Королева теж
не уникала того свята, бо тут зустріла і своїх друзів і ша-
нобливих достойників. Була стримана, чемна й навіть пле-
скала в долоні, коли серед ночі пускали великі бальйони та
кольорові фоерверки. Все те диво було добре видно з баль-
кону і сам король з низким поклоном подавав дружині пу-
хову мантилю. В антрактах він кілька разів підходив до
свого тестя, тискав сердечно руку і все допоминався, чи
вже зроблено в Лорреїні все для прийняття дорогого гостя.

— Так, мій пане, зроблено, — говорив у котрий вже раз
старий Лещинський, — красно дякую за турботи.

Мило вітаючи молодого графа Орлика, який стояв біля
вікна з послом для Туреччини герцогом Вільневим, ко-
роль, вклонившись послові, відвів графа Орлика і шепнув:

— Жду ось вже тиждень вашої, ясний пане, меморії за
Козацький край та його подиву гідних достойників. Я хочу
знати ваш край для... ммм... обговорення в нашій се-
кретній комісії, членом якої є й ви, ясний пане. Я вже ре-
комендував вас членом комісії, як одного з найкращих до-
стойників, що може бути корисним в справах козацького
народу. Вашої меморії чекають і всі члени комісії...

— Через тиждень ваша величність матимете ту меморію
від святого вітця, нашого прем'єра, кардинала де Флері.

Король здивовано підняв брову.

— Чому від пана кардинала.

— Святий отець, ваша величність, за розписом має доповісти усім членам секретної комісії справу Гетьманщини на сьогоднішній день і як прем'єр має подати вашій величності всі додаткові інформації, якіб могли цікавити вашу величність, — говорив граф Орлик притишено. — Кардинал цю справу знає перфект, бо завжди в контакті з моїм вітцем. В цій важливій справі святий отець непомильний радник. Я кровно заінтересований тут і, коли треба, з наказу вашої величності можу мчати бодай і в Гетьманщину в нагальній потребі.

— Аааа... — протяг король, мило всміхаючись. — Бачу з усього, що то справа запоморочлива... і... досить небезпечна, адже в Гетьманщині ви можете наразити себе на велику неприємність!

— Для святої справи, треба бути готовим і на велику неприємність...

Король знов усміхнувся і легенько додав:

— Буду терпеливо чекати тої наради... Але про святу справу будемо говорити не тут, а там... Ви, ясний пане, теж їдете до Лоррейну? — круто змінив він розмову.

— Так, але лише з дозволу вашої величності, — уклонився Орлик.

— Дозволю... але не забувайте і за Париж...

— О, ні! не забуду: Лоррейн — для спочивку, Париж для праці.

— Так, так... Франція ніколи не забуває тих, хто віддано працює для її блага... — і король легенько взяв юнака вище ліктя. — Як подобається молодому пану наш квітник! — і очима показав на принадних версальських панночок в розкішних робах і химерних льоках.

— Дивоглядна казка! — усміхнувся молодий граф.

— Але з-поміж тих дам невже ви, ясний пане, так і не відшукали ще дами свого... гм... серця?

— Ваша величність! Даму свого серця я давно вже відшукав: ім'я її — Гетьманщина, або в ширших засягах — Україна.

— Браво, мій молодий патріоте, браво! — сміявся вже король, — а все ж я дам вам сердечну пораду: не забувайте тої панни, що зараз сидить праворуч її величності моєї дружини. Її прізвище маркіза Єлена Дентевіль і в Лоррейні будете її сусідом. В своєму серці лишть для неї бодай невелике місце — дама варта цього.

Граф Орлик й собі підняв брову.

— Маркіза Дентевіль постійно живе у Лоррейні в своєму родовому палаці, де повно рідкісних речей, суто музейних речей... Сама ж панна Дентевіль, хоч і живе в тому музею, т'алеж і сама по собі є раритетом. Адже ви, ясний пане, бачите таку тут вроду, якої годі десь шукати у світі, хіба що може у вашій Гетьманщині. Отже раджу в Лоррейні перш за все відвідати палац тої богині та вшанувати низьким поклоном красу й розум господині того палацу, — і король зичливо всміхнувся.

Біля королеви наравду сиділа мила дама у світлих і гарних зачісках з палевими трояндами за корсажем її такої ж пишної в химерних ажурах роби. Вона щось весело казала своїй приятельці — королеві й обидві просто та неприховано — щиро сміялися.

Король пильненько придивлявся до свого молодого достойника і все ніби чогось ждав. Граф замислено глянув в той бік, де сиділа королева. Нараз стрепенувся. Низенько кланяючися, він тихо мовив:

— Я бажав би, ваша величність, бути представленим тій чарівній маркізі, сусідом якої збираюся бути в Лоррейні.

Король мабуть тільки й ждав цього:

— Радо, дуже радо допоможу вам, мій добрий пане і... і ви напевно не пошкодуєте. То буде дуже принадна зустріч в моєму Версалі...

І взявши під руку графа, король повів його до своєї дружини і маркізи Дентевіль на досить складний церемоніал низьких поклонів, реверансів та витончених компліментів.

1

Лоррейн — чудовий закуток східної Франції, притулився в затишку між Люксембургом та передгір'ями блакитних Вогезів. У південній смузі, ближче до схилів темніють прастарі розкішні букові ліси, тоді як на заході, в долині річки Мозель розташувались вряд невеликі містечка Понто, Моссон, Д'ез всі по сусідству близько чарівних, сучасних французьких міст Нансі та Люневіль. В околицях — багато садів, виноградників та квітникових плантацій. Є навіть маленькі лани, де селяни випасають сементалок й ще менші поля пшениці та вівса, що вже зовсім нагадує береги та красвиди річки Ворскли на Полтавщині. Тут завжди теплий помірний клімат, добра містина й для соняшників та баштанів, що туляться часом побіля тутешніх загород, схожих на українські тини.

В цьому закутку осіла ціла колонія січовиків з татарських Олешок. Січовики несуть дворцеву службу у маєтку екс-короля Речі Посполитої Станіслава Лещинського, який теж осів тут в своєму маленькому «Версалю», як пан губернатор Лоррейну по мандату французького короля Люї XV. Губернатор живе тепер постійно в місті Люневіль. Вартові козаки живуть на роздоллі у наметах, в холодні дні зимують по так званих шельтерах, або, як назвали їх нові осадники «зимовиках», хоч зими тут і немає нашої. Стоять вони тут як вартові при палаці, часом їздять і за межі Лоррейну гінцями з депешами або ще з яким дорученням від пана сюзерена та ще графа Григора Орлика. Час від часу молодий генерал інспектує всю ту сотню, над якою поставлено сотником пана Хлюпала.

Але Олешківські козаки — горстка все ж не живуть самотою в чужині. Їх часом відвідують гості з усіх кінців України, достойники, яких завжди ждуть тут нетерпляче. Всі ті гості найчастіш родичі тих, кого химерна доля несподівано занесла в цей затишний куток. Заглядають сюди часом і фахові розвідчики, приїжджають з секретними вістками не лише з Гетьманщини, а й з Криму, Туреччини, Польщі ба навіть і з Шведчини та Московщини. Саме через тих заїжджих мандрівників колонія завжди знає, що робиться в Божому світі та далекому Рідному Краю.

Фахові гінці насамперед вітають Григора Орлика, радяться довго, передають депеші та листи. Граф живе окремо, біля самого Мозеля в так званому особняку, пишню оздобленому верандами, довгими скляними галеріями та старими темними залями. В осінні місяці тут вже з півдня горять у важких канделябрах воскові свічі. В цьому будинку завжди тихо, хоч живе в ньому кілька родин, але всі приткнулися кожен в своїй кімнаті. Тільки в обідню пору та ще увечорі сходяться всі на обід чи вечерю. Говорять мало, мляво і все нашорошено: кожен знає, що все те чуже, що настане знеацька день, коли правдивий можливо-владаець мовчки покаже всім емігрантам на двері. Кожен говорить тихо й мовчки розглядає меблю й стіни в котрий вже раз.

В покоях молодого графа панує лад й той режим добре збитого життя, якого, здається, вже не зрушать ніякі події. Але все те тільки здається. Лад той панує тут і тоді навіть, коли господаря немає дома, або й тоді, коли граф виїжджає далеко, навіть за межі Франції. Але емігранти все ж живуть нашорошено й німо спостерігають. Життя в особняку затихає настільки, що на людське око завжди видається ніби в широкому й понурому будинку і зовсім нікого немає.

2

Направду ж так не є. В далекому кутку того особняка, вікнами в густий сад, відкіль можна завжди милуватися на обрію блакитними горами (Баллон-де-Геввіллер), а внизу кремезними буками — вирує притишене життя. Тут жи-

ве стара мати графова пані Ганна Орликова, її донька — підліток Марта, молода пані Оксана Борзенкова — Лугова та її муж Степан Луговий. Луговий це старшина з Олешок, що разом з сотником Хлюпалом виїхав з Січі в далекий світ шукати наречену. Зараз його тут не було, бо весь час лікувався у шпиталю великого французького міста Нансі. Козак цей хоч і відшукав наречену так в дорозі спіткала його біда: коли переходили вдвох з старим сотником польсько-турецький кордон, їх помітив ворожий дозор. Хтось з польських прикордонників вистрілив і влучив у молодого козака. Тоді пан Хлюпало натерпівся з ним багато клопоту: всилу-силу привіз пораненого до Вроцлаву. Там пан Степан пролежав довгий час, аж поки приїхали козаки і перевезли хорого до Нансі, ближче до своїх.

Луговий щоправда, одужав і закохана пара скоро по тому побралася. Але в останні місяці він знов занедужав і ліг до того ж шпиталю на поправку. Дружина його, колись така весела й щебетлива, тепер змарніла й уся зібгалась, ніби ждучи якогось лиха. Все їздила до міста на відвідини мужа: йому ніби легшало, але адміністрація все ж ще не пускала недужого. У Лугових був уже хлопчик, який скрізь бігав та пустував, не любив покоїв, а в теплі дні на великому подвір'ї безнастанно заглядав у всі закутки. Часто бавився з двома хлопчиками, такими ж, як сам прутками, дітьми літнього козака Мартина Пустовійта.

Жили тут ще втікачі з України внуки Ганни Орликової, а діти старшої доньки Настуні Штейнфліт — Пилип та Карло. Вони нагло лишилися сиротами по смерті матері Анастасії Штейнфліт і тепер тим часом жили при бабуні. Сам батько їхній просив графа Орлика заопікуватися його дітьми, бо змушений був їхати до Швеції з наказу шведського короля. Перед відїздом він взяв новий шлюб з своячницею Варварою Орлик, рідною сестрою померлої Анастасії. Цей другий шлюб дуже його затримав, бо змушений був просити дозволу на такий шлюб — альянс.

Їхав на коронну військову службу і дуже журився, як буде з дітьми, казав, що згодом забере діток до Швеції. Сталося так, що і сама бабуня хотіла мати біля себе внучат. Все здавалося обернулося на добре.

Молоде подружжя зрештою виїхало...

Обидва паничі стали їздити до міста Нансі по науку в колежу, а бабуня дала слово наглядати сиріт і про все писати графу Штейнфліт. Тільки через півроку Штейнфліти відгукнулися: вони писали, що дружина генерала Войнаровського живе з дітьми Станиславом та Єленою в Стокгольмі, досить добре влаштувалися і вже дістали Мазепине наслідство.

Емігранти і раділи і сумували... А їхати в Гетьманщину нікому не спадало й на думку... Не чути було вісток і за пана гетьмана Пилипа Орлика... Ось вже минуло поспіль кілька років, як не чути вісток від старого старшини...

3

Сьогодні в особняку сидить незвичайний гість, гість з Гетьманщини, старий пан генеральний осавула Федір Мирович.* Він тільки вчора приїхав із Швеції, а перед тим потай заглянув і в Гетьманщину. Був то вже чоловік з сивиною, меткий і бувалий, з доброю освітою. Разом з братом Іваном блукав по світу, був на Балканах, був і в самій Туреччині, Польщі, але осідок мав у Криму, в Бахчесараю, відкіль так було зручно стежити за січовиками в Олешках та ще пильненько придивлявся до Гетьманщини. Відсіль давав знати Орликам, що там у козаків діється, які негарзди та що думає-гадає пан кошовий Гордієнко. Коли ста-

* Ми р о в и ч Федір — одnodумець Мазепин. За кордоном генеральний осавула, працював за об'єднання і перехід Січовиків до Швеції. Після Полтавської баталії жив у Криму або у Туреччині, частково у Польщі або Швеції. Все життя своє був проти Москви, боронив Україну до смерті. Помер 1758.

Ми р о в и ч Іван (побратим Федіра) залучений силою до Московії на воєнну службу. Згодом втік до Криму і весь час був зв'язковим між Францією, Польщею, Кримом та Запоріжжям. Помер 1753.

Ми р о в и ч і — все ж уникали московських катівень, але дуже потерпіла їхня мати Пелагія Мирович: її було вислано з Москви на Сибір, де вона прожила більш як 30 років. Повернула додому вже ветхою жінкою. Ще її один син був теж на Сибіру довічно. Зазнали лиха навіть онуки тих Мировичів, що неприховано вели боротьбу з царатом за волю України.

рий гетьман Пилип Орлик мимоволі застряв у Салоніках (Солунь тепер), негайно почав пертракувати з молодим Григором Орликом, що жив тоді вже у Франції, частіш їздити по всій Європі та Середньому Сході. Їх було четверо: він, брат Іван Мирович, полковник Федір Нахімовський та ще добрий лазутчик пан Дзаржановський — ота четвірка була для Орликів найкращими розвідчиками широкого діпазону. Їх вже добре знав Петербург і став пильненько приглядатися до тих Мазепинців.

Пана полковника всі тут жадібно слухали і хоч як кортіло дещо спитати, все ж здержувалися, щоб бува не пропустити й словечка з того, про що старий старшина повідав. Зараз він був радником молодого графа Орлика. Йому цей розвідчик і привіз цінні новини не тільки з України, а й з Туреччини та Польщі. Він вже бачив пана графа, передав купу депеш та листи від гетьмана в екзілю та султана. Тепер на дозвіллі смоктав люльку та теревенив з старими й молодими «Орлятами», як він любив називати цю родину.

— А що там, як у Гетьманщині стало по смерті Данила Апостола? — питала тихенько стара гетьманша пані Ганна Орликова.

— А що ж, — кинув пан Мирович. — Що було при Апостолі, те лишилося і по ньому: великий сум та ще більший переляк.

— Невже люди наші й досі не нагріли у себе куточка?

— Так пані дорога. Коли хто й наважиться нагріти куточок, москаль не знати відкіль надібає й кишне. Тоді вже годі думати про спокій — не дадуть: беруть до Москви, а тоді до широкого Сибіру, там, мовляв, багато простору й свіжого вітру. Так там живе і моя рідна неня...

Він важко зітхнув і спід лоба глянув на молодь.

— Молодь наша тут у затишку нічого того не знає, не знає великого горя нашого: ось вже скоро минає четвертий десяток літ після Полтави, а москаль довбає вже не нас, бо не дістане, довбає наших старих неньок та дрібних діток...

— Чому не знаємо! — озвалася молода Оксана. — Тому й живемо тут, що добре знаємо по чому коштує ківш лиха. Знаємо й відкіль воно взялося... З півночі воно прийшло, москаль зробив усе те: він і кат, він і тюремщик, він і си-

біряка. Все він . . . на наших очах мордував та вбивав батьків наших . . .

— Ет! не руш того, що було . . . — грізно увірвала бабуся. — Не треба ятрити нові рани, коли ще не загоїлися старі, та не знати, що буде завтра. Слухай но, що каже ясний пан . . .

— А що казати! Старий Апостол помер, а нового гетьмана Москва не дозволяє обирати. Встановила вже другу за рахубою «Малоросійську колегію,* в якій тепер повно москалів. Воно б і те можна терпіти, та . . . горенько, що в Гетьманщині тепер товчється без міри багато москалів. Столиця пхає туди не на абияку посаду, а таку, щоб був першим, скрізь першим. Коли в Колегії, приміром, позбудуться одного, зараз же шлють іншого, ще гіршого. Був ік приміру Вельямінов, випхався до дідька, так наставили знов такого, що поли рве, Наришкиним прозивається, тоді приїхав Бярятинський, Шаховський . . . Таке в Гетьманщині . . .

— А як у Батурині, Глухові? . . .

— Цього разу не довелось бути там . . . дуже близько до московських кордонів — там шастає посилена варта. Але все ж якось пропхався до самої Полтави . . . Заглянув і до близьких менших міст. В тих слободах мав свій куток маєток . . . Нічого вже не побачив свого, хтось забрав, тільки не мазепинець. Мазепинцю ж дорога гладенька тільки на Сибір. Скрізь, ясна пані, однаково по всій Україні. Новий резидент Леонтєв робить вербунок, бере поспіль парубків на похід ніби в Туреччину. Довідався краєм вуха, що москалі хотять навалитися на турка з іншого боку, з боку наших степів, там по чорноморському узбережжю є турецькі фортеці. Сюди й жене москаль наших козаків та парубоцтво не на турка, а татарина. Палить степи, ріже худобу все на-

* Перша «Малоросійська колегія — найвища рада по керуванню Гетьманщиною. Установу створив Петро I. За презеса був москвин С. Вельямінов. Існувала з 29. 4. 1722 до 30. 9. 1727.

Друга «Малоросійська колегія» створена була по смерті гетьмана Данила Апостола. Існувала аж до виборів нового гетьмана графа Кирила Розумовського, тобто 1734—1750.

Третя «Малоросійська колегія» була створена по абдикації гетьмана К. Розумовського 1764 з президентом у характері генерал-губернатора. На цей пост був призначений генерал Петро Румянцев.

шого селянства, все наше, бо москаль любить гарбати до себе все і тільки чужими руками.

— Чи тож хто згадує нашу старшину, що так хоробро билася за селянство, за Гетьманщину? — зітхнула стара гетьманша.

— Питаєте чи хоч хто згадує... — похитав головою сивий старшина. — Знаю добре, що Москва дуже згадує, дуже... Жалкує, бачся, що не зуміла забрати до рук гетьманську старшину. Вона за цим й досі згадує, й досі нищпорить по закордонах, нющить з хортами, полює, як мисливець за звіром... Москва не забуває... і довго буде ще шастати по Європі... Не згадує тільки ніхто з нашого панства. Ніхто! Всі бояться і натякнути навіть, бо всі добре знають долю Войнаровського генерала, долю Герциків, долю Мировичів. На очах же наших катують, як правдиво каже пані Оксана... Тому й мовчать...

Гість помовчав трохи, тоді додав:

— Згадають, воно колись, як то кажуть, прийде ниточка до клубочка, зустрінемося ще раз з москалиною. На те тут і товчемося. Бог не без милости, козак не без долі. Непокойть тільки селянини. То велика біда... Селянину що! Взяв косу і цінов у росу. Все одно йому якому пану служити. Тепер привикає й до москаля, аби не чіпав лану чужого... Ото наше правдиве горе... Село забуває Неньку Україну, а присипляє його той же москалина! Ото наша велика журба!

— Не зуміють вони вигубити всіх нас, — замислено мовила пані Оксана.

— Так думаєш, серце? — лагідно мовив пан полковник.

— Так думаю, — спокійно рекла молода пані. — В обороні за народ стоїть слово, наша пісня, наша церква й прадіди, що передали нам прастарі звичаї. Витеребити нас не можна, та й козацтво не кинуло зброї й мабуть що ніколи не кине.

— Ну спасибі дочко, за ласкаве слово, втішила мене ти дуже, дай Бог тобі талану — щастя.

Оксана мовчала, тільки зажурено дивилася на свого малого сінка.

Стара гетьманша все ж наважилася спитати:

— Були, кажете, під Полтавою... Може що чули за мого батька?

— Чув... — не скоро мовив пан Мирович.

— Чи можна знати, що саме чули?

— Кривити душею не буду... Чув, або просто переказували, що пан Герцик довго сидів у фортеці Петропавлівській. Вірні люди передавали, що ніби тепер на волі у Москві, бо заборонено їм їхати в Гетьманщину, не вільно.

Гетьманша побожно перехристілася і засвітила лампаду перед образами.

— Буду знати, що живий й молитимуся за здоров'я стратотерпця Григорія... Спасибі за вістку, маловтішну, як і все наше життя тут і в Гетьманщині суцix.

Пан Мирович мовчав.

— А як же оleshківські запорожці? — раптово спитав малий Пилипко, бабусин онук.

Всі здивовано втопили в малого очі.

— Бач про що питає! — Й собі здивувався пан полковник. — От тобі й швед, от тобі й Штейнфліт! Мабуть таки не дурно породичалися козаки з вояками короля Карла! — все дивувався пан Мирович.

Пилипко заховався за бабусине крісло і вряди-годи виглядав звідтіль.

— Козача кров, що й казати... мусите тепер щось сказати, хай і малий знає, коли йому кортить...

— Гарзд... гарзд... Та... тільки не годиться козаку ховатися. За Оleshки, здається, я вже казав дещо... Тепер всі вже знають, що оleshківські козаки кинули Оleshки, не злякалися й самого Гордієнка. Кинули, пішли на Лубні й уклали з москалем умову, а тоді осіли на Базавлуці, недалеко від Дніпрового гирла. Як живуть, докладно не знаю. про це вам розкаже мій побратим або старшина Нахимовський, той, що зараз розвідчиком при гетьмані у Салоніках. Вони знають більше і скоро будуть тут. Я можу сказати не дуже багато. Оleshківці наробили шелесту. Пішло все війсьсько під Московську протекцію. І турецький султан, і татарський хан, і ваш, ясна пані, гетьман дуже гніваються на тих козаків, посадили вони всіх на міль. Пану гетьману

вже немає з яким військом йти походом. Від тої халепи пан гетьман просто таки занедужав, бо всі покладали надії на січовиків, тепер нічого немає, важко щось робити без свого війська, а чуже військо, то просто мариво. Може хіба що допоможе наш молодий пан гетьманич, може спільними силами викотимо воза на рівний шлях... Нічого ясного ще не чути...

І гість зажурено притих...

— А деж подівся старий Гордієнко? — питала наполохана Оксана.

— Старий Гордієнко помер... — прохрипів сотник Хлюпало, який теж сидів тут мовчки й тепер тільки шарпонує слово. Шарпонує так, мов відрубав голову невидимому ворогу.

— Як же тепер мій старий? — лячно питала гетьманша.

— Пан гетьман тобто... Жив-здоров. Прислав листа нашому гетьманичу та й на словах просив поздоровити усіх з затишним життям у цьому кутку, — мотнув головою пан Мирович. — Вас, ясна пані, особисто здоровив. Казав, що коли Пан Бог сподобить, теж приїде сюди на спочинок, бо... вже попрощався з Салоніками і присунувся ближче до нас... У Ясах тепер... та...

Гість не договори́в і став ховати люльку до кишені.

4

У вигідній фотелі сидів уже в присмерку літнього вечора генерал Орлик за великим столом в просторому кабінеті. Він щойно дістав від пана Мировича купу листів, депеш, часописів... Все те поволі тут же оглядав і нотував. Від воскових свічок обличчя було затінене важкими шафами та креденцями. Яснів лише високий лоб нічим не захмарений, сірі очі спокійно оглядали коверти. Тільки коли відривав печатки з отцевого листа, руки якимось не слухалися і пальці затремтіли: як не як, а багато літ не бачив батька. Довго коханий сидів з примусу в тих далеких Салоніках. Тепер його вже не було там, писав вже з Галацу, відтіль... де спочивав у могилі Великий Гетьман І. Мазепа.

Отець писав:

«Зрештою, коханий сину, кинув я назавжди такі осоружні мені Салоніки, де загинули мої найкращі літа, загинули марно з волі злих людей. Просидів я тут, в цьому місті довго, мов у тюрмі. Зараз сподобив Бог вирватися, виїхати геть на волю, геть аж до Галацу, дорогого мені міста, де спочивають кости побратима — гетьмана Мазепи. Може й мені суджено спочити тут на віки, бо . . . став слабий, недуги всякі та ще побиваюся долею всіх вас, моїх рідних. Хоч і на волі, та вже не ті сили, щоб боротися з клятим москалем. Мабуть, милий сину, доведеться ще й тобі спробувати вирвати з московських пазурів нашу страдницю Україну-Неньку.

Знаю, ти у великій шанобі в пана круля Люї XV, держиш високий пост . . . Отже маєш зужити свою мощь на підмогу солодкій Вітчизні. Як сам здоров знаєш Січа з-під Олешок пішла вся на поклін до Москви і вже осіла на Базавлуці, обернувши свої мушкети проти султана, який уласкавив був козаків та взяв був всіх їх під свою високу руку. Так віддячили січовики за хліб-сіль. Султан та кримський хан нарікають дуже і мій кредит тут тепер дуже підупав. Виступати проти Московії голіруч, без січовиків — сміх і безглуздя! Тепер москаль знахабнів. Так, коли на конгресі представник Франції кардинал Флері виступив перед московським послом графом Олександром Головкіним в оборону Гетьманщини та її законних достойників, то той Головкін і слухати не схотів . . . Після Флері говорили й інші послі: шведський депутат барон Гедд, голштинський граф Бассевич все в оборону нашого народу проти Московії. Тоді Головкін заявив, що в Гетьманщині давно вже урядують добрі козацькі достойники під благодійною опікою Московії та що й самі козаки втекли з-під Турка до тої ж Московії. Ще казав, що мене, як гетьмана не визнають ні Московія ні Україна, бо, мовляв, я гірший зрадник, як гетьман Мазепа та що й досі не скасовано наказу ловити мене за велику ціну золотих дукачів, бо на Пруті я допомагав Туреччині, в наслідок чого Московія потерпіла велику поразку. Як бачиш сину, Москва ще й досі не зняла того ганебного наказу за мою сиву голову. Вона ще й досі дивиться на всіх

нас, як на якихось розбійників, а не як патріотів і борців за свій коханий Край.

В останній час, перед виїздом з Салоніків, я дістав листа від святого вітця кардинала Флері. В тому листі він радить вдатися до Московії з уклінним проханням амнестувати мене! Оце і вся мені допомога від Франції після зради олешківських січовиків. Без січовиків, без щирих друзів: султана й кримського хана, без Речі Посполитої, король якої сидить десь у запічку — я старий, нездольний щось робити...

Падаю! Підхопи з старечих рук святого прапора загибаючої України!»

Схилившись над листом вітця, граф Орлик гірко плакав. Довго не наважувався зламати печатку з листів кримського хана Менглі-Гірея та султана Махмуда I. Але все ж вгамувався і став читати. Листи від султана і хана були майже однакові. Обидва писали за олешківських січовиків, нарікали і майже кляли зрадницьку когорту січову, яка вся продалася Москві за марні обіцянки. Султан клявся, що знає московських царів краще, як їх знає теперешній кошовий Мелашевич. Обидва просили бути посередником між Францією та Отоманською Портою проти все тої ж зненавидженої і підступної Москви, яка ладається йти війною проти кримського хана і турецьких фортець на Чорному морі. Було прислано умову та інструкції.

На останку взявся вивчати листа кардинала Флері. Свящій отец писав коротко, але досить енергійно. Флері просив якнайшвидше прислати копію з меморандума в справах Гетьманщини, а оригінал, як граф обіцяв, подати до рук його величності короля особисто. В кінці зробив приписку:

«Король знає, що ваша світлість вже нині присвятили себе тій святій справі, яка заслуговує на пильну увагу „Вищої Секретної Ради” в найближчі дні».

Орлик довго сидів у великій задумі. Тепер він бачив на правду, що справа за поневолену Гетьманщину остаточно переходить до його рук. Якось так виходило, що його краєм стала цікавитися вся «Секретна комісія», презесом якої був сам король, а знавцем всіх московських зазіхань на Україну тільки він, генерал Григор Орлик. У великій задумі витяг з шухляди теку, в якій лежав давно писаний манускрипт

і став читати. То був давно готовий меморандум, якого збирався вже завтра везти до Парижу.

Ось що було писано в тому історичному документі:

«Меморіал для Його Величності короля Франції та Наварри від графа генерал-лейтенанта державної армії Григора Орлика.

Ваша Величність! дозволю собі подати до рук Вашої Величності меморію в справах козацької нації, історично-послідовно з часів гетьмана Богдана Хмельницького й аж до наших часів для логічного освітлення претенсій мого вітця гетьмана в еміграції Пилипа Орлика на легітимацію його прав на гетьманат в усій Україні.

Вже відомо Вашій Величності, що козацька нація з часів Богдана Хмельницького, після довгої війни з Польщею, відокремилась від Речі Посполитої, та що вся Україна на всій своїй території була уступлена козацькій нації. Гетьман Хмельницький бачив, що моць його нації, якої він був фундатором, не може держатись своїми силами проти сусідів. Отже вважав за краще стати під протекцію Московії, щоб забезпечити для України спокій на вигідних умовах.

Проте вже цар Петро I намислив всякими засобами та кривдою підвести козацький народ під своє панування. Гетьман Іван Мазепа, попередник мого вітця, цьому вчинив спротив й став шукати нагоди, щоб скинути ярмо, що його московський цар хотів накинути на козацьку націю. Польський король Станіслав Лещинський указав шведському королю Карлу XII на користь та авантажі, які може зискати він, а разом і Польща від військової спілки з козаками. Гетьман Мазепа вмюючи з'ужив такий щасливий випадок й скоро зв'язав свої інтереси з інтересами шведського короля. Після катастрофи під Полтавою гетьман Мазепа з запорозькими січовиками дістав таку ж долю, що й шведський король: разом з королем стали вони на той час під протекцію Турецького султана, але сумлінно додержувались усіх приписів договору, писаного ще Мазепою. По смерті гетьмана Мазепа отець мій Пилип Орлик, що мав посаду генерального секретаря в Україні та і в Запорозькій Січі, був обраний на гетьмана всією старшиною та запорозьким військом, тобто тими, що тільки вони й мають право обира-

ти собі шефа. Мій отець не хотів брати гетьманства аж до часу, коли буде зроблено сталий мир та спокій в Гетьманщині. Тоді шведський король наново склав договора між Швецією та козацьким народом і підписав врочистий універсал, оригінал якого я мав честь вже подати до рук Вашої Величності та копію якого переслати пану Амелоту.

Ці тверді гарантії монарха, так поважаного європейськими державами, змінили постанову мого вітця: він взяв гетьманську булаву й негайно повів протимосковську акцію досить щасливо для спільного добра та для легітимації своїх прав у всій Гетьманщині.

На початку 1711-го року Порта розпочала війну з Московією. Саме тоді мій отець відновив старий договір з татарами про вічну спілку; копію того договору я теж передав пану Амелоту. За тим договором дві армії — татарська і козацька вступили на землі Правобічної України, де стояла армія царя Петра. Там отець написав універсала до козацького народу, після чого його армія скоро збільшилась на 50-тисяч. Тими силами він спромігся очистити край від москвинів; водночас стогинська татарська армія під командою хана Девлет-Гірея вступила в землі московського царя, щоб відіпхнути москвинів геть в межі своєї території. Тоді цар Петро переніс війну вже в землі Турецького султана, куди відійшли й козаки, ставши на річці Дністрі. Тут великий везір, за допомогою козацької сили, оточив московське військо, але не схотів скористати з тої, так званої московської катастрофи на річці Пруті; цар прислав чуйність великого везіра і вискочив з небезпечної для свого війська пастки. Після прелімінарних точок цар дав згоду опустити всю Україну назавжди, але скоро в брутальний спосіб зламав слово й зрікся підпису. Все ж мій отець твердо стояв у Правобічній Україні, але й тут стала на заваді Польща вже в особі її представника графа Понятовського, з яким шведський король хотів миру за всяку ціну. В цей спосіб по Карловецькому трактату Польща дістала суверенні права на володіння Правобічною Україною, тоді як московського царя було затверджено в узурпації Лівобережної України, хоч мій отець і протестував в досить гострий спосіб. Що б якось злагіднити цю справу польський король Август при-

обіцяв після замирення з Швецією віддати Правобічну Україну Запорозькому війську, де мій отець дістане права й привілеї під протекцією Речі Посполитої. Таку ж поступку зробив і шведський король: перед від'їздом з Туреччини, він просив Туреччину й Крим взяти під свою протекцію козацький народ.

Справи України ще більш погіршали коли нагло помер король Карл XII. Конгрес в Оланді, на якому стояли тверді гарантії для всієї України, було зірвано і мій отець знов опинився на роздоріжжі. Він знову почав шукати своїх прав в світі великих держав. Так, коли Швеція та Англія уклали року 1719 спілку проти Московії, отець на авдієнції у мілорда Картерета — англійського амбасадора в Швеції, — подав свої плани ослаблення Московії на Півдні і свою допомогу. Водночас і польський король через пана Понятовського підтримав мого батька та знов приобіцяв відновити його права у Правобічній Україні. Пертрактації ведено було при допомозі дворів шведського та англійського. В ті саме часи мій отець жив у Швеції, а року 1720 виїхав до Ганноверу для побачення з міністром англійського короля. Звідти, без спочинку, до Брансвіку, щоб встигти вручити графу Велінгу — представнику Швеції на конгрес — наказ короля обстоювати інтереси козацької нації. Ще раніш мій отець вислав до Варшави свого довіреного посла генерального старшину Григора Герцика до польського короля Августа для інформацій. Але у Варшаві сталася дуже прикра несподіванка з паном Герциком: там його підстерігав московський посол князь Долгорукий і, коли пан Герцик йшов до пана Понятовського, його живосилом схопили московські агенти серед білого дня. Ні польський сенат, ні сам навіть король не всилі були оборонити пана Герцика: москвини негайно вивезли його до Петербургу. Там же тортурами цар вивідав від нещасного про всі плани протимосковської коаліції та дипломатичну акцію мого вітця. Зараз по тому цар послав Віденському двору апель і просьбу видати мого вітця з усією родиною, який тоді жив у Бреславі і вже нав'язав був добрі зв'язки з Англією, Польщею та Запорозькою Січчю в Олешках, біля Криму. Віденський двір, хоч і дав був дозвіл моєму вітцю жити в землях австрійських, тепер ка-

тегорично став просити гостя виїхати негайно, аби спекатися причини, яка б могла погіршити її зв'язки з Московією. Це все примусило мого вітця їхати до Туреччини. Але агенти московські гнались за вітцем по п'ятах: вони підкупили хотинського пашу, який за золото задержав його, а згодом й арештував, забрав усі депеші з Царгороду та чинив шкоду. Москалі послали і в Туреччину просьбу не пускати мого вітця нікуди і навіть до козацького війська.

В ці часи мир вже стався між Швецією та Московією на конгресі у Ніштдті: мого вітця було виключено з усією козацькою нацією з усіх артикулів трактату, як такого, що не підлягає обговоренню в конгресі, а є справою виключно Московії. Вітця з намови Москви було перевезено з Хотина до Сересу в Македонію, а далі в Салоніки, де його й держали як вигнанця далеко від родини та свого народу. Але й тут, на вигнанні, мужній мій отець не впав на дусі, а все держав зв'язок з козацтвом. Москва підкупом і влещуванням перетягла до себе все слабодухе козацтво, стійкі й незламні до останку служили вітцю.

Нині мій отець покладає великі надії на Францію та її справедливого короля. З його доручення, я маю викласти думку вітця, чим саме може бути в допомозі мій отець Франції, ворогами якої є зараз Австрія та Московія.

Козацька нація жде мого отця і вся Україна готова стати до бою проти віковичного її узурпатора — Московії».*

Граф Григор Орлик.

* Меморіал зберігається у Франції, в архівах міністерства закордонних справ. Публіковано вперше істориком І. Борщаком в журналі: «Хліборобська Україна», видання «Українського Союзу Хліборобів-державників». Кн. 4, рік 1922—1923, збірник 7-8. Відень.

1

Король не дуже довіряв де кому з своїх достойників і тому скоро сам вибрав фаховців для «Секретної комісії», де сам же був і за презеса. Народи відбувались не часто, лише в крайньому випадку і все в люксембурзькому палаці. Після пожежі його наради було перенесено до Версалю, в одну з бічних затишних заль. В тій комісії були: князь д'Бройль, граф Торсієр, князь Амелот — міністр чужоземних справ, князь Конті — військовий експерт, д'Аржансон — військовий міністр, маршал Бельвіль, А. Флері — кардинал і прем'єр міністр та граф Орлик — фахівець в справах Гетьманщини.

Цього разу члени комісії зібрались лише через півроку з часу, коли граф Орлик подав до рук короля свого меморандума. Король бажав зробити нараду ранком, бо по обіді панство Версалю за розписом мусіло бути в концертній залі. Члени вже стояли кожен біля свого місця, коли Люї XV швидко вступив до залі й голосно з манірним жестом привітав панство. Всі низько вклонились і, коли король став уможуватись в кріслі, кардинал легеньким рухом руки наказав сідати всім.

Граф Орлик сидів за окремим столом, втопивши очі в паперах: мусів бо сьогодні зробити доповідь, яку так довго відтягав сам король. Король глянув на нього, лагідно всміхнувся й тихо мовив:

— Здається, ясний пан мусить сьогодні зачитати додатки до своєї вже всім нам відомої меморії.

Орлик вклонився.

— Але всі ми, — і король знов жеманно провів рукою,

— всі ми вже знаємо ту меморію з ласки нашого прем'єра святого вітця. Очевидно ми всі зібрались сьогодні тут лише вислухати тільки те, що пан Орлик сугеруватиме нам поліпшити в заплутаній справі Гетьманщини.

І король знов глянув на стіл пана Орлика. Доповідач ще раз вклонився.

— Саме ті додатки я й прошу вашу величність й усе панство, що є тут, терпеливо вислухати.

Настала тиша.

— Моя меморія, — почав пан Орлик, — буде дуже коротка. Мова тут мовиться про запобіжні заходи проти Московії, яка зараз розпочала війну проти Туреччини разом з своїм спільником Австрією. Сьогоднішні куранти подають не дуже добрі новини, але де в чому вони і втішні, ще кращі б були, або й зовсім добрі, якби Франція порадила Австрії розірвати військову угоду з Московією. Угода та дуже шкодить Франції, на що пан маршал Бельвіль указував нашим достойникам ще на попередній нараді. Зробити таке було б не дуже важко, бо саме тепер Австрія терпить великі поразки, Туреччина ж хоч і має успіхи в Балканах, т'алеж не здольна довго воювати на два фронти: проти Австрії та Московії. Вона охоче могла б помиритись, якби такі французькі достойники, як граф Вільнев та князь Амелот взяли за цю справу. Туреччина хоч і добре воює на Балканах, та все ж має слабкі сили на Сході: там москалі забирають великі степові татарські займища, вже захопили Очаків й збираються воювати весь Крим. Отже Франція мусить помирити Австрію з Туреччиною, тоді цій нашій спільниці легше буде воювати з Московією сам на сам. Це поперше. По друге: Москва веде війну з Туреччиною в землях татарських, що межують з землями Запорозької Січі, людей бере на підмогу з українських міст та сіл, чинить велику шкоду всій Гетьманщині й хазяйнує, як у себе дома. Козацький народ дивиться на москалів з відразою, дивиться, як на правдивих своїх ворогів. Вже були випадки, коли козацькі загони палили татарські степи разом з татарами; московські генерали Леонт'єв і Мініх мали там великі втрати людьми, кіньми і запасами, вертали назад без нічого. Наші лазутчики приносять вістки для москалів не дуже добрі:

московський штаб на деякий час відійшов з кримських степів, але задумав навалитись великою силою на Захід і найпаче на Балканські землі, можливо аж до Дунаю. Потрібні запобіжні заходи і то негайно. Є один добрий план, якого сугерував мій отець прем'єр-міністру французького уряду святому вітцю кардиналу Флері: поставити запорозьких козаків вповодж Райну, як моцне забороло проти дикої Московії. Про те переселення свого часу я подав пану прем'єру плана і всі достойники, що нині тут засідають, добре знають того плана. Коротко його нагадаю: Січ Запорозьку можна уфундувати в іншій державі легко, бо козацтво не хоче жити в московському ярмі, натуру Москви козацтво знає здавна, знає і її підступну методу, тому радо піде служити Франції: воно шукає волі, хоче відвоювати свої старожитні права, вольности, привілеї й викинути геть з Гетьманщини того віковічного ворога за Божою допомогою й допомогою Франції спільно з сусідніми державами, коли доведеться битися з Москвою по справжньому.

Коли б була згода на формування того війська, ми могли б переселити його досить легко: самі козаки на своїх ч а й к а х перетнули б Чорне море (що вони робили вже не одного разу) й швидко б дісталися до Царгороду. З Царгороду кораблями до Середземного моря й точно заякоритись там, де б указав наш уряд. Так чи так, а на Райні могли б окошитись, жити там і робити свої муштри військові. Козаки дисципліновані й аж ніяк не скидаються на лничарів ні вдачою, ні побутом, ні вірою. Зпоміж себе, за статутом, можуть обрати достойного шефа-кошового. Все те військо можна передати під контролю мою, або графа Жана Штейнфліта, доброго французького вояка, чесноти якого відомі комісії та його величності королю Франції.

Орлик укінчив доповідь, замкнув теку й повільно сів біля свого бюро.

Тоді підвівся маршал Бельвіль і, посміхаючись у вуса, мовив:

— Панство знає мої думки за тую татарську Московію і мені нема чого доводити, як небезпечна та держава для всіх Європейських країн. Москва хитра й підступна, завжди користує з якої будь щасливої нагоди, щоб просуну-

тись в серце Європи, а коли просунуться — важко відіпхнути. Тому маємо свіжий приклад: війну Швеції з Московією. Москва зараз стала твердою ногою майже на всьому узбережжі Балтики, в Польщі вередує і ставить на королів своїх покірливих слуг, як правдивий феодал. Зазіхає вже на Крим, що стоїть під протекцією Туреччини і з тої причини воює нині з Портою. Колеґа граф Орлик дає добру пораду, щиросерду й просту: припинити наступ москаля силами грізної Січі Запорозької під нашою кермою та дипломатичними засобами помирити Австрію з Туреччиною. Москову треба відіпхнути як найдалше від центральної Європи. Я за план мого щирого патріота графа Орлика.

І він знов ласкаво всміхнувся до всіх.

Граф д'Бройль шумно зітхнув й обережно, мов крадькома став говорити, говорив довго, барвисто, але плутано й вихилясто. З усього того можна було вилуцтити те основне, що, мовляв, план хоч і добрий, але зужити його не можна, бо Франція саме тепер в добрих позиціях з Московією і воювати не доводиться, не доводиться навіть й брати до себе Січу, бо то був би ворожий жест, демонстрація проти Московії. Цього й не хоче нині вся Франція. До всього й Січ перевозити досить клопотно: треба знайти для того гроші, транспортні кораблі й, до всього, шукати дозволу у самого султана... І в самому кінці ми можемо зробити помилку: ми не знаємо головного — чи та казкова Запорозька Січ на правду грізна, як кажуть, й чи можна покластися на її сили, здібності й дати їй преферанс перед нашою славною й випробуваною кавалерією.

— Я тої ж думки! — запально мовив пан Торсієр. — Переселення козаків, відомих своїм завзяттям, тільки завзяттям, а не суворою субординацією та військовим вишколом — пуста витівка і велика для нас шкода. Сам Лассі не вважає те військо за досить цінне. Інак стоїть справа з Австрією. Мова мовиться за анулювання її спілки з Московією. То дуже добра порада і я вважаю слушним негайно послати до Австрії графа Вільнева, як одного з найкращих дипломатів в тій делікатній справі.

Князь Амелот мовчазний і трохи понурий чоловік, що любив тільки слухати, а говорив так, ніби кожне слово ці-

нив на вагу золота, — тепер підвів голову й терпко кинув:

— Мій колега ставить під сумнів дивовижний спирт та бойовничий запал січовиків із Запоріжжя. То цікава оцінка. Тоді дозвольте спитати: хто ж розбив поляків у страшних боях під Корсунем, турків та яничарів під Віднем, москалів під Конотопом? Чи не ті козаки під булавою своїх гетьманів, що їх тепер ми так низько цінимо з ласки генерала Лассі, першого козацького ворога. Дайте мені ту козачу когорту і я зажену того Лассі з його московськими фузелерами далеко геть у Пинські болота. Я волю палко привітати тих чубатих степовиків на берегах Райну, ніж ждати навали москаля і кланятись йому вже у Версалі, як переможцю. Такого не хочу ні для себе, ні для всього нашого потомства.

Кардинал Флері уважно слухав і все мовчав. Король поглядав на свого сивого ментора й найліпшого дорадника і ждав, що той скаже.

— План нашого молодого патріота, — нарешті почав він, — досить добрий, але є в ньому й деякі хиби. Просто скажу, план той не досить продумано, багато запалу, що все разом не дає розглянути справу в світлі криштальних фактів. Скажимо перш за все за січовиків. Їх можна б було пропустити на Захід, звичайно за згодою Туреччини і тих країн, з якими ми живемо не зле. Але й то не все. Пан Амелот і автор меморії дуже адорують тих загонистих степовиків. Я радив би бути повздержливим і не квапитись з оцінкою. Майже всі фахові військовики вважають січовиків військом ірегулярним, то значить і малоцінним в теперішні часи. Кожна держава зараз держить добре муштроване військо, яке легко може розбити таке військо, що не знає лінійної служби. Отже дати козакам десь самостійний оперативний пункт — Франція не може, принаймні зараз. Військо те можна зужити для розвідок, сміливих атак в тилу тощо. Туреччину треба неодмінно питати, та й не тільки Туреччину, є ще й держави, які таку акцію взяли б на конто проти нас. Через свого амбасадора наш уряд міг би запитати Порту в цій справі.

Тепер за Австрію: Австрію треба розлучити з Москвою і то негайно. Мусить взятися за це діло людина спритна,

обачна, розумна, така, що і зробила б уміючи і не відступила б від приписаних їй інструкцій. Таким дипломатом міг би бути пан Вільнев, і тільки він. Я можу рекомендувати графа Вільнева. Для Туреччини можна б зробити ось що: країна ця, хоч і має славетних яничарів, та все ж цього замало: їй бракує доброї артилерії. Ми могли б пособити Порті своїми фаховими-інструкторами, могли б дати і кращі гармати, навіть послати туди знавця такої штуки.

— В Стамбулі сидить артилериста князь д'Бонвіль, — мовив обачно доповідач. — Очевидно пан речник на нього й натякав. Я теж його знаю. Цей військовик бував у мандрах, добре знає турецьку мову, знає той край, як свою Францію, носить навіть чалму і приятелює з усіма везірями. Тепер має чин паші і сам султан не обійдеться без його поради. Султан тепер покладає великі надії на меткого французького артилериста. Можливо, що д'Бонвіль покаже москалям свої не аби які здібності, як добрий мистець — гармаш. Турки люблять того князя й навіть збираються показати йому не тільки Мекку, ба й навіть святу Каабу.

Колеги щиро сміялися, сміявся і король.

Але все ж глянув на великі дзигарі в кутку біля венеційського вікна: вони показували вже пів на третю. — «Ого! — подумав він — як швидко летить час: бавимосся тут поспіль чотири години! Давно пора до концерткової залі... та й до сніданку... гм... час».

— Панство! — покvapно підвівся він, — Чи є згода панства на ті два пункти доповіді шановного ясного пана доповідача, що їх сугерує нині святий отець прем'єр-міністр?

Король не хотів затяжних дебатів і бажав тільки швидше укінчити нараду, яка вже його утомила. Колеги все те добре розуміли і мов по команді встали і схиляли голови.

— Гарзд! — весело мовив король. — Тоді прошу пана прем'єра і пана доповідача скласти... гм... — він мить подумав, — тоді... гм... хай складуть інструкції для нашого дипломата графа Вільнева та для князя д'Бонвіля і подадуть мені. По тому я знов скличу нараду в цій справі з ширшими дебатами і точними інформаціями, точнішими, ніж як дали їх сьогодні інформатори.

Він зичливо всміхнувся і з манірним жестом мовив:

— А тепер до концертної зали...

Король не любив довгих розмов, але все ж любив і володити справу, затягати, як це добре побачив граф Орлик на справі Гетьманщини, що так зненацька від батька перейшла до його рук.

2

Коли граф Орлик вийшов з зали конференцій, йому на перечепі стала придворна дама герцогиня Віллар. Мило всміхаючись, вона з лорнеткою в лівій руці підійшла впрост до графа, підтримуючи правою рукою шлейф.

— Прошу дарувати, — легенько торкнула вона графа. — Але я на одну-дві хвилини взяла на себе місію посла... лише на дві хвилини!

І вона граціозно схилила голову в пудрених льоконах.

Граф уклонився, але все ж дивився так, ніби ждав якоїсь мало приємної для себе розмови. Він давно вже бачив королеву, йому навіть здавалося, що вона ніби уникає зустрічі. За всякими клопатами граф не дуже думав про це, бо може — казав він сам собі — то тільки здалося так йому. Але герцогиня Віллар, видно з усього — вела його саме до покоїв королеви. Тепер він чомусь раптово згадав усе те і вже напевне казав собі, що королева таки уникає зустрічі.

— Я завжди до послуг... вклонився знов граф.

— Її величність хоче говорити з ясним паном.

— Дуже приємно.

— Говорити з ясним паном зараз: хоче скористати з нагоди. Адже ясного пана важко здибати навіть у Версалі. Королева просить ясного пана до покоїв.

— Коли саме?

— Нині...

Граф схилив голову й рвучко пішов услід за герцогинею. Біля дверей вона пристояла й тихенько сіпнула шовкову шнурівку з важкою червоною китицею. Двері відхилилися тільки на чверть й друга дама, відома графу титу-

лована статс-дама Шовлен зробила ледь помітний рух двома пальцями, на яких сяяли коштовним камінням чотки. Обое вступили до розкішного будуару стилю рокайль. Орлика проте вразив дух не пахощів делікатних парфюм, а пахощі ладану й смирни. Як ревна католичка королева щодня виповиновала меси і її старенький духівник майже годинами вичитував молитви та причащав святими дарами богобоязну королеву. В кутку стояв аналой і велике розп'яття, горіли воскові свічі й блимала вся в золоті та коштовному камінні різблена лямпадка. Королева клячала на колінах, але почувши голоси, підвелася за допомогою статс-дама. Привітно всміхнулася і подала графу руку для поцілунку.

— Прошу сідати, ясний пане... Я затримаю вас на хвилину — другу... Маю дещо казати вам і то не за себе, а з припоруки мого коханого ойця...

І вона втопила очі в молодого, але хмарного пана.

— Я слухаю уважно вашу величність, — говорив зимно граф, але не сів, бо й королева не сідала, а все розглядала гостя.

Орлик хотів урвати розмову при наявній нагоді, бо відчував уже що насувала якась образа. Важко спираючись на поруччя фотелю, він теж чекав важкого слова... і теж розглядав її.

Розглядав оскільки дозволяла пристойність...

Видавалася втомленою, змарнілою, але прекрасні блакитні очі ясніли молитовним сяйвом й завжди ревною молитвою в серці. Ніколи у Версалі граф не дослухався до різних пліток, йому все те було нідочого. Але мимохіть одного разу почув, як пан Торсієр терпко кинув прем'єр міністру:

— Вам, святий отче, як духовнику його величності годилося би привернути нашого короля до святої королеви та порадити попроситися йому з маркізою Помпадур назавжди... Королева дуже сумує і... ваше місце біля неї...

Пригадавши ті зловісні слова пана радника, граф Орлик тільки тепер збагнув, яке то горе навістило Версаль.

Він замислився...

— Мені важко говорити про непорозуміння, або краще

не розуміння де чого, — почув він тремтливий голос королеви, — обома сторонами таких простих речей, як обов'язок. Я зовсім не бажала би говорити про такі речі, але мій ойтець дуже переймається і тому я змушена...

Вона пристояла, мов би хотіла почути щире слово... Ні, гість посупно мовчав.

— Мій страдник-ойтець дуже дивується з того, що ви, ясний пане, залишили свої обов'язки шефа козацької сотні в Лорреїні й здали всі справи якомусь простому козаку.

Видно новина дуже вразила графа, він зблід і зсунув брови:

— То не простий козак, а старшина, — тихо й стримано мовив Орлик. — Старшина — сотник з добрим досвідом. Я зараз не живу в Лорреїні, живу в Парижу і з доручення його величності зараз стою при виконанні важких обов'язків. Про все це ващ, ясна пані, ойтець інформований. А втім... — злагіднив він свою мову, помітивши, як зблідла королева... — а втім... я скоро відвідаю Лорреїн і напевне буду на авдієнції у вашого ойця.

Королева помітно розпогодилася.

— Приємно, дуже приємно чути лагідний тон, вишуканий тон аристократа в такій досить скомплікованій справі, — всміхалася королева. Прощу пошкодувати мого ойця, не нехтувати його привілеїв, застережених конгресом і самим королем Франції... Він потребує шаноби... Я певна, що ви зрозумієте мене, як його доньку! Дякую сердечно за вашу добрість і... і...

Вона протягнула руку для поцілунку і швидко пішла до покоїв.

Граф все ж вийшов від королівни дуже ображений і навіть з-іритований. Той нещасливий экс-король чомусь думає, що Орлики мусять саме йому служити, тільки тому, що вони емігранти. Навіть вигадав посаду йому, графу й генерал-адъютанту самого короля Франції! Вигадав посаду шефа сотні козаків, якими не хоче командувати навіть сотник Хлюпало... Треба покласти край примхам того загонистого діда, що живе тепер маривом в понурому своєму палаці в чужому краю і на самоті. Завтра ж! Йому мало того, що Орлики врятували його від московських пазурів...

Невдячний гіпокрит, блазень, що порядкує в чужій землі самовільно!

Граф швидко йшов до вестибюля... Але йому ще раз довелося зустрітись віч-на-віч з іншою придворною дамою графинєю Єлсною Дентевіль. Коли мс'є Орлик побачив свою сусідку по Лорейну, він зараз розпогодився й ще здалеку махнув беретом і, вже підходячи, низько вклонився.

— Дуже радий такій несподівано милій зустрічі, — казав він, делікатно тулячи до вуст маленькі пальчики принадної графині.

— Ясний пан ніби чимсь занепокоєний чи стурбований... так швидко пан ступає... щось негаразд у вас?

— О, нічого..., нічогісенько! Я радий, що зустрів ясну панну, бо маю невеликий клопіт... гм... і хотів би того клопоту позбутися за допомогою ясної панни, — і він уклонився.

— Що ж то за клопіт? — чарівно всміхнулася його сусідка, — і як я можу допомогти ясному пану?

— Клопіт мій такий: я хотів би певезти матусю до міста Люневілью, ближче до вашого, ясна панно, палацю. Там... гм... краще для неї було б, тепліш і далі від Вогезів, відкіль завжди подимає холодом. Околиці Люневілью належать, як я знаю теж вашому мастку... і я просив би дозволу там примістити...

— Ото і весь ваш клопіт! — засміялася сердечно придворна дама. — Радо вітатиму вашу матусю у мастку Дентевіль та ще радше вітатиму у самому палаці. І може ясний пан тоді теж частіш буде бажаним гостем в тому затишному кутку нашого веселого краю. Нині саме сезон всяких розваг, найбільше ж спорту в Лоррейні і граф не буде скуцати..., товариство сердечно привітає мого милого сусіда...

— Сердечно дякую за велику послугу... і запросини. До Лоррейну я їду завтра, дещо мушу полагодити, тоді вже до того чарівного міста, де я завжди мріяв осісти на стало... Заважали все різні справи.

— Може цього разу Люневіль буде щасливіший і саме тепер, гадаю, радо привітає нових поселенців, — лагідно всміхнулася молода панна.

— Так, ясна панно, на цьому тижні правдиво вже будемо вашими сусідами.

— Сусідами... повторила йому в унісон панночка і, манірно підбравши шлейфа, швидко пішла до покоїв королеви.

3

Граф приїхав додому стурбований і разом з тим ніби окрилений неясними надіями на світлі дні... мусять же вони, ті дні насправду прийти... Бо сонячних днів майже і не було у цього молодого юнака-емігранта, хіба що уві сні... Тоді він завжди нервово брався за роботу, працював плутано і тільки в обідньому променаді тамував неспокій і, як він казав, «брав до рук рівновагу». Він розпогоджувався і ретельно брався до роботи. Так було й цього разу. Так було й тепер. Хмарні роздуми, важкі згадки з недавньої минувшини відразу й легко зіпхнула на погідні стежки лише зустріч з графінею Дентевіль, зіпхнула лагідною усмішкою легко й просто. Він сам дивувався цьому й мимохіть відчував, що причиною зміни в його настрою була саме ота чарівна усмішка тої легкоперої дами, що ось зараз промайнула перед його очима, як казкова візія.

З тою панною він зустрічався рідко, хоч і бував у Версалью часом і частенько; в палаці ж Дентевіль щось не більш як два-три рази. Зустрічі були завжди манірно-офіційні, з поклонами, реверансами та добірними компліментами за встановленою тут етикеткою. Розходилися байдуже й майже зимно і за мить забували одне одного. Так чому ж сьогодні так турботно — гарно щеміло серце, коли випадком зустрів синьооку панну з Лоррейну? — здивовано питав сам себе молодий граф. Незрозуміло! Може тому що вже цвіли магнолії і в кущах жасмину зачаровано співав соловейко... Може... Граф замислився і зрештою всміхнувся і весь немов би розпогодився. Він вже не хотів сваритися з екс-королем, але все ж не хотів і жити в тих місцях... Не хотів, бо був твердої вдачі, бо не хотів ятрити серця тим, що мозолило очі.

А мозолив йому очі все той же екс-король, а тепер лише генерал з ласки короля Франції пан Лещинський.

Був він вдачі прямої, дивився з відразою на кривдолубів й сам ніколи не чинив іншим кривди. З такою вдачею Григор Орлик і прийшов до паризького військового колежу. Знайшов тут добрий ґрунт для розвитку шляхетного свого нахилу, нахилу до людяних чеснот, забарвленими релігійним змістом. В колежі саме таких угруповань було чимало, очевидно задержаних тут ще з часів надхненних хрестосців. Найбільшою групою було товариство святої Жанни д'Арк. До тої групи пристав і молодий Орлик.

Згодом, коли здивав тут кількох земляків негайно заприятелював з ними: їх, як емігрантів, дітей старшин з Гетьманщини, єднала спільна мета — вирватися з чужого краю, присвятити себе служінню Матері Україні так, як те зробив Великий Гетьман Іван Мазепа.

То були перші «мазепинці». Всі вони мріяли за чини незвичайні, мріяли стати Архимедами, мріяли найти той коловорот, яким би могли так струснути Московою, щоб пішла вона в Україні в небуття. Сам Григор Орлик хотів притьмом йти слідами легендарного князя д'Бонвіля* та допомогти Франції стати міцною державою в спільці з українським народом. Він думав, що так би зробив і гетьман Мазепа, як би був живий, недурно ж перед смертю благословив його на великі чини.

З паризького колежу та група розійшлася по світах. Григор Орлик лишився у Франції, країні, яка стала його другою матір'ю. По укінченні військових та дипломатичних наук лишився при Версалю, як паж, а через п'ять років вже був відомим достойником — мазепинцем у складі секретної

* Маркіз д'Бонвіль був штаб-офіцером французької армії. З нагозу короля служив якийсь час в Австрії в чині генерала, був членом Придворної Восної Ради, потім посланий до Туреччини як фахівець-артилерист. Д'Бонвіль переорганізував Турецьку артилерію за європейським зразком, завів модерні гармати і сам взяв команду в свої руки. У великих боях Московія на Турецькому фронті раз-у-раз терпіла великі поразки саме від турецьких гармат, встановлених на позиціях генералом д'Бонвіль. (Див. Шлоссер, том 1 стор. 291—292).

комісії, як фахівець в справах Гетьманщини в чині генерал-лейтенанта з графським титулом.

Граф генерал Орлик врешті виїхав до Лоррейну.

Їхав спокійно, навіть милувався французькими краєвидами і все думає, як найкраще вибратися з Франції на розвідки в саму Гетьманщину, радів, що за допомогою такого досвідченого козака, як Хлюпало проб'ється через кордон до самої Полтави. Але... дома його через край вразила несподівана новина: його матінка, якою він так опікувався, раптово виїхала до Польщі... Лишила листа... В ньому писала до нього, що є надія побачитися з паном гетьманом, тому хоче з'ужити добру нагоду. Адже і сам отець лаштується приїхати до Станиславова, аби тільки все обійшлося благополучно. Додому поверне не знати коли, бо ждатиме вигнання у самому Станиславові. Навіть просила сина навідатися до неї, якщо з якої будь причини забариться в галицькому місті.

Граф розпитував паню Оксану... Та хмарно й досить скупо розповіла дещо про раптовий від'їзд пані Орликової. Ще сказала, що приїздив з Швеції граф Жан Штейнфліт і забрав обох синів — Пилипа й Карла — все до тої ж Швеції. Садиба відразу спустіла... Видно було, що пані Оксана осамотніла й тяжко зажурилася.

Він все розглядався і, щоб потішити молоду паню, сказав:

— Вчора у Парижу я бачив панну Дентевіль, — казав, поглядаючи з жалем на зажурену молодицю. — Просив її передати у посілість невелику садибу мені, щоб недалеко було від її палацо. Хотів перевезти матінку. Гм... тепер не знаю, як бути... Так чи так, а ми всі виїдемо відсіль і, коли твоя ласка, я заберу тепер тебе з Михайликом та хорим твоїм чоловіком... Там дуже гарно і наших людей більше.

— Я дуже б хотіла виїхати відсіль... — шепнула молодиця. — Лише не знаю, як буде з нашою пані гетьманшою.

— Моєю матінкою? — спитав граф. — То не така вже забарна справа: поїду до того міста, а тоді гуртом до Люне-

вілю, до палацю графіні Дентевіль. Нам всім треба відсіль їхати і чим швидше, тим краще. Їхатимемо ближче до своїх колоністів і далі від польських.

Пані Оксана здивовано глянула на графа, але нічого не сказала.

— От ще завітаю до генерал-губернатора на коротеньку розмову, — в якійсь задумі мовив граф. — Як він, все ще сидить у своєму палаці?

— Так, сидить... Казав пан сотник, що дуже гнівний... гримав на пана Хлюпала, не знаю за що...

Граф нічого не сказав і пішов до своїх покоїв. Увечері покликав пана Хлюпала.

— Що, як тут: все гаразд? Як вельможний пан генерал-губернатор, господарює?

Граф ніколи не називав екс-короля при козаках «величністю», чого пан Лещинський вимагав від усіх на підставі постанови конгресу.

— Губернатор халяндри танцює, — хмарно мовив пан сотник. — Питав мене на тому тижні, чи скоро пан граф приїде, бо хоче притьмом говорити, а мені гостро наказав не ходити до козацьких таборів. Коли я спитав чому так, він з-іритувався й гаркнув мов опечений: «Нема тобі тут що робити, йди геть відсіль, щоб я тебе й не бачив!»

— Он як! — здивувався граф. — Добре, добре... то ми з ним і попрощаємося, як годиться гарненько. Я теж відсіль йду... Заберу з собою пів сотні козаків, більш і не треба нам. На тім тижні виїдемо на Люневіль, будемо там жити без надокучливого Лорейнського губернатора. До речі: я напланував мандрівку просто в Гетьманщину.

— Хіба що? — здивувався пан сотник. — Самі їдете, вашмосць?

— Ні, йду з тобою... Ти ж знаєш всі завулки й закути, а я тільки в Полтаві жив, та й то лише в дитинстві, хоч і пам'ятаю добре всі вулиці там...

— На що все те? — не міг збагнути пан сотник.

— Треба, голубе... Хочу сам побачити декого з тих, що мандрують шляхами і Муравськими, і Крулівськими... Коротенько — хочу здибатися з великим та й малим панством,

побачитися з тими, хто третється біля великих панів, а може і з самими панами магнатами. Бо... зараз мова мовиться про те, яким заносить вітром з Московії та Глухова. Тоді буде видніш, чи варто щось робити для нашої Гетьманщини.

— Ага... — повеселішав пан Хлюпало. — Бажання е помацати своїми пальцями рідний чорнозем, подивитися чи дуже заржавіли батьківські шаблі... так-так... Святе діло!

Пан сотник навіть перехристився. Граф хитнув головою.

— Добра думка! — знов буркнув пан сотник; він раптово пожвавішав і став говіркий. — Там тепер намісник гетьмана шкот Кейт. Бачив його колись припадком, добряча людина, хоч і шкот, нам — козакам — не ворог. Може і він розв'яже язика, коли ні, добудемо когось іншого, хоч би й молодого Мировича, адже наш чоловік, буває у Глухові, часом заглядає й до Полтави. Коли здибаємо цього козака, — шептав пан сотник, — то вже так і знайте, мосьпане, що проїдемося по рідних землях не задурно. Мандрівка буде добра, варта того, що почуємо, що побачимо чи зробимо.

І він навіть весело підморгнув.

— А а... коли ж рушимо? — питав він, глядячи долоною ефеса шаблі.

— Не забаримося... Гадаю, що на тому тижні, а зараз мусимо всі виїхати звідсіль до Люневілю, ближче до палацу графині Дентевіль та її земель.

Пан сотник покрутив вуса, але нічого не сказав: адже знав, що граф вчащає до того палацу, та й козаки гомоніли, що там живе вродлива панянка... А чи насправду пан Орлик в зальотах, те все йому було байдууже.

На останку граф мовив уже тоном наказу:

— Збирайтеся, козаче... Вдвох вирушимо до Рідного Краю. На підпомогу не бери нікого: багато козаків у дорозі не буде на користь, а лише на шкоду.

— То правда, аж ніяк не годиться в такому припадку! — стрепенувся пан сотник. — Взяв був одного лише разу нашого молодого Степана, та й не рад був: адже ж підстре-

лили ляхи, а тепер ніяк не одужає, все бухикає, й Оксана ходить зажурена... Тепер я картаюся і шкодую, що занастив козака.

— Немає чого картатися, все від Бога, — суворо відрік граф і мовчки взявся щось писати.

4

На другий день вже по обіді граф відвідав і бундючного генерал-губернатора Лоррейну пана Лещинського. Запросив сідати чемно, навіть з вишуканою приемністю. Але в очах світився недобрый вогник, а в голосі чувся арогант, підступна людина. Граф Орлик ждав, що казатиме той посивілий і згорблений передчасно пан.

— Я чуюся кепсько, — казав пан Лещинський, підносячи графу золоту табакерку. — Зле чуюся, — скаржився він, — і мене іритує тепер всяка дрібниця. От приміром, на тому тижні мене з-іритував, ясний пане, сотник... гм... сотник, не знаю, як його на ймення...

— Сотник Хлюпало? — байдуже спитав граф.

— Ах, ясний пан вже знає про кого мовиться мова... Так, так... сотник Кліпало. Він тут бродить без будь якого права на те... бродить біля мого мастку!

— Я призначив його до козацького табору сотником, — мовив граф спокійно.

— Але я його не призначав! — спалахнув пан губернатор.

— Тоді кого ж ексцеленція призначили на таборового старшину? — всміхнувся граф.

— Вас, ясний пане! — бундючно мовив генерал-губернатор.

— Дякую за честь, але такого права на мою особу ексцеленція не має. Оскільки я знаю такого права не давав вашій мосці і його величність король Франції.

Пан Лещинський сполотнів й раптово підвівся. Встав і граф.

— Що то значить? — гнівно питав губернатор.

— Нащо питати про те, що кожен з нас добре знає. Я генерал-лейтенант війська короля Франції, маю шефство

над армією, до того є членом секретної комісії і мушу завжди бути у Версалю. Отже вважаю ваші претенсії на мою особу, ексцеленціє, дивними і недоречними.

— Я вважав і зараз вважаю вас, ясний пане, найкращим своїм другом, — бурмотав генерал-губернатор. — Мені здавалося я маю право говорити так, бо дивлюсь на вас, як на свого сина!

Граф Орлик розчулився, але лише на хвильку.

— Я теж дивлюся на вас, ексцеленціє, як на ойця, тому саме і рятував вас під Данцігом від московських окупантів.

Ексцеленція несподівано сполотнів не на жарт: такого визнання він не хотів. Згадка про Данціг, згадка, або принаймні натяк на його ганебну втечу від московських драгунів — пекла його пекельним вогнем. Він хотів назавжди забути цю моторошно-соромливу пригоду, а тут так недоречно йому згадали... Згадали ту понуру подію, яка часом не давала йому покою і уві сні. До всього цей французький достойник умисне не назвав його жодного разу «вашою величістю», як того вимагали приписи самого короля! Самого короля, мосьпане, мого зятя, а доньки — мужа!»

Він хоробливо почав гикати і нарешті прошипів:

— Милитися, ясний пане, жорстоко милитися! Ніколи ви мене не рятували ні під яким Данцігом... Ніколи! Бо не було жодної причини на такий чин... ніколи! — Вже кричав старий пан. — Зрештою, чужу важку працю, ви безсоромно перебираєте тепер до своїх випещених рук. При Версалю ви теж вмостилися добре... маєте дивоглядну там сінекуру... — кричав і хрипів губернатор.

— О! То вже занадто! Тоді дозволю спитати вашу ексцеленцію, хто ж вас рятував під Данцігом від московських смертельних обіймів? — питав роздратовано граф.

— Я... я... виїхав спокійно на очах всього московського війська і самого генерала Лассі! — тупав ногами екс-король. — Лассі злякався пруського короля, злякався і мого... мого короля Люї XV.

Він бундючно задер голову й швидко вийшов із залі. Але вже в коридорі губернатор Лорейну став шкандибати... до нього підскочили слуги й на руках донесли до спочивальні.

Граф, вкрай здивований такою брутально-неправдивою новиною, довго дивився услід похилому ойцю тужливої королеви... Зрештою схаменувся, круто повернув й зараз же виїхав з палацу, давно вже кинутому всіма добрими друзями нещасливого Познанського воеводи й маґната-жебрака в Лоррейні.

В Гетьманщині за ті неповні чотири десятки літ, з часу, коли граф Григор Орлик виїхав ще малим з Полтави, сталися великі й докорінні зміни. Козацька нація пережила жахливий шал московської помсти: Батуринську трагедію, розгром Чортотлицької Січі, кепське гетьманування двох гетьманів — І. Скоропадського (1708—1722) та Д. Апостола (1727—1734) та ще моторошний паритетний уряд двох «Малоросійських колегій (1724—1727 і 1734—1750), що правили Гетьманщиною під суворою контролею московських резидентів. Тоді саме поступово й навально Москва заходилася нівелювати наш край під московський копил дивовижними «указами».

Укази посипалися на Україну, як осінній дощ у негідь. Насамперед Москва заходилася біля козацького війська: було зліквідовано городове козацтво й перефасоване на пікінерські полки, знищено Запорозьку Січ (1775) і навіть заорано січові паланки та роздаровано врожайні лани московському панству. Щоб селяни не тікали вглиб Дикого поля їх всіх було покріпачено (1760), віддано в рабство навечно тим панам, на землях яких жили селями поспіль.

Ще за цариці Єлисавети москалі не мали права купувати землі в межах України. По її смерті (1761) нова влада покасувала ту заборону. В Україну шугонула злива московських зайдів, цариця Катерина II навіть переселяла в наші краї москалів цілими селами (село Старовіровка на Костянтинградщині), переселяла й панів зайдів, найпаче москалів та сербів (Кошкіни, Толсті, Хітрово, Зоричів, Милорадовиців, Катеринічів). Робила вербунки серед нашого козацтва,

гнала на Північ, на каналські роботи тисячі знедолених селян на каторгу, в Сибір добувати для царату золото, в Нерчинські копальні заганяла довбати кайлом кам'яне вугілля. Заводила свої закони, ніколи не чувані в Україні, не дозволяла правити служби Божої за нашими статутами, а все на московський копил.

Тяжко зажурилась Україна!...

Вища наша старшина пішла служити Московії... Її багаті магнати — Кочубеї, Завадовські, Безбородьки, Трощинські, кинули свій народ на поталу московським генерал-губернаторам. Запанували у нас Кречетникови, Рум'янцеви, Лобанови-Ростовські, Куракіни...

Вже в часи Григора Орлика в Україні Москва хазяйнувала, як хотіла, адже сюди вона нагнала силу війська і самий Київ зробила своїм форпостом, твердинею московської влади на Півдні. Вона ж заманювала до себе всяку будь-чим помітну в Україні людину. Заманювала не тільки «жалуванням» великим, але й чинами орденами та всякими пільгами по службі. За великим панством посунуло й усе поспільство, серед якого було чимало старшин, жадних на звання «дворянина», і дворянські привелеї. «Табель о рангах», завведена ще Петром I, була в Московії тою чудодійною силою, яка обертала чесну людину на жалюгідну підкупну людину, скнаря, хабарника, людину без честі і моралі, спотворену бестію в чині дійсного радника! Таких тоді наплодилось в Московії цілі армії бездушних негідників.

Не всім і щастило таким, що приїхали до Петербургу шукати гарного там життя. Тоді бралися за підкуп, витрушували з гаманців останній гріш, аби тільки добитися свого. Добився ж сусіда, тепер панує... Були й такі, що притьмом добилися дворянства, але зараз же і їхали додому на «тепле» місце, робилися здирщиками, багатіли і кумалися все з москалями, які вчили розкрадати чуже добро, визискувати прикуплених кріпаків, брати останнього мідяка з убогої вдови.

Плакала-ридала пограбована Україна... Не було до кого вдатися за порадою, не було й порадника — козака: сів він за ґрати, зажурився й він «у неволі в тюрмі». Скрізь стало не весело, скрізь бачив спотворене життя, сум і гіркі сльози.

Навіть не було де помолитися Богу, попросити у Бога для себе ласки. Бо і в церкву заглянули москалі, під свою контролю взяли монастирі, призначали за душпастирів москвинів . . . Вони й хапалися обернути все козацтво на «істинно віруючих», на нікому не зрозумілі порядки в богослужбі, вони ж і переслідували в жорстокий спосіб поспіль усіх, хто жив «у латинських обрядах». Наших владик навмисне переводили геть далі від України до Сибіру. Хто не хотів коритися, того кидали до тюрми (єпископ Мацієвич), замикали до Петропавловської фортеці і раз-у-раз проклинали Великого Гетьмана Івана Мазепу все в українських церквах.

Тільки й того, що тепер по селах ходили старці-каліки пережожі . . . Співали засмученому народу дивних пісень . . . Дивних і величавих все про сироту-нетягу, удову в латаній плахті, що не здольні де дістати шмат хліба . . . Співали ще й дивацьку думу про козака-велетня, козака нечуваної сили . . . того, що викличе своєю дивною сурмою непереможні полки та все супроти московської сили . . . Блисне громовиця, вдарить козак-буря і спопелить усю московську орду.

Кобзарі ті, немічні лірники, були бажаними гостями і в панських палацах, і в убогій хатині селянина-кріпака, і в рубленій хаті вільного козака, дід якого частенько «міняв жінку на тютюн та люльку, необачний». По тихих селах та хуторах любили слухати тих кобзарів, любили їхні піснідуми, від яких заносило диким степом, бойовим кличем степових орлів-чубатих, несамовитим гоном, тугою-риданням українських полонянок, молитовними піснями бранців біля кам'яних сарматських баб на високих могильниках, тих могил, які й нині ще дивляться на світ Божий незрячими очима.

Любили слухати всі, бо «кобзар їм тугу розганяв», як писав наш великий поет Т. Шевченко, не давав скніти, розбуркував до чинів, на ґрунті яких вже творилося національне, духовне відродження.

Ще як слід не заросли споришем руїни Батуриного палацу славного гетьмана Івана Степановича Мазепи, а вже виткнулися у нас перші парості будителів національного духа. Вийшли ті люди, те «сословіє військових канцеляристів», або «канцеляристів дипломатів» з тої старшинської

еліти, яка свідомо виховувала орлят за кордоном, в університетах Парижу, Кенігсбергу, Відня та Риму... Саме ця еліта прийшла вчасно на зміну батькам, прийшла владно вимагати від Москви права українського народу на державне життя в межах альтернативного порядку.

Тими першими апостолами справедливости були П. Орлик, Г. Орлик, А. Войнаровський, Мировичі, невідомий автор «Історії Русів», ціла плеяда «національних просвітителів», як Г. Сковорода, В. Капніст, І. Котляревський, брати Гудовичі, родина Миклашевських й таких магнатів, як Безбородьки, Завадовські, Трощинські, а в пізніших часах українські декабристи, Кирило-методіївське братство, Южноруське географічне товариство, Основа, а з усіма ними велетень віщого слова Т. Г. Шевченко.

Цей потужний ланцюг борців за суверенну Україну триває й до наших днів...

І не ввірється аж до переможного кінця-мети відродження Української самостійної соборної держави.

2

Григор Орлик планував таку мандрівку, яка б дала йому змогу в Гетьманщині зустрітися з тими старшинами, які тільки придивлялися і мовчали, або служили в «Малоросійській колегії» і знали багато такого, чого не міг знати звичайний канцеляриста. Хотів здібати у Глухові таких, що знали його батька, побачити Полтаву і там хопити бодай поживну билину. Все знадобиться...

Добре знав, як важко робити таку небезпечну експедицію: «гірш, як у пустелю Сагару» — думав він, готуючись до небезпечної мандрівки у Рідний Край: адже і його голова поцінована на вагу сутого золота. Їхати до Києва, Полтави або Глухова самому без досвідченого гінця аж ніяк не випадало. От чому він і брав з собою «не в тім'я битого» сотника Хлюпала. Адже цей напrawdę досвідчений козак вмів вибрати затишну стежку, якою можна було продертися через кордон та ще й зустрітися з ким треба, все обачно і далі від московських агентів. А агентів тих там... не розминешся.

Хоч уже був наприкінці і серпень місяць, а татарські стеги все буяли розкішним цвітом воронця та зеленого катрану. Після пожежі минулого року, коли стеги було запалено з усіх боків, щоб не пустити московського війська до Криму, ті стеги ще з весни забуяли пишним цвітом ще гущіш, ще краще...

Сонце припікало по літньому і веселий вітер лоскотав та ніжив кожну билину, кожен куц, кожну пташку. Ще не чути було журавлиного крику, не літало павутиння й ситі дрохви не бігали біля степових озер, а все сиділи на горбках, вигріваючись на сонечку. Небо було в синій окравці аж до далекого обрїю, але вже не чути було ні співу жайворонка, ні орлячого клекоту. Все ніби причаїлося, все нашорошилося й ждало, коли то оцей пустотливий вітерець зміцніє, зтужавіє й раптом обернеться на рвучкого й лютого напавду осіннього «Посвисташа», який подме вісником грізної зими, завіє хуртовиную й за мить прожене геть відсіль веселе, соняшне життя.

— Не загорами й правдива осінь, — казав старий вершник, допитливим оком оглядаючи сонні простори.

— Тааак... — притакнув молодий козак. — Місяць пробіжить, як добрий гінець... Тоді прощай окраса наших чудових степів: холодні, вітряні дощі все зметуть в яри та балки, не лишать й билиноньки... Птаство полетить у вирїй, а татарин і козак заховаються у свої замлянки... Таке діло...

— Може ось тут спочинемо, — муркнув ще один, видно не дуже говіркий, але ласий на безжурний спокій. — Біля озера більш вигоди. Та воно й поснідати пора, сонечко піднялося вже височенько.

І зараз же сплигнув з коня, пустивши вороного на попас. Теж зроби́ли й товариші. Неговіркий назби́рав сухого перекотиполя, торішнього кізяка, ще якогось хмизу, викресав вогню і запалив вогнище... Тоді вистругав моцні очеретини, встромив у вогку землю геть далі від вогню, поклав на них дротяне пужално і начепив казанок. Все те робив мовчки, навіть якось понуро. Коли кринична вода закипіла, всипав пшо́на, накраяв сала і вкинув пучку соли ще й цибулину.

— Буде добрий куліш, — мовив нідокого й ліг на кобень біля товаришів.

Всі трос хоч і говорили нашою мовою і хоч і тварі їх дуже скидалися на тварі наших таки козаків, т'алеж всі були в татарських азямах, поверх яких накинута були наохляп ще й архалуки, на головах тубетейки та ще башлики від вітру степового, на ногах чув'яки. Направду то були Григор Орлик, сотник пан Хлюпало та ще давній приятель молодий Петро Минович — син генерального старшини в еміграції Федора Миновича. Петро Минович приткнувся був у Глухові за канцеляриста в генеральній канцелярії. Був так би мовити в центрі офіційного життя старої Гетьманщини, яка оце переживала другу «Малоросійську колегію» при резиденті — шкоті Д. Кейтові (1714—1734). Все, що робилося в генеральній канцелярії, всякі важні новини він відвозив через татарські степи впрост до Криму. В Бахчесараю жив тоді його батько і син передавав все лише на словах. Про приїзд графа Орлика він теж довідався від батька і з його наказу взявся провести через степи двох мандрівників, передягнених для безпеки в татарську ношу. Сотник Хлюпало добре знав усі ті безмежні простори, але все ж не часто бував тут й не знав нічого про будь-які в степу зміни. Тим часом тих змін сталося багато після великої пожежі, коли погоріла не тільки трава, а й різні будови та всякі сховища, склади бойових татарських припасів та й селитьби козаків-пікетчиків. Треба було чоловіка тутешнього, який міг би провести новими шляхами, показати притулок, ще й розказати, що робиться сьогодні в Гетьманщині, кого стерегтись, з ким не слід бачитись та як пересидіти лиху годину у затишку.

То ж пан Минович був тут, як на руку ковінка. Він швидко переодяг мандрівників у татарську ношу й сам натяг на себе архалука, щоб удати татарських купців, яких в ті часи багато вешталось по широких шляхах Гетьманщини. Пан Орлик мав при собі ще й ношу судового канцеляриста, знадобиться в якомусь випадку.

— Що ж там у Глухові? — питає пан Хлюпало, здіймаючи казаночок з вогню. — Як новий резидент, що думає-гадає?

— Резидент, треба казати, хоч і не наш чоловік, кажуть шкот він, але добряга, мабуть тому, що шкот, Кейтом прозивається. Дома ворогував з англійцями і кінець-кінцем змушений був тікати до москаля: той всіх бере, аби робили те, що наказують робити. А все ж нас добре розуміє і часом пособляє, — ковтаючи гарячий куліш, розповідав новини пан Мирович. — Одного разу остеріг мого батька, спасибі йому: бачимо, що чоловік зичить нам добра. Тільки мабуть довго не всидить у Глухові...

— Чому так... Може колегіанти?

— Так воно і є, — хитнув головою пан Мирович. — Скаржитися на резидента не можна, добра людина, так заїдають колегіанти... Ік приміру візьмемо князя Шаховського: за «великі заслуги» Москва подарувала йому найкращу в Україні садибу-масток мазепинця Чуйкевича, а заслуги його відомо які — здирства, грабунки селян, покрипачених поспіль з осілими козаками. Інший, теж князь, Барятинський, походить з московських татарів. Осів на Прилуччині, забув і про колегію — все кохається на конях, має добру ферму племінної худоби... Цей закатавав не одного машталіра за не гаразд вичищеного коня. Коней інспектує кожного ранку і то в білих рукавичках. Проведе рукою по шиї, або під пахвою і дивиться на руку: коли побачить на рукавичці бодай порошину — закатає на смерть на стайні. Витягають з тої стайні мертвих щодня. Тієї стайні люди жахаються як чуми, тікають натовпом у Дике Поле... А то ще є сутий москвин... Гур'євим прозивається. Той часто пише доноси на резидента Кейта, кепсько, мовляв, господарює в Гетьманщині... Цей має завод хортів. Уславився тими хортами на всю Україну й поза її межамі... Добрячі бач пси, добре й торгує ними... ще б пак! За молодняк сам дбає, а щенят ще сліпих примушує кріпачок-жінок годувати своїм молоком... Не розумієте? Приневольно класти щеня до своїх грудей, та ще й голубити, як дитину, щоб охотніш брала груди... Були страшні випадки... багато жінок тікало світ-заочі, інші накладали на себе руки... По селах сум такий... ніби страшний привід мордує люд хрищений. Настало немов нечуване беззаконство. Люди у великому розпачу моляться, щоб Господь ви-

зволив усіх від пекельного ворога, лютого безбожника москаля та німця... Адже наша старшина такого не чинить, має християнську душу...

— А наші ж колеґіянти... наші ж: генеральний суддя Михайло Забіла, осавула Федір Лисенко, підскарбій Андрій Маркович... вони ж як? Як полкова старшина, як городовики! — Сполотнів молодий граф.

Молодий провідник тільки знизив плечима.

— Питаєте не до речі: повстання не підіймете, про таке немає й мови: адже москаль нагнав сюди силу війська свого. Не тільки по великих містах, ба навіть по малих слободах, селах ба навіть хуторах напхано того москаля по саму горлянку. Сидять вони не лише в «Малоросійській колеґії», сидять і по малих установах та все на верхах, та все великих постах... Всі притихли, ніхто проти не піде, бо кожен знає, як то важко навіть попросити не бешкетувати. Бо всіх лякає мариво фортеці, Сибіру, канальських робіт... Всі знають де наші найкращі оборонці, гниють давно вже в могилах... Немає оборонців! Січовики вже не оборонці наші, а слуги московські. Тому й мовчать Забіли та Марковичі. Чують же добре, як український народ плаче від постоїв московських, як салдати грабують селянське добро собі й своїй старшині на «прокорм»... Чують і добре знають, а все ж мовчать. Добре й так, а от є такі наші старшини, які потурають москалю, вчать, як і де легше пограбувати, починають і собі грабувати безборонне козацтво. Козацтво вже не здольне не то що боронити свій нарід, не здольне воно вже навіть боронити від москаля себе. Міг взятися за зброю лише Великий Гетьман Мазепа. Гасло «до зброї!» підхопила лише горстка мужніх і сміливих, решта мовчки спостерігала трагедію, а були й такі, що на очах Гетьманщини перейшли до москаля, перейшли з благословіння сутого зрадника Івана Скоропадського... Наша справа загинула під Полтавою вже півстоліття тому... Оружно підняти Гетьманщину, повалену зрадниками, тепер важко, більш того — не можна...

І молодий козак важко зітхнув...

Він мовчав.

— А все ж... — присунувся до юнака граф Орлик. —

Мій отець — людина стара, а ніколи не втрачав рівноваги і твердої надії на торжество права. Коли б і та старшина, яка зараз сидить по «Малоросійських установах» думала так, як мій старий ойтець, справа Гетьманщини не видавалася б пропацією.

— Багато збігло часу, щоб тепер шукати своїх старожитніх прав і вольностей, — буркнув пан Мирович.

— Так чого ж плаче селянин, об чім голосить він? — дивувався граф.

— Думає він тепер про свій хліб, свій лан . . . — коротко рубонув проводир. — Відвикає помалу від волі, від вольної своєї держави. Маю широкі обрії для спостережень.

— І що ж пан бачить? — все більш і більш цікавився мандрівник.

— Що року справа української держави стає тяжко плутаною. Раніш дуже цікавилися в Європі козацькою нацією. Тепер не те: часи міняються, міняються і держави, найпаче своєю потугою. До всього ваш, ясний пане, ойтець змарнував багато золотого часу, звичайно не з своєї вини. Багато років задурно просидів у Салоніках, а коли вийшов на волю, відчув старість, велику втому. Тепер все передав вам, ясний пане. А що передав? Старі архіви, папери тих достойників, які давно вже спочивають на кладовищах. Війська свого не маєте, хоч самі знаєте військову штуку, маєте регімента, так не поведете чужу армію на Московію.

І пан Мирович болісно засміявся. Гірко всіхнувся і граф.

— Збивати протимосковську коаліцію, теж не будете, бо жодна європейська держава зараз не схоче йти проти Московії: немає на те будь-яких причин. Такі спроби вже робив ваш ойтець і все задурно. Навіть не міг як слід використати московську поразку на Пруті. Тоді він мав війсьсько і своє і чуже, а все ж не спромігся пройти в Гетьманщину, де вже сидів Скоропадський — наставлений Москвою. Часи щасливі збігли блискавкою . . . Тепер ви, наслідник свого батька, мандруете в Гетьманщину не з переможним військом, а секретно, бо інакше не можливо.

Всі довго мовчали. Врешті озвався генерал Орлик.

— Все, що оце кажете мені, я добре знаю. Іду секретно . . .

— Прошу дарувати, що сказав так просто, — перебив його пан Минович. Але справа виглядає так...

— О, я не гніваюся... навпаки дякую за щирю, козацьку правду...

— Я їду сюди здибати не зрадника будь якого, їду зустріти правдивого патріота, такого, що в серці виносить надію таку ж, як і я — відродити, воскресити Україну силами не збройними, а силами животворчо-національними... Коротко кажучи поставити на ноги нашу змучену націю силами права...

— Силами дипломатії? — зачудовано питає пан Минович.

— Так..., твердо рек генерал. — Адже тут, — ткнув він пальцем в казанок, — і там, — показав на північ, — багато працює наших видатних достойників і не аби яких, а лепських. Чи могли би ви, пане, допомогти зустрітися бодай з десятком таких державників?

Пан Минович тільки схилив голову на знак згоди.

— Такі достойники, що роблять по всіх наших установах, приміром у генеральному суді, скарбівні чи військових установах є чимало і в Глухові чи там у Києві, а й у московській столиці. Скрізь є наші добре освічені правники та військовики. Роблять і в Московії, щоб тільки знати того москаля, знати його думи та всякі прожекти. Можу тут допомогти вам, аби хіть!

— Дуже просив би указати тих великих наших доброчинців, інак їх і не можна назвати. В наші такі понурі часи то велике щастя здибати не лукаву, а щиросерду людину, — говорив розчулений генерал Орлик, тискаючи руку провирю.

— А так... адже вам, ясний напе, самотужки розвідати щось буде важко, або й неможливо. Коли взявся перевести вас через кримські степи, то мушу й у самому серці України бути вам у помочі. Є тут й такі, що призвичаюють і самих резидентів, щоб не дуже хапалися з усякими реформами. Таких найбільше здибаєте у Глухові: приміром велику силу має і тут і там генеральний писар Андрій Безбородько, цінна людина і велику має вагу скрізь, але досить обережна і кмітлива. Є й інші. За всіх таких патріотів бу-

демо говорити пізніш і в іншому місці, не хапаючись, щоб, боронь Боже, де не спіткнутися. Є ще цінні науковці, з ними теж годиться поговорити, не пошкодуєте... Коли приїхали сюди, то мусите розвідати як слід, знати і щирих друзів і запеклих ворогів. Знаю, що французький король цікавиться нашою Україною, де кому завдав і роботу писати про наш край. А ми ж що? Не в тім'я биті. Пишемо й самі про себе, поспішаємо йти разом з європейцями в науці та мистецтві. Дбаємо і не відстаємо...

І він лагідно посміхнувся...

— Ми мусимо вчити москаля і всяким премудростям і військовій штуці, а не він нас!

Вже сутеніло, коли три вершники притоптали багаття й тихенько рушили на південь, де на чорному оксамиті саяв і блищав діамантами Волосожар.

3

Проскочили так гонів з двадцять, як у лозовині десь заясніли вогники. То було село Тахтаулово, крайня на татарських межах козацька оселя.

— Вже ми в кордонах старої Гетьманщини, — майже врочисто мовив пан Мирович. — Праворуч село Тахтаулово, де по сусідству сталася Полтавська баталія.

І він навіть скинув шапку.

— Де, де та баталія була? — Жадібно вдивлявся в темінь Григор Орлик.

— Це дуже близько від села Жуків, що стоять трохи вбік. Стане видніш, коли пройдемо долину. Тут тихо, як у вусі: ніде ніхто ні чичирк. Багато вам скаже панотець Свічка, до якого ви оце поспішаєте. Правда, тепер він все мовчить, ветхий денми муж, ходити не здольний і з костуrom. Ну, а все ж, коли довідається хто ви, звіриться, розкаже, що знає, а знає він багато не тільки, що колись діялося, а й нинішні справи. Новин у нього набереться багато, аби була хіть слухати. Найпаче знає багато секретних військових новин, — шептав пан Мирович. — Скаже де що й про того Бірона, що шукаєте. Тут жив він, біля села Патла-

ївки недалеко від слободи Карлівки... Все тут села пішли по узбережжю тихої Ворскли...

— Ночі тепер ще не дуже довгі, — чомусь шепнув і собі пан сотник. — Бачите он золоту смугу, — показав він нагаєм. — Світає...

По селах співали вже треті півні.

За другої «Малоросійської колегії» хоч і обсіли Гетьманщину москалі, та все ж побоювалися чинити гвалт, як то кажуть, серед білого дня. Війську московському наказано було з Петербургу сидіти тихо, бо нова цариця Єлисавета уласкавила козацького старшину Олексу Розума, як-не-як, а допоміг же їй живосилом вмотитися на царство. Тепер вдячна нова цариця вважала на всі скарги Колегії, робила полегкоти і старшині, і поспільству. Пішли інші, легші часи. Що правда, тут ще сидів генерал — шеф московського війська, той генерал, що кохався в хортах. Це він вигодував та пестив хортенят так, як ніхто в світі: це він силював молодих жінок-кріпачок класти до грудей тих щенят. За непослух — сам бив на смерть дротяним карбачем. Недобра слава про нього облетіла всю Гетьманщину. Тепер він стерігся, тільки повсякчасно мовчав, берігся халепи.

Гомоніли, що скоро випхають і ще одного німця з України, коли не встережеться, то пропаде у своїй Карлівці, як боева собака. Тепер став частіш навідуватися до Петербургу. Жив він не в Полтаві, а геть далі на одшибі, на великих просторах, що й досі ще звалися Диким Полем. Звали того генерала Карлом Біроном, правдивіш Біреном, родом був з Курляндії, що біля Балтики. Маєток даровано було йому ще за цариці Ганни Іванівни (була вона небога Петра I, царювала 1730—1740 року). Сама вона і назвала той маєток «Карлівкою», з чого дуже пишався пан генерал. Він їздив врядигоди до Петербургу з різними припоруками та за новими інструкціями. Наказано було згори не дратувати поспільства, а тільки контролювати старшину всієї колегії. В столиці

дуже боялися, що б козацтво бува не взялося за мушкети. Але в Гетьманщині на той час було тихо.

Одного разу Бірона довгенько не було в Карлівці, а коли приїхав саме в жнива, то не сам, а в парі з молодого дружиною. Вістка швидко прокотилася по всій окрузі. Проте москаль-німець не дуже квапився куматися ні з генеральною, ні з полковою старшиною, тільки частіш навідувався до канцелярії гетьманського уряду в Глухові. Там уважно переглядав папери і нотував всякі негаразди. Молода ж дружина все більш сиділа в покоях, або гуляла в розкішному парку по широких алеях.

Ніде правди діти була вродлива, русява, з блакитними очима, ставна, але якась млява, ніби вельми зажурена й не говірка. Коли ж і говорила, то все намагалася здібати когось з старих людей: старшину якогось, чи простого козака, або навіть і ветху бабусю. Це вже всі помітили.

Пихкаючи люлькою і легенько б'ючи пужалном по чоботу пан бунчуковий Свирид Латка тихо казав сусіді Терешку Передері:

— Я вже, мосьпане, знаю, що то за птиця, ота молода жінка москалини-генерала. Я вже бачу.

— Тихо, пане бунчуковий: почують — скрутять чуба.

— Більш копи лиха не буде, — спльовуючи набік, не вгадав пан Латка. — Вірите — вже втрете питає, чи не знаю часом таких старосвітських людей, які б сказали їй більш того, що знає, про Полтаву, або приміром про гетьмана Мазепу, Іскру... гм... Кочубея!

— Чи бач, куди гне! — здивувався пан Передеря.

— То-то бо і є... Нащо їй все те знати, га? — витрищив очі пан старшина на Передерю. — Я прикинувся, мовляв, нічого не знаю. Адже минуло тому багато літ. А вона мені товче своє, каже: те, мовляв, не так і давно сталося і все ж можна натрапити на таких, що знають події тої свіжої минувшини. Хитра з біса баба!

І пан бунчуковий вибив люльку об чобіт, а тоді поволі посунув до кисета.

— Нащо б то воно їй?

— Морока її знає, — розвів руками пан бунчуковий. — Я так думаю, випитує ума, а тоді чоловіку й викладе все, як

на долоні. А коли так то в тій гемонській московській столиці все знатимуть на мою бідну голову. Я й нічирк, мовчу, мов не второпаю чого хоче. Питала вона мене, питала, та так і пішла з порожніми руками.

— Добре зробили, пане бунчуковий: від москаля поли вріж та тікай не оглядаючись, а вже коли вчепиться баба, то... — і сусіда тільки махнув рукою.

— Теж і в мене на думці, куме. Так щоб ви думали, куме! Сьогодні знов кликнула мене!

— Кликнула! — звомпив пан Передеря, і з великого дива сів на перелазі. — Скажіть на милість... і що ж?

— Ви, каже, пане, масте ранг бунчукового і до того людина не молода. Кажу їй: бував у бувальцях. Був і на коні, був і під конем. А вона аж зраділа, мов би я подарував їй маковика з медом. Так, сердешна, дивиться на мене лагідненько, он воно що! Коли ви скрізь бували — каже — то мабуте чули щось і про Батурина? — Чув! — хитаю головою. Ну, так там — каже — перед побоевищем під Полтавою було багато забито безневинних людей, жінок, малих діточок. Я пильненько дослухаюся, та, не довго думаючи, й рубонув: «аякже! побив звірюка генерал Меншиков, бодай він не минув стовпової смерті». Вона так сплотніла, що я аж злякався, почала бухикати й хопилася навіть за груди. Я стою і мовчу. Бачу відхекалася, притулила хусточку до рота, на хустку й набігла кров. Похитав головою я тай кажу: «Хорі ви, пані». Махнула тільки рукою й тихенько мовить: «То байдуже... Я хочу лише знати де тут живе старий панотець Паїсій Свічка, той, що був настоятелем церкви Святого Спаса Нерукотворного, що в Полтаві. Кажуть, що тепер живе десь тут недалеко...»

— Гм... — мугикнув пан Передеря, — так ви б її до нього, щоб клопоту менше.

— Так я і зробив, але не відчепився: живосилом вприсила відвезти її до панотця Свічки, бо сама не втрапить.

— Можна б доручити візнику Дорошу.

— І руками і ногами не хоче звіритись, тільки мене просить, каже: Статечна ви людина, чесна, богобоязна і вже в літах... інших боюся».

— І ви везете?

— Завтра вранці.

— Так не забудьте розказати що і як... Ото халепа!

— Зайду... — і пан бунчуковий поставив ногу на перемаз, щоб ступити до свого дворища, але роздумав й швиденько підійшов до кума.

— Гадаю, що хора хоче посповідатися, не інакше. Бачу сама хора хоче тільки до старого панотця звіритися, спокутати якийсь гріх, іншої причини немає...

Пан Передеря тільки мотнув головою.

2

Ранком берлина вже котила з двору генерала Бірона просто до хутора, що звався Патлаївкою, недалеко від Полтави. В берлинці сиділи: дружина генерала, бунчуковий пан Латка та ще молода пані Жоравко, що тепер дуже приязнювала з генеральшою Біроною і навіть гостювала у неї все літечко. Ситі коні швидко домчали панство до хутора й стали впрост перед ганочком невеликого будинку серед вишень та яблунь. Тут жив тепер на покою ветхий панотець Свічка.

Панотець сидів у фотелі перед вікном, на колінах лежало розкрите Євангеліє і недочитаний ним лист. Він втопив очі в незнану пані, яка швидко підійшла до старого панотця і стала навколішки.

— Що сталося пані... хто така пані?

— Я дружина генерала Карла Бірона, — шепнула гостя. — Прощу, благаю допомогти мені, панотче.

— Ласкаво прошу сісти... я хорий на ноги і зовсім не ходжу.

Біронова уцілувала руку ветхого панотця і мовчки сіла.

— Я приїхала здалеку панотче...

— З столиці?

— Ні, з холодного Сибіру.

— Як пані потрапила туди... така тендітна?

— Всю нашу родину — мене, сестру, брата і старого батька заслав туди московський уряд. Ми князі Меншикови.

Панотець зсунув брови, але мовчав... Мовчала і Біронова.

— Чого ж ясна пані хоче від мене?

— Благаю помолитись за спокій душ вже померлих моїх рідних: за старшу мою сестру і... старого батька.

— Гм... великий грішник ваш отець... Загубив незлічено багато безневинних діток... тисячі, повбивав жінок, постинав голови всій Батурицькій старшині, взяв на тяжкі муки полковника Чечеля, вірного сина нашого Краю. Витеребив увесь Батурин, кров'ю мучеників пофарбував річку і все за те, що любили свій Край, боронили від ворога — москвина. З того жаху плакала гіркими сльозами вся Гетьманщина.

Молода жінка схилила голову і все мовчала. Тоді благально склала руки:

— На руїнах Батурина він не зискав щастя, важко карався сам, важко вмирав і вмер вбогим старцем в далекому Сибіру. Перед смертю заповів мені, коли дістану волю, їхати в цей Край, такий пишний, т'алеж вельми страдницький. Просив у передсмертній тузі саме вас, панотче, заопікуватися ним перед Престолом Всевишнього Творця Всесвіту, бути заступником за вчинені ним тяжкі провини, безневинним людям, тихого богобоязного Краю.

Хорий панотець мовчав.

— Його гріхи, — казала притишено пані Біронова, молитовно згортаючи руки, — його гріхи вже покутували його діти, всі діти: моя сестра, наречена молодого царя Петра II, тепер вже в селеніях праведних, померла в Сибіру. Мій брат Олександр просидів у селі Березовім на Колимі все своє молоде життя, я теж випила гірку чашу, а приїхала сюди хора, тяжко хора і тільки Бог знає як довго проживу.

— Все від Бога, пані, все від Його Святої волі, — казав пророчо старий панотець. — Ваш отець був у нашому краю як звитяжець, як бундючний пан-магнат в стилі і ласці царській. А й не відав, що йде шляхом тернистим не до слави, а до великої ганьби. Я вже на покою, але дома молюсь і за тих, хто вчинив велику шкоду нашій Гетьманщині. Так вчив Спаситель світу Христос молитися і за ворогів. Заради вас, ясна пані, заради молодости вашої й невинности, заради незаслуженої кари вашої буду просити Милосерд-

ного Бога простити великому грішнику Олександрю всі його великі й малі гріхи та провини вольная і невольная задля спасіння душі.

І він врочисто перехрестив хору пані Біронову. Вона знов уцілувала руку панотця й поклала на стіл важкого кисета з золотими дукачами.

— Коли я повернула до Петербургу, — казала вона якось легко зітхаючи, — цариця Єлисавета вернула мені все, що відібрав був у мого вітця молодий цар Петро II (1727—1730). З наказу вітця свого жертвую велику суму... тут святий отче полічите самі: на будову храму в ім'я Спаса Нерукотворного в місті Батурині, де востаннє був мій отець. Прошу: від щирого серця взяти цю скромну жертву для очищення від смертельних гріхів душу усопшого раба Божого Олександра.

— Я вельми старий, ясна пані і не здольний десь ходити, але дар донатора на Божий храм передам Управі гетьманського уряду до державної скарбівні. Хай буде так і хай буде благословенний дар.

Він прочитав молитву, благословив гостю і довго дивився на неї.

— Вам слід спочити, ви, пані, хорі, — мовив він з жалем. — Спочити тут в роскошах вишневого саду, пахоцях липових алей та медоносних лук... за літо й поздоровшаєте у нашій Гетьманщині...

— Дякую за пораду. Так і думаю зробити, бо на правду мені тут дуже сподобалося жити, таа — і вона замислилася...

Тоді додала:

— Чуюся, панотче, не гаразд... Болить ось в цьому місці...

І вона показала на груди.

Недовго по тому пані Біронова й померла від сухот, померла в своєму принадному хуторі Варварівці, Варварою ж звали небіжчицю. Все це сталося недалеко від великої слободи Карлівки. Понурий генерал ходив по свому палацу,

мов чорная хмара, але на людях не плакав. Не плакав і тоді, коли клали в домовину молоду, як квітка покійницю, поклали, як казала, й просту одежу, яку носила на Сибіру в Колимі та ще притулили до зимного лоня мертво немовля. Зараз же й повіз Бірон труну на північ до Петербургу.

Не скоро й бунчуковий побачився з сусідою Передерею, дарма що жив ось через перелаз. Чомусь і його вразила та тиха пані.

— Чули, куме, про Біронову біду? — питав бунчуковий Латка, перехилившись через тин сусіди.

— А тож... така її виходить доля. Не знає людина де впустить, а де найде.

— Все ж я вгадав того разу, чого та делікатна пані їздила до панотця Свічки...

— По якому ділу?

— Їздила до вітця Паїсія таки на сповідь. І знаєте хто вона, чийх батьків?

— Ні, незнаю... московські все то люди: приїхали до нас не на добро, дістали те, чого шукали... — хмарно мовив Передеря.

Бунчуковий мовчав.

— Сердешна пані дочка Меншикова князя, княжна Варвара Меншикова, от хто вона.

— Якого Меншикова, — здивувався мовчазний Передеря, — отого може, що Батурін...

— Того самого... Дала вклад на церкву, просила вельми молитися за великого грішника батька, та...

І не доказав... Доказав за нього пан Передеря:

— Що ж спокутували ті гріхи його наймиліші дітки... Так завжди водиться в світі.

4

Граф Орлик сидів у затишку на веранді будинку панотця Паїсія, смакував мед і слухав, що казав старий Свічка. Панотець повідав йому ще свіжу пригоду з пані Біроновою, яка жила короткий час у селі Карлівці.

— Дошкульне каяття, та всьому тому нема вороття, —

всміхнувся граф, прослухавши до кінця ту пригоду. — Та чи від серця все те зроблено. Неймовірно, щоб москаль покаявся: більш за все, що хотів відкупитись перед Богом грішми за свої жажливі злодійські чини. То вже така їхня вдача: поставити перед іконою пудову свічку і тим самим поквитатись з гріхами.

— Я теж їх добре знаю, — мовив тихо панотець, — Але мова мовиться за молоду, нівчому неповинну пані: вона так побивалась й щирсердо просила помолитись за спокій душі вбивці-батька!

— Москалі тут всі наші вороги, всі і вбивці. Їх треба спекатись за всяку ціну. Мій отець, — казав граф з гіркою, — все життя боровся з тим ворогом, та . . . один в полі не воїн. Тепер доживає віку у спогадах та плаче, що не спромігся вловити марево . . . плаче, що не викував щастя-долі Гетьманщині.

Обидва мовчали.

— Мабуть і мені судилася така доля, — хмарно кинув граф й схилився через бильце крісла, втопивши очі в густий сад, вже в золотих плямах, першими вістунами мрячливої осені.

— Чого ви тут шукаєте, ясний пане? — обережно питав паотець.

— Чого шукаю? — всміхнувся граф. — Шукаю, мабуть, того ж, чого шукав безнадійно мій батько. Кажу «безнадійно», бо втраченого часу ніколи не відшукаєш. А мій отець та й всі його однодумці та помічники не відшукали вчасно відгуку в серцях тої старшини, яка з великого ляку пішла служити Москві. Універсали мого батька пішли у безвість і Гетьманщина скоро опинилася в залізних обіймах Московщини.

— Може не все ще і втрачено, може згодом все обернеться на краще, — розраджував панотець. — Адже наше панство не обернулося на москалів, хоч і служить там: душа того панства, вірте мені, душа його все в Гетьманщині.

— В Гетьманщині, кажете! — стрепенувся граф. — Покажіть мені ту душу, покажіть серце чисте, незабруднене московським насильством, — простяг благально руки мандрівник.

— «Панта реї» — все тече, життя плинне, воно тече й міняє все на світі, — пророчо говорив старий панотець. — Що сталося при наших батьках, того ніколи не буде при наших дітях; нове покоління в Гетьманщині не розуміє вже тої кривди, якої заподіяв москаль їхнім дідам: вони не бачуть ніякої рації боронити старожитні права і вольності шаблею, бо можна, кажуть вони, все те дістати куди краще дипломатією. Тож наші нащадки хочать повернути вольності хоча б і договором, міцною дружбою з тим москалем.

— Це така настанова отих громад, про які я вже наслухався ще в дорозі до вас, панотче? — здивовано питав мандрівник.

— Так, така їхня настанова, — спокійно мовив панотець.

— Ніколи не виграєте справи в такий спосіб! — гнівно кинув граф. — Програєте, впустите й те, чого ще не відібрали москалі.

— Виграємо й дамо спокій змученому нашому Краю.

— Такі справи вирішує тільки крицевий меч! — бундючно казав генерал.

— Де ж той меч та ще й крицевий? — зимно питав панотець. — Того меча вирвали з рук гетьмана Мазепа москалі та за одним заходом потоптали й помічника гетьманового короля далекої Швеції. Народ наш зараз без зброї під ворожою п'ятою, городове козацтво під наглядом московської старшини, а Січу вимордували непотрібними нам походами та каторжними роботами. Війська немає, тай гетьмана вже давно не обирали, лад в Гетьманщині веде «Малоросійська колегія», якою коверзує все той же москаль-резидент. Де ж тут візьмеш меча крицевого! Але жива, цілюща вода все шукає простору, щоб людина могла діткнутися її спраглими вустами, вона, та цілюща вода, живить людину! Тою водою і є наші громади, вони по всій Гетьманщині, ба навіть і в московській столиці є, бо там вільніш працювати. Що й казали: робота кропітка, її щойно розпочали оті трудівниці-бджоли, але робота шляхетна, правдива, бо біля тої святої справи стоять крицеві люди, які все ж не покличуть вас до праці ніколи.

— Чому? — понуро питав генерал, схиливши на руки голову.

— Тому, що давно ви, ясний пане, живете заморем, не знаєте наших болів, нашого смутку, не знаєте й підступної Московії. Ті громади разом з усім козацьким народом картаються, та разом з ним й допоминаються волі й права старожитнього. Зброї немає, щож! Треба рубати ворога пером, дипломатичною методою, боротися по різних комісіях, шукати свого права скрізь, апелювати до сенату, вищої ради, шукати опіки й по сусідніх державах, як поведеться справа... Такі у нас наполегливі та беручкі вже є, будуть вести святу справу до кінця в ім'я Боже!

— Бачу, гадаєте, панотче, що мені не пощастить зтягти городовиків в баталію проти московського тиранства, — з гіркотою мовив Орлик, блідий і, як здавалось, немічний.

— Гм... ваш отець мав свого часу заморем і військо, добряче військо, що вміло битись й знало з ким б'ється. Билось же на Пруті та ще у польській Україні, та ба... талан був на боці москаля, а отець ваш програв. Москва стерегла Гетьманщину, як свого ока, а універсали гетьмана Пилипа Орлика з-заморя до городовиків і посполства Гетьманщини писано було марно. Ніхто не прийшов на поміч, хоч саме тоді й можна було вигнати Петра з усієї України. А ви ж, ясний пане, що маєте заморем і на що надієтесь тут? Адже пробігло багато часу і хто хотів битись з Москвою давно спить вічним сном у могилі. Новим поколінням дістались від вільної Гетьманщини уламки. Без війська нічого не втнете і гострим мечем, а городовиків Москва вже зараз тихенько прибирає до рук, коли хто заворушеться, має тут свого війська цілі полки, або зробить братовбивчу війну: напустить полк на полк, бо в Гетьманщині тепер більша половина полків стане за Москву, або поховаються далі від гріха... Знаю те добре, — не ті пішли часи: хоч і не люблять москаля, а не схотять йти проти, бо не сила.

Орлик довго мовчав у задумі.

— Хто ж тут у громаді і там... у Петербурзі?

— Багато... майже вся генеральна та полкова старшина. У московській столиці чимало служить по міністерствах,

по вищих школах. Коли треба кого для доброго діла, укажу вам, як вірному сину вітчизни.

І панотець назвав десятка зо два впливових старшин, що служили у Московії й таких, що старшинували в Гетьманщині.

5

Генерал Орлик та старшина Петро Минович постановили зустрітись у Нефорощі, в будинку старшої сестри Мировича Анастазії Заруцької, муж якої на той час жив тут, як настоятель Нефорощанської церкви. Пан Мирович давно виглядав свого мандрівника з Патлаївки і вже навіть став клопотатись чи не поїхати назустріч пану Орлику. За той час Мирович побував у Батурині, заглянув, ніби ненароком, й до канцелярії гетьманського уряду, що в Глухові, бачив генеральну старшину, самого резидента генерала Д. Кейта і привіз багато новин.

Через тиждень нарешті в околицях села замаячила таратайка, яку зараз же пізнав пан Мирович і вже весело замахав шапкою. З таратайки виплигнув пан Орлик й став обійматись з паном Петром, наче бачив його Бог знає й коли.

— Заждався! — всміхнувся мандрівник. — Знаєш, у панотця Паїсія було так добре спочивати, що всилу-силу відірвався від його пишного саду.

— У моєї сестри буде ясному пану не найгірше, — метушився пан Петро. — Прощу до горниці... можете говорити просто, не криючись, адже наша матуся з родини Полуботків, прощу не забувати такого факту. Ми всі тут свої.

І він пропустив пана Орлика з сіней просто до світлої старовинного стилю горниці. Гість відразу опинився серед тих людей, яких добре знав змалечку. Пан Петро відвів гостя до сестри й сказав кого саме Бог привів до їхньої хати. Пані Анастасія по старому звичаю вклонилась гостю, а Орлик шанобливо вцілував руку господині. Була вона ще молода й дуже скидалася на рід Полуботків: прямий ніс, карі, допитливі очі й принадно всміхнені рожеві уста. Була зичлива й гостинна за звичаями того часу в усій Гетьманщині.

— Прошу до столу: ми ждемо вас, ясний пане, з дня у день, а пан Петро збирався навіть сьогодні їхати до Патлаївки. Чи все гаразд було в дорозі ясному пану?

— Дякувати Богу, доїхав благополучно, а хіба що? — питав пан Орлик, розглядаючись.

Йому тут все було цікаво. У свого діда він знав кожну дрібницю, кожного дзиглика, кожну карафу, кожен комод чи креденець... Знав добре кивот, старого письма ікони й навіть не забув духу запашних степових квітів: кануперу, материнки та чебрецю. Той полинний дух й зараз гостро нагадав йому дитячі літа та широкі лани дорідної пшениці. Він зітхнув й оглянувся: ті ж креденці, тіж дзиглики, хіба що спинки вищі, навіть такі ж тарілі й карафи стояли на столі, вилискуючи на серпневому сонці. Дзигарі й ті привітали його сердечним цоканням, а з дверцят випурхнула зозуля й прокувала лагідненько, як йому здалося, аж десять раз. Все так, як і на Панянці у дідуся! — думав він з якоюсь гіркотою в серці.

До світлиці скоро вступив і панотець Андрій, високий, чорновусий з повільними рухами настоятель Нефороцанської церкви і гречно вклонився гостям.

— Сердечно радий привітати високого гостя в серці Гетьманщини — Полтаві. Хоч Полтава й не тут, — всміхнувся панотець, — т'алеж і недалеко: через один скік. Прошу до столу потрапезувати чим Бог послав.

І широким хрестом він поблагословив ранкову страву: дичину, свіжого врожаю яблука, щільники меду, пахучу паляницю, карафи різних наливок. Господарі Заруцькі сердечно припрошували, частували всіх наливкою та пильненько приглядались до гостя.

— Боже милий! як швидко збігає час! — говорила пані Заруцька, подаючи гостю на тарілі добру половину смаженої качки в маринованими сливами.

— Так, час збігає швидко, як весняна вода в яру! — пробубнив панотець, випиваючи чарку тернівки. — Адже я пригадую вас, ясний пане, ще невеликим хлоп'ям у Батурині. І ось... — розвів він руками, держачи в одній шматок паляниці, в другій порожню чарку, — сподобив Пан Бог

знов зустрітись: ніколи і в мислях не мав такого! «творяй Господь чудеса!».

— І не думали, не гадали побачити вас, ясний пане, та ще в Полтаві... все від Бога! — хитала головою пані Заруцька. — А дозвольте спитати, як ваші батьки.. . татко, ненька, живі-здорові?

— Так, здорові, — вклонився гість. — Гм... їхав сюди — писали, що здорові, а зараз — не знаю.

— А то як же? — питала здивована панімавка.

— Часи такі наспіли... правда, ті часи все для нас-втікачів хмарні, — говорив мандрівник поглядаючи скося на цікаве подружжя. — Отець збирався до матусі в Польщу до міста Станиславова, а сам він живе ще в Ясах. Матуся жде його з дня у день і не сама, а з донькою, тобто моєю сестрою найменшою Мартою. Чи сподобив Бог їм зустрітись — того не знаю. Буду їхати назад — заверну до матінки.

— А самі ж ви де живете? — впрошав панотець, пильненько оглядаючи незвичайного гостя.

— Я живу у Франції, постійно у Парижу при королі...

— Он воно як! — шанобливо протяг панотець, підставляючи гостю срібну чарку. — Покуштуйте, прошу ясного пана, оцієї вишнівки... Вишнівка хоч би й для самого вельможного гетьмана або короля. Моя стара вміє зробити наливку таку, що тільки губи оближеш.

— Ясний пан сам живе при королі, чи з дружиною? — настирливо питала панімавка.

— Живу сам, на дружину ще не розжився, — всміхнувся гість. — У Версалі... Версалем там зветься палац, де живе король з родиною та обслугою, так у тому Версалі я живу не постійно, а коли треба. Мій будинок в іншому невеликому місті, недалеко від Парижу.

— А-а... протягла панімавка веселенько. — Я хотіла б знати дещо за свою близьку родичку Оксану Борзенкову. Віїхала вона була з вашою матінкою пані Орликовою й не знаю, що з нею сталося. Кого тільки не питала з мандрівників — ніхто не знає. Може ясний пан ненароком де надивав? Так я тужу за нею, так тужу! Гарна панночка, чем-

на, вродлива, та Бог талану не дав: пішла з Гетьманщини не своєю волею у широкий світ.

— Оксана жила з моєю матінкою, — спокійно мовив гість, витираючи вуста серветкою.

— З вашою матінкою! — крикнула пані Заруцька й навіть підвелась.

— Так, весь час жила з матінкою. Й тоді навіть, коли вийшла заміж за старшину з міста Батурина пана Лугового Степана, Має вже сина Михайлика. Та з її мужем сталася біда: коли ще їхав до нареченої, на польському кордоні його якийсь вартовий підстрелив. З того часу все хоріє, ніяк не одужає. Живе вона в нас в добрі й покою, але з чоловіком її не повелось, лежить у шпиталі.

Всі мовчали.

— Може б... — несміло мовила паніматка, — може б їй краще до нас, адже вона безневинна й тут її ніхто б не чіпав. Тай мужу було б легше в своєму краю і синок ріс би серед своїх, а не серед чужинців. Може б ви, ясний пане, пособили в горі.

Пан Орлик не скоро мовив:

— Тяжко те зробити, паніматко... часи злі... Як тільки затихне ота колотнеча, можна буде спробувати: я теж тої думки, що пані Оксані та хорому її чоловіку тут було б таки краще. Біля мене там їм немає чого робити і я постараюсь переправити їх на цей бік.

Паніматка Заруцька мовчки витирала сльози. За свого вітця, що разом з дядьком Іваном Мировичем жив десь у Криму, не питала. Тай нащо було б питати: знала круту вдачу вітця, тай братік пан Петро вже дещо передав за вітця.

— Не жди додому, — суворо дивлячись на сестру, казав пан Петро якось ранком у саду. — Не вернеться отець в Гетьманщину: там, каже, передадуть в Москву на дйби, а тоді поженуть на Сибір, як те зробили з паном Войнаровським. В Гетьманщині мені тісно жити з москалем, — таке казав наш батько.

Пан Петро після сніданку повів гостя у великий сад. Там, на рядні, підложивши під голови подушки, спочивали обидва мандрівники на роздоллі і в затишку.

— Був я у Глухові саме тоді, коли ясний пан спочивав у Патлаївці, — позіхнувши, мовив він.

— Ну і щож? кого здибали й про що говорили? — байдуже питає мандрівник, що вже сперся на лікоть й сторожко слухав.

— Бачив, — кинув пан Петро, мружачи від сонця очі, — як і водиться, москалів не бачив, вони мені нідочого, а своїх бачив усіх. Приміром генерального суддю пана Михайла Забілу бачив. Той тільки хитро підморгнув, тоді оглянувся у всі боки та на вухо й шепнув: «шукають пана Григора Орлика!» — вас тобто, ясний пане. Став допитуватись, тільки рукою махнув й пішов геть ік бісу. А от шкот Кейт, той правдивіший: закликав мене до себе, тай каже: «Дістав папера такого з столиці. Хтось простежив пана Орлика у Гетьманщині, так вимагають, щоб я зловив його, того Орлика — чи батька чи сина — у Петербурзі не второпають хто з них у нас в гостях. Але все одно наказують зловити живого чи мертвого, а привезти до столиці». Стоїть й дивиться на мене, ще й наказа дає прочитати. Я то прочитав, усе, як казав, так там і написано, ще й приписано, що за вловленого пана Москва дає щедрю нагороду. Мовчу я, а він тоді мені: «Шкода дуже козацької старшини, зичу я вам усім добра, а пособити ну нічим не можу. Тільки й того, що пораджу тікати відсіль мерщій, бо я не зловлю, так інший зловить за тисячу золотих дукачів: за гроші всі Юди. Кажу вам, пане старшина, так, бо бачу, що ви горнитесь до тих знедолених, адже й ваш отець там», — махнув він рукою на Крим. Я теж хитнув головою і все мовчу. А він знов: «Хтось зловить, коли пан Орлик не вбережеться, бо навіть сказано де шукати: в Батурині, Глухові або Полтаві, бо в тих місцях живуть ще всякі їхні родичі та однодумці». Я, як водиться, чемненько вклонився, а сам ні мур-мур. Подивився він на мене, всміхнувся й знов своє: «Передайте, мосьпане, кому треба, щоб не квапились чинити щось в

Гетьманщині, щоб згодом не каятись: зараз на московському престолі вже царює дочка Петра Єлисавета. Я особисто її знаю: жінка добра, а до козацького народу й поготів прихильна». Тоді прихилився до вуха й шепнув: «Має бо фаворита з вашої козацької старшини Олексу Розума. Коли генеральна старшина не буде ловити гав — напевне піймає журавля в небі. Ждіть, бо і я скоро від'їду з Гетьманщини: добре знаю, що Москва половину свого війська забере відсіль. А пану Орлику все ж передайте через своїх друзів, щоб мерщій тікав відсіль». З тим і поспішив додому.

Обоє довго мовчали.

— Чому нічого не кажете? — питав суворо пан Петро. — Треба рушати відсіль, щоб бува хто не зазирнув ненароком і на подвір'я пана Заруцького.

— Коли треба, то й треба... — хмарно мовив мандрівник, заклавши руки за голову. — Більш того, що маємо, тут вже не збиремо. Новини, коли вони на правду новини — дуже поважні. А втім, я хотів би хоч одним оком ще глянути на мою кохану Полтаву.

— Згадали дитинство! — всіхнувся пан Мирович. — То правда... можна об'їхати і Полтаву, але то може обійтись дорого.

— В тисячу золотих дукачів! — засміявся пан Орлик. — Що ж, Полтава для мене сама золота і не був би я козак, як би відцурався того святого міста, де народився. Привітаю й востаннє скажу: прощай і прости!

— Хіба що так! — мляво мовив пан Мирович й зараз же захріп.

А пан Орлик довго дивився в синю-синю височінь і з тугою слухав, як десь за селом дівчата виводили: «Десь ти мене, моя рідна мати, в любистку купала».

7

До Полтави вони приїхали вночі. Там їх ждав пан Хлюпало, що жив у брата вже зо три місяці й саме на Панянци. Пан Орлик рано-вранці пильно оглянув подвір'я й відразу пізнав за парканами торг-базар. Була неділя й на торзі снувало сила народу, «мов на ярмарку» — веселенько ду-

мав мандрівник. Він вийшов й собі з кошиком щось купити, переодягшись у ношу, яку тут, за звичаєм, носять всякі канцеляристи.

З якоюсь насолодою дослухався він до людського гомону, притьмом хотів бачити-чути про що гомонять, що купують, що торгують оці засмагли орачі, оці чорняві молоді дівчата у картатих плахтах та добре вишиваних сорочках. Він стояв й замиловано оглядав крам, людей, гуси, кури, гори яблук, груш, вози з сливами, гарбузами, глечики з сметаною, молоком, дивився на воли, що поволі ремігали сіно в рептухах, на коні, що з насолодою хрумали овес, маленьких ягнят, юрби дітей з сопілками, яблуками, щойно зірваними з яблунь... Скрізь гамір, шум, нуртування, голосні дзвони й сам він в найгустішому натовпі...

Дорого! — казав дідок, спершись на гірлигу та мацаючи борошно.

— Не дорого, дідусю! — божилась кароока молодиця. — Дорога голова на в'язах, а я за клунок свіжого борошна беру всього копу з шагом.

А все ж дорого! — бубнив старий, наставляючи свою торбинку.

— Я вже упущу шага, аби ви, дідусю, згадували мене, що доброго борошна он скільки продала дешево... Бабуся ваша спече щойно з млина пахучу паляницю.

— До мене, пане, до мене! — сіпала мандрівника за поли дівчина. — У мене ж найкращий тютюн, з самих Ромен, а в тої он, кирпатої, не купуйте, весь прілий, не будете палити.

Пан Орлик і не думав купувати тютюну, але не хотів зраджувати і підставив табакерку.

— Так мало купуете та ще в таку коштовну табакерку! — дивувалась цокотуха.

— Та мені трохи треба, — сахався той. — Скільки за нього?

— Мабуть що нічого для такого ставного пана...

Але ставний пан всунув їй в руку таляра й пішов до краму.

— Куди, куме, поспішаєте? — питав орач сусіда з свого села.

— До церкви, хочу посв'ятити образи, благословіння Олені.

— А-а... добре діло, годиться, хай Бог помага. Коли ж весілля?

— На тім тижні... Олена зайде й до вас, пане Сидоре, просити на весілля, і я з своєю старою просимо хліба-соли не цуратись.

В іншому кутку продають шапки смушеві, сивого й чорного каракуля і все з Решетилівки, з червоними верхами, густими китицями.

— Ця саме впору, — оглядався плугатир, — хоч і в самі гетьмани!

— Ге-ге-ге... Забувайте, куме, гетьманів: тепер те все на припоні у москаля.

— Чому так! ще не старі — діждемо й гетьмана, зірвемо припону, а москаліну в потилицю!

— Тихо, куме, бо москаль он на розі, ще не прогнали.

Біля воза парубок продає прялки, дівчина молоденька оглядає.

— Продам собі у збиток, Марусино, — шепоче він, — тільки виходь за мене.

— Коли? — сміється та.

— Не коли, а так пусти! — жартує й собі парубок. — Он людські вже лаштуються до весілля, хоч ще й далеко до Покрови, а ми з тобою мов у піжмурки бавимось: ніяк одне одного не впіймаємо.

— Мати не пускають, — тихо шепче дівча.

— А ми до тата!

Обоє сміються.

Біля церкви стоять молодичі з ласоцями: продають маковики, ріжки, горішки, насіння, лісові оріхи та ще й не наські... Тут багато дітей... Далі напинають хустки, роздивляються на нове намисто, купують срібні ковтки, на рундуках взувають сап'янці, червоні черевики, обмацують халлявки... сміх, дотепи!

Пан Орлик ходив, роздивлявся, прислухався, накупив такого, чого ніколи б і не подумав брати та ще й на торгу, про який тільки чув. Але тепер розглядав, брав і навіть

торгувався, як правдивий канцеляриста, бо так тут всі роблять, робив і він і пхав усе до кошика.

Прийшов в обідню пору й дуже здивував сотника Хлюпала своїми обновами. Він мовчки викладав на стіл пакунки, мовчки розглядав, тоді загортав до чистого паперу, писав число коли й де саме куплено й ховав усе до своєї заморської сакви. Пан Хлюпало стояв, дивився й нічого не сказав. Крутнув з хати і через годину знов навернувся.

— Все купили, що треба? — питав він тихо.

— Так, здається, все, — зітхнув мандрівник.

— А от найголовнішого не розжились, ясний пане! — шептав він. — Гадаю, ось це те, чого ви шукаєте весь ранок, — і він поклав перед мандрівником гаптовану золотом маленьку ладунку.

— Цього я напrawdę не дістав, — теж пошепки казав пан Орлик. — Дивився скрізь... Дворище твого брата межує з дворищем і садом мого діда. Там, бачив, живе вже якийсь москаль і зайти туди мені заказано, саме там і заберуть. Ходив і так і сяк, а взяти святої землі з дідівського саду був нездольний.

— Я щойно взяв з того боку, де росте стара яблуня: там немає паркану, та й землі треба не лопату ж! Візьміть, це для вас, зібрав біля тої яблуні, під якою так любили сидіти...

— Спасибі, голубе сивий, — мовив пан Орлик й розчулено уцілував свого старого побратима. — Тепер хоч і сьогодні на Січ!

8

З важким серцем прощався генерал Орлик з коханою Полтавою. Їхав мовчки, понурий — неговіркий і ніби до всього байдужий. Йому не докучали ні сотник Хлюпало, ні пан Мирович. Обидва самі, як вмiли, розважались: полохали ситих на осінь дрохов, підстерігали татарина, який сторожко оглядався й скоро зникав у балці, кидали вгору шапку й цілили в її верх, гнали коні наперегони або гупотрили про всяку дешицю та знічев'я смоктали люльки. Їхали всі до Базавлуку, до нового козацького бастиону, «спорохнявілого бастиону», як насмішкувато казав пан Мирович.

— Чому спорохнявілого? — гнівався пан Хлюпало.

— Спорохнявілого, — спокійно казав пан Мирович, — тому що там живуть вже не козаки золоті душі часів кошового Сірка, того Сірка, ім'ям якого татарки лякали своїх дітей, а кволі тіні козачі під кермою якогось кошового Панащатого, якого ніхто не боїться, а москаль і поготів. Гадюки висмоктали з козацького серця всю кров.

— Які гадюки? — дослухався до розмови пан Орлик.

— Московські гадюки, та ще, ніде правди діти, допекла й своя старшина. Час такий, що козак тепер нінащо, поглядає на іржаву шаблю та зламаного мушкета. Гетьманщину приборкали москалики, татарин не сміє й носа вистромити з своїх ярів, Туреччину ті ж москалі відпихають все далі й далі до моря, лях і зовсім ізігнувся: де заглядить москаля — в ноги кланяється: бо і в того ляха москаль коверзує й ставить у Речі Посполитій на круля кого сам хоче. Адже загнав короля Лещинського аж до Франції, а в Польщі ставить королями Сасів. Он воно що! Де вже там січовикам борсатися проти Московії. Сидять, голуби сиві дома, слухають кобзарські думи та нишком сльози витирають. Он воно як! А тепер і того немає: прочув москаль, що січовик без діла тиняється, зараз же найшов йому роботу: канали на півночі чистити, а ні, так в похід черкеса бити! Он воно як! Приїдете на Січ, самі побачите того бастіона! Не бастіон то, а спорохнявіла купа хмизу!

І пан Мирович гнівно плюнув на бік.

9

Січ на правду вразила мандрівників. Якось тихо тут стало і майже безлюдно. Правда, був такий час, коли Московія не надокучала притьмом, бо мала свої малі й великі клопоти у Петербурзі. В Січі ж було записано багато гніздюків, які на той гук виїхали додому, розїхались по хуторах своїх, там і працювали звичайними плугатирями. Де хто сидів у плавнях, тому пан Орлик надібав мало того січового війська. Його все ж зустріла старшина шанобливо, хоч він і не сказав про себе нічого і пану Мировичу наказав мовчати.

Пан Петро сказав тільки, що молодий пан здалеку, добре знає старого гетьмана Пилипа Орлика та що привіз від того старого гетьмана поклін до сирої землі всьому січовому товариству. Старшину ж питає, чи дуже надокучає Січі москаль та чи ладиться січове лицарство виганяти ворога з Гетьманщини.

Кошовий пан Панащатий вже літній чоловік просив сидати, питав-розпитував і дивувався, дивувалась і вся райя (радники старшини).

— Ми думали, що того завзятого гетьмана давно й на світі немає, — казав кошовий, пильненько оглядаючи мандрівника.

— Хвала Богу, живий, — мовив понуро пан Орлик. — Бачусь з ним частенько й знаю, як той гетьман побивається-журиться долею всієї Гетьманщини. Не так давно він і плана такого подав до рук короля Франції, щоб перевезти всю Січ на кордони межі Польщею та Московією. Січове лицарство мусило би держати ту Московію геть далі від Західних держав та не пускати в ті землі. Адже Петро I встиг обрізати всю Швецію та всю Балтику.

— Чули, чули за ту химерну гадку! — озвався недбало старий старшина, якого тут називали паном Левком. Він зимно поглядав на мандрівника, смоктав люльку і цідив крізь зуби: — так турки ж не схотіли пропустити нас через свій Босфор, правдивіш сказати побоялись, бо всі ті місця нам по знаку. Та й ми не дуже квапились до вас, мосьпане!

— Чому так, пане полковнику? — навмання так назвав старого радника і не помилився: то був курінний полковник Левко Вишкварка, вже чоловік сивий і бувалий.

— А тому, — байдуже кинув він, — що той гетьман ваш запізнівся з своєю допомогою. Тепер не зрушите з місця ні січовиків, ні городовиків.

Гості слухали нашорошено, не зводячи очей з кошового та старого полковника.

— Хоч у Гетьманщині й немає зараз гетьмана, а порядкує там тільки колегія, так вже зараз та колегія дала порятунок козацькому народові.

— Правда, правда, — крутнув вуса кошовий. Сюди-туди

гульк! а вже половину московського війська зняли з постою. Велика вже полегкість для людей!

— Невже москалі відступились від Гетьманщини? — сторожко питає пан Орлик.

— Вони то не відступились, — крутнув головою ще якийсь високий чорнявий радник. — Та мабуть і не відступляться — не такі то люди. Але все ж стало легше при новій цариці. Ходять чутки, що вона, та цариця, дасть і гетьмана, нашого ж таки чоловіка з Гетьманщини. Так скажіть на милість: який дурень піде за отим маривом, маривом, що його обіцяє померлий у мандрах гетьман, га? — питає він, мружачи очі.

— Він не помер, а живий-здоровий, тільки що не в Гетьманщині, а в Ясах чи Польщі і планує зробити посполите рушення.

— Угму... чого захотіли: меду з маком! — засміявся дужий полковник. У нас багато таких січовиків, що й не знають того гетьмана у мандрах, найпаче з молодих завадіяків, а старі хоч і знають, так все ж не візьмуть у тямок якими силами він зробить те рушення й до кого йти, коли ви самі, ясний пане, не знаєте, де він є: чи у Ясах чи в Польщі.

Вся райя сміялася. Граф тільки скрипнув зубами.

— Не бачу я чогось такого, за що саме можна було б дякувати москалеві та цупко його держатися! — кинув він гнівно. — Може за те, що обіцяє гетьмана або за те, що зніме поволовщину, а натомість закріпачить усіх по-московському. Може ви вже звикли терти московські кайдани за московські рогоз'яні гостинці і з радістю кладете голови в походах московських, або гинеєте на каналських роботах! Посполите рушення — Боже діло: воно мусить вигнати москаля навіки з Гетьманщини й дати спокій нашому народові. Не треба ждати ласки якоїсь цариці на гетьмана, самі виберимо, самі й упорядкуємо своє державне життя! А до кого йти і куди саме, про те подбають наші достойники, про те нічого журитися, аби була хіть до походу не московського, а на Москву — віковичного нашого ворога! Обіцянки московські облудні й не варті ламаного шеляга!

— Не облудні, ваша мосць! Нам обіцяють вибори геть-

мана, — рубав твердо пан кошовий, — нам обіцяють показувати колегію та вивести з Гетьманщини всяких резидентів та московських колегіантів разом з рештками московського війська. Старожитні права та вольності — всі за нами. Ніхто не піде шукати вашого марива, хоч би вся старшина кликала козацтво йти війною проти Москви: така війна — дурна справа, нас переможуть і подушать як котят: тоді занастимо всю Гетьманщину. Без війни ми доскочимо свого — мирного життя й старожитних прав навіки.

— Наша райя може тільки подякувати пану гетьману за клопоти, — озвався зичливо старий полковник Вишкварка, побачивши, як змінився на виду посел від гетьмана. — Ми, старі козаки, шанували вельми достойного по Мазепі гетьмана Пилипа Орлика. Старий він й думали, що помер й молилися щиро за спокій його душі. Нині, коли прочули, що гетьман ще живий, зраділи, будемо молитись за його здоров'я, але на посполите рушення не пристанемо: пішли інші часи, хочемо єднати царицю до миру. Радимо так само й гетьману старому Пилипу жити у спокою, як те саме зробив і польський король Станислав Лещинський.

Генерал Григор Орлик й тепер не сказав хто він такий і чий син: бачив марна то була справа. На прощання тільки й сказав:

— Дай Боже, щоби ви, панове, не помилились і не залежали від примх московських царів. Хай Господь Милосердий недопустить вас до такого тяжкого гріха!

З тяжким серцем граф Орлик виїхав із Січі. Серед дороги пан Петро Мирович скинув шапку й став прощатись:

— Дай Боже вам, ясний пане, здоров'я й талану. Тільки, бачу, тут ви нічого не зробите: час прогаяно дурно ще на Пруті, коли можна було взяти голірuch москвина Петра. Хто тому винен — ніхто не скаже, але щасливу хвилину упущено і вже її ніколи не верните. Треба тепер шукати інших стежок добувати волі нашій Гетьманщині. Прощу простити! Прощайте панове, бо... є всі ознаки, що ніколи вже не здибаємось.

Всі троє скинули шапки, перехристились, по братерському облобизались й розійшлися різними шляхами.

Мандрівка на Захід була важкувата й сумна. Генерал Орлик та його невтомний помічник пан Хлюпало благополучно проскочили московський кордон і в польському місті Станиславові таки здибали пані гетьманову Ганну Орликову. Граф все ж не застав сестри Марти: вона вийшла заміж за старшину Дзаржановського і виїхала з мужем до гетьмана-батька у Яси. Скоро по тому переїхала до Швеції, відкіль прислала листа матері. Сповіщала, що отець вже помер ще влітку минулого року, про що писала їй ще з Ясів. Тепер матінці нема чого жити в Польщі, мусить бо мерщій їхати до неї у Швецію, де живе у вигоді й має для матусі дозвіл, писаний сенатором Ферзенем, родичом панства Штейнфлітів. Радила не вагатись, а таки їхати, бо дістала звістку, що в Польщі багато зараз московських агентів, які шукають Орликів та їхніх родичів.

Граф слухав з жахомповідання матері: він і плакав гірко, що так передчасно помер його отець, кинувши недороблене діло й цілував матусю з великих радощів, що найшов її у доброму здоров'ю.

— Чому ж ви, матусю, так засиділись тут, адже наша Мусінька — так він називав свою найменшу сестру — адже Мусінька пише правду: тут тих московських агентів, як сарани в степу. Я вже не одного тут бачив, не знаю тільки кого вони пасуть — мене чи кого іншого, треба відсіль поспішити, немає чого тут сидіти.

— Я й сама добре знаю, ясний мій пане, що то за агенти: не прості то люди, вони не злякаються взяти кого хочуть навіть і серед білого дня в чужому краю. Так вони

зробили і з паном А. Войнаровським, таке ладнались вкоїти і з самим королем Лещинським, та тільки не пощастило, бо його не дала французька варта.

— Гм... — мигукнув генерал і мимохить поклав руку на ефес шаблі.

— Таак... не дали і навіть прогнали.

— Хто вам, матусю, таке казав? — питав він, дивуючися, як така казка швидко набула розголосу.

— Признався сам король, писав нашому гетьману, царство йому небесне, вічний спокій душі. Казав, що з шаблею в руці відбивався від москалів, а тоді як рубонув найголовнішого, звався Ласі, так той і гукнув: «пустить його, хай його орда візьме!» Тим і врятувався. У мене лист від татка... Хай вже дома покажу...

— Ви тут самі, чи ще є хто? — питав генерал, оглядаючи покої.

— Є ще один пан... Його прислав старий Минович мені в підмогу, бо добре знає москалів і всякі їхні хитрощі. Ти цього пана теж знаєш і навіть товаришував, здається десь в студентах.

— Як на ймення?

— Микола Сінкер...

— ... Сінкер! — мовив син, вкрай здивований. — Цього правдивого козака я добре знаю, тільки давно бачилися. Дуже, дуже радий! Ото несподіванка...

— Прислав... як же — прислав старий Федір, не забув нас і в чужині, хоч і сам десь в Криму поневіряється. Що правда, тих московських лазутчиків я не боюся — мене вони не чипатимуть, бо стара. Інак з вами: за вас всіх боюся, навіть за пана Хлюпала, бо хоч і старий, так досвідчений старшина. Отже всім нам треба тікати з Польщі зараз же після сніданку. Ось тільки покличу пана Миколу — він живе через двері, в сумежній світлиці, такий що ні тучі, ні грому... ні об чім не журиться.

— Кличте ж швидше, матусю, того козарлюгу, того щирого й загонистого... Але... я краще сам...

Та «загонистий» вже стояв на дверях з простягнутими руками. Був широкий в плечах, ставний, високий з русавою чуприною.

Побратими обнялися.

— Невже це той «Орля», якого ми колись все величали «гетьманичем» — все оглядав його велетень. — Ааа — правдивий маркіз, хоч руку має, як сталеві обценьки... Чи й досі живеш у Версалю... Ну здоров, козаче! І гадки не мав побачити тебе, та ще й тут...

— А хіба хотів бачити де інде? — питає генерал.

— Хотів би побачити в Гетьманщині заступником свого батька, — врочисто мовив студент.

— Ге... ге... — всміхнувся молодий Орлик, — буде таке тоді, коли посунемо в Україну з військом, а не як тепер тікаємо все від москаліни...

— Ну, коли так, давай погомонимо та хоч приголубимо повну чарку, — сумно мовив давній приятель.

Гості снідали, розпитували одне одного, все за своє товариство, що блукає по світах.

— Шкода, що не доїхав до Криму, — жалкував генерал, випивши й собі чарку. — Петро Минович зараз посунув до батька, я те добре знаю, — казав Микола. — Старий все недужає та мовчить, зовсім спорохнявів...

— Журиться, що гине на очах Гетьманщина! — мугикнув генерал.

— Під лежачий камінь вода не тече, голубе! — баламутив Микола. — Поплакали трохи, пом'янули старих померлих й годі! треба братись за діло. Буде з того діла щось чи ні, то все від Бога, а все москаліні не дамо покою: десь щось відчепимо, десь зробимо розколіну, а там — глядь! нове покоління вже й забиває глибоченько клина у ту розколіну. Довбай, друже, довбай! — і він так стиснув руку генерала, що той тільки ойкнув.

— Що зараз довбаєш? — всміхався за звичаєм генерал.

— Зараз мушу їхати до Туреччини, там амбасадор Вільнев, треба передати кілька секретних листів... ну, а по тому й навідатись по дорозі до нареченої. Знаєш, такі часи, що немає коли й посидіти біля нареченої, мабуть що наспіх і шлюб візьмемо! — щиро сміявся пан Микола. — Дуже радий, що приїхав, побачились, тепер ти мене заступиш тут, а я мерщій в дорогу, засидівся. Мабуть що вночі со-

годні й вирушу. — І він знов потиснув руку давньому приятелю.

Але стара Орликова й слухати не хотіла про від'їзд.

— Не пуцу самого аж ніяк, — суворо казала вона. — На одного нападуть клятї лапотники й заріжуть. Поїдемо гуртом, а самого не пуцу! Завтра — по завтрьому й рушимо, бо мені треба бодай один день щоб спакуватись.

— Е, то буде пізно, я й так загаявся, — перечив пан Микола. — Та нам і не по дорозі: мені ліворуч з міста, вам праворуч. Маю до всього й помічника-побратима.

Непогамований пан Микола затався і таки поїхав, хоч як просила стара пані не робити того, а їхати разом.

2

Рано-вранці пан Хлюпало розбудив усіх втікачів. То був моторошний ранок: він привіз страшну новину. В околицях міста варта натрапила на забитого пана Миколу Сінкера, труп було посічено й кинуте просто на шлях, на труті були персні, годинник у кишені, але саква з листами зникла.

— Є всі ознаки, що то робота московських агентів, — говорив роздратований вкрай пан Хлюпало. — Біля тіла забитого найдено московського кашкета й московську рушницю, видно квапились мордерці втекти. Варта казала, що ті вбивці затагли з собою і помічника пана Миколи, люди бачили в сусідньому селі до московського кордону, ніби скрізь шукали гетьмана Орлика, мовляв, бачили того гетьмана і бігли кіньми вслід з самої Гетьманщини. Отже нема чого тут сидіти, всім нам давно пора їхати до свого сталого осідку. Я з тим і прийшов, щоб підштовхнути всіх: сьогодні ж по обіді треба рушати й аж ніяк вночі.

— Ті вбивці можуть напасти і серед білого дня! — христилась пані Орликова.

— Я намовив десяток добрих вартових, — кинув пан Хлюпало. — Вони переведуть до німецького кордону, а там вже свої люди скрізь. Мені аби вас, пані, перевезти та пана Григора, щоб хоч вас врятувати...

— Я хотів був ще пересидіти кілька днів тут, — казав

понуро Орлик. — Треба дістати за всяку ціну архів вітця. Мушу клопотатись...

— Архів уже у нашої Мусі... дістав її муж від амбасадора пана Амелота. Писала Муся, писав і її муж — все ціле...

— Он як! тоді нам на правду сидіти тут немає чого, тим більш, що і в Парижу ждуть.

— Поснідаємо хоч, тоді вже в дорогу, — метушилась пані Орликова. — Боже, Боже! такий молодий, такий гарний козак й так занастили бузувіри кляті. Вона цілий день плакала, похапцем ставила на стіл, що попало на очі: хліб, масло, ковбаси...

Але майже ніхто не їв: усіх приголомшила трагічна смерть молодого старшини. З плачем і сіла до берлини вкрай засмучена стара пані; генерал понуро кривився і все кусав нижню губу.

Через годину були вже в дорозі до пруського кордону.

3

Тільки в Люневелі віддихались. Граф і тут був понурий, як чорная хмара: він не міг збагнути тої московської люті та азійської підступності.

— Яка хитра, яка по звірячому наполеглива й мстива та Московія: всіх хоче витеребити, хто стає їй на перечепі, хоч було те десятки літ тому. Яка лють! На правду важко вирвати Гетьманщину з її чипких пазурів: ласий бо шматок, он воно що!

Мандрівка минулася все ж благополучно і всі трохи заспокоїлись. Пішли будні з щоденними клопотами, листуваннями та перегукуваннями з рідними, розпорошеними по всіх-усюдах. З Стокгольму пані Марта Дзаржановська прислала нового листа, писала, що там здибалася родину Войнаровських. Син загиблого Андрія Войнаровського Станислав вже служить у гвардії, донька Єлена на виданні. Сама Марта обіцала скоро приїхати в гості з мужем та привезти братіку архів померлого пана гетьмана. Вона знає який то цінний архів, тому не хоче нікому доручати, а привезе сама.

Генерал влаштував у вигоді матір і став клопотатись перед шведським урядом за вдовину пенсію для неї. Здається в Швеції те клопотання взято було до сатисфакції. Тепер він заопікувався й родиною пані Оксани. Її чоловік місяць тому як упокоївся і Оксана лежала хора з великого горя та журби. Правда вона зраділа, коли побачила пані Орликову, але тільки мляво всміхнулася і нічого не сказала. Лікарі твердили, що час зробить своє, що хвороба минеться благополучно і молода жінка одужає в спокою та доброму догляду серед своїх близьких. За це і взялася стара пані. Синочок пані Оксани Михайлик вже ходив до школи і дома за ним приглядала сама пані Орликова, покоївка та ще колишня нянька стара Підорка.

Генерал сердечно привітався, підсів до хорої й став розповідати про свою мандрівку в Гетьманщину; пані Оксана ніби стрепенулася і навіть легенько зарум'янилась.

— А в Батурині були, ясний пане? — питала нишком.

— На жаль не пощастило побувати, — сумовито казав він, гладячи руку хорої. — Знаю, що слід було проїхати туди, де прожив дитячі роки, та... — і він махнув рукою.

— Багато москалів там? — догадалась хора.

— Як сухого листя в осінню пору, — рек він хмарно. — Мені порадили не їхати.

— Я чула те... там ловлять наших...

— Так, ловлять москалів і навіть платять добрі гроші за такі лови.

І він тяжко зітхнув.

— Аде ж ви були, ясний пане?

— Був під Полтавою, був і в самому місті. Був і в селі Нефорощі, там гостював у панства Заруцьких.

— Заруцьких! — здивувалась пані Оксана і навіть сперлась на лікоть. — Які то Заруцькі?

— Та старого пана Федора Мировича родичі: донька його Анастасія замужем за панотцем Заруцьким. Живуть там у затишку... Збираються піти до міста Сіверського на Чернігівщину.

— Пані Анастасія моя хрищена мати та вихователька, — казала пані Оксана, лягаючи на подушку знов. — Я жила там... тільки в Батурині, як своя, як донька. Чи зга-

дували ж вони мене? — і сльози заблищали на її гарних очах.

— Пані Анастасія передали тобі, мила Оксано, своє благословення, золотий хрест й ті дукачі, які ти лишила в Батурині та побоялась надіти в далеку дорогу йдучи.

І граф поклав їй усе те на ліжко.

Не хотів усього казати, щоб не тривожити, — додав він, — та вже заодно викладу все. Хотіла твоя хрищена мати, крий Боже, як хотіла бачити тебе!

— Де хотіла бачити? — питала зажурена пані Оксана.

— Там, дома, бодай у Нефорощі. Там рай, там затишок і безмежні степи! Там правдивий спокій і я тільки за тиждень, скільки був там, відсвіжишав, помолодшав! Степ, ах, той розкішний степ, і ковиль, і лагідні люди, і сине небо наснажили мене на важку роботу, хоч і непевний наскільки та робота благословенна Богом, — казав генерал, витираючи очі хусточкою. — Я хотів би дуже, щоби ти, мила Оксана, побачилась зі своєю хрищеною матір'ю... Не зараз, не зараз! — покwapно хопив він її за руку, — бо й мені не легко розлучатися з тобою, а згодом, коли в Гетьманщині хоч трохи все втихомириться і людям стане легше при новій московській царіці.

— Я теж хотіла б поїхати, — шепнула пані Оксана, — цілуючи руку графа. — Тільки нездужаю зараз, дуже слаба, тай не хочу кидати пані гетьманову: рада їй дуже і мені стає від того легше.

— Дай Боже усім нам діждати кращих часів і заспокоїтись від мук, таких страшних мук, яких ми зазнали на вигнанні, — казав розчулено генерал, гладячи худу руку хорої.

— Будемо ждати, та молити Бога про такий щасливий день! — мляво всміхалась пані Оксана.

— Так, серце, будемо терпеливо ждати.

4

— «Щасливі ті, хто живе у своєму добрі, у своєму краю, не никає по чужих хатах, як оце никаю я...» — думав граф, понуро оглядаючи вулицю. — «Ніхто їх не жене з

рідної землі, ніхто не ловить, щоб замучити у в'язниці або закатувати у підваллі. Нічию тут не поціновано голову на вагу золота, як оце мою, хоч я і не вчинив нікому зла, а допоминаюсь лише волі своєму народу, спокійного в добробуті життя тому ж народу в його краю».

Увечері того дня мати й син сиділи за вечерею й гугорили про родинні справи.

— Батька не стало, — говорила пані Орликова, — мусимо жити якось вкупі, не нарізно, бо на чужині жити нарізно, моторошно... слід і Мусю перетягти сюди.

— Так... — мляво кинув син, — я тепер тільки відчув самоту, коли випадково побував у Рідному Краю. Кажу, відмолодів, поживши в своїх степах. Там, хоч і нічого не робив, так чув, що живу: жадібно дослухався, до всього приглядався, горе народу — було моє горе, радощі його — були моїми радощами. — Тут, — він стукнув пальцем по столу, — маю солідну посаду королівського радника, маю формуляр препишний, а все дивлюся нерадо і на роботу і на посаду військовика: чуже воно мені все.

І він важко зідхнув.

— Не треба скніти, — розважала мати. — Коли ж не можна жити в Гетьманщині: москаль, що сказав то й зав'язав: висипе тисячу червінців за голову мазепинця легко, бо любить пити ворожу кров. Виходить треба сидіти тут, слава Богу король добрий до тебе і навіть цікавиться Гетьманщиною не гірш любого мазепинця так, що як би воля, то москаль і за його голову дав би тисячу золотих. З тим нічого не вдієш: гроші ті для москаля мов полова, а Гетьманщина багатюща країна і він держить її і руками і зубами... вирвати тяжко.

— Кажете, треба робити. Я пильненько придивлявся і до народу і до старшини в самій Гетьманщині. Гірко казати правду: там — багато й братаються з москалями, але правда, багато й вигляда з-за тинів — хто візьме гору, до того й вони прилихнуть, а ще інші роздумують та чухають потилицю. Всі ж разом — плачуть та складають думи про сироту — Україну. Пригадуєте, як король шведський прийшов у Гетьманщину пособляти нашому Великому Гетьману! Чи всі ж пішли за ним? Пожалься Боже! більша половина

стала за московського царя. Один Скоропадський скільки наробив лиха козацтву, поставивши полки на Дніпрі проти нас! Зрадник, Юда нашого народу! Щоб любити свій край, треба вміти віддати за нього своє життя, а наша старшина цього ще не тямить!

Обоє довго мовчали.

— Ось скоро наша Мусінька привезе тобі гетьманський архів, справа переходить до твоїх рук: з цього дня мусиш добре простудіювати того архіва, всі папери аж до дня смерти пана гетьмана. Тоді розвиднеться і побачиш, що треба робити, а що відсунути набік. Послухай, сину, моєї ради: не квапся судити народ свій та його старшину. Старшина та не в тім'я бита: знає добре, що нагаєм обуха не переб'єш, тому й кориться аби лихо пересидіти. Де не пособляє шабля там слід добре вертіти язиком. Так роблять зараз і всі держави з Москвою, але ніхто її не любить, це казав і покійний гетьман, хай царствує на тім світі. Всі Західні держави з острахом дивляться на зажерливість московську, тай не тільки тут, а й на Сході так само — ні перси, ні татари, ні турки не люблять Московії. Отже тобі не так буде й важко сказати панству, що то таке Москва, яку ти добре знаєш, мусиш примусити слухати себе... і то вже буде добре: коли ж слухають, значить беруть до тямку. Так робив і покійний гетьман, називав це дипломатією. Хай буде і дипломатія, аби була на користь нашій Гетьманщині та всім нам. Не журись, ти ще молодий і діло може обернутися он як красно!

Генерал ніжно уцілував матір в руку за «міністерську» пораду, як він казав їй, лагідно всміхаючись.

— А тепер ось іще що: — говорила мати, торсаючи його легенько за плече, — мусиш, мій милий сиңу, подбати і про себе. Тобі слід подумати про своє гніздо, свою родину, не все ж і паничем жити.

— Як же я це зроблю? — дивувався граф. — Наших панночок адже тут немає і... я не думав про це.

— А я весь час думаю за це для тебе. Кажеш панночок немає. Не все ж і своїх шукати. Коли до діла, то можна найти пристойну пару і де інде. Для такого пана підійде

під пару і шляхтянка з чужого краю, аби тільки була без примх та не втручалась не в своє діло.

— Кого ж ви мені радите взяти, матусю? — вже сміявся Орлик.

— А хоч би й сусідку он з того палацу, що так добре видно з нашого вікна!

— Графиню Дентевіль, чи що! — питав син дивуючи.

— А хоч би і її... Я не бачу нічого тут ні смішного, ні дивного: такі заручини були б і для справи нашого краю саме впору. Гадаю, що і король і королева будуть дуже раді, бо будеш ніби вже як свій чоловік, француз, адже королева полька й не побоялась стати французенкою... Такий шлюб дасть користь і Франції і Гетьманщині. Раджу подумати mocno. Коли була у неї колись з тобою на обіді — приглядалася. Гарна, дуже гарна панночка, ніякого ганчу не найшла: ставна, розумна, добра і до тебе жебонить, як яночка. Тільки ти щось не дуже упадаєш біля неї: все кланяєшся та ахаш. «Ах! красно дякую». «Ах! то на правду приємно». «Ах! ви дуже добрі!» Так не можна! того замало і треба бути трохи сміливішим...

Граф щиросердо сміявся, бо мати копіювала незграбно, а їй здавалось, що саме так пан і кланявся і ахав.

— Я, мамусю, постараюсь виправити свої помилки на тім тижні, — казав він витираючи руки серветкою.

— Як то? — незрозуміла мати.

— Так... Саме вчора я дістав від тої доброї панни, як ви називаєте графиню Дентевіль, — дістав листа: вона просить мене приїхати до палацу у п'ятницю на «суарей інтимних друзів». Я й постараюсь там виявити більшу приязнь до господині того палацу.

— Що ж то за суарей? — злякалась мати чомусь.

— Просто вечірка найщиріших друзів, то не дуже страшне. У Версалю є такий гурток щирих друзів, прихильників королеви Марії. Ті її прихильники вживають всяких делікатних способів, щоби ялось розвіяти журбу королеви, мужякої, тоб то сам король, весь час скакає в гречку.

— А-а... — засміялась і мати. — Он воно що! Так ви б усі гуртом вивели його на чисту воду та добре осоромили б.

У нас у Полтаві, пригадую була ще панночкою, так одному такому жонатому пану, що скакав у гречку, вимазали ворота дьогтем. Того мало: коли вийшов на вулицю, паничі піймали й обрізали на штанях усі гудзики. Що сміху було, того й не сказати!

— Королю не зручно обрізати гудзики, — весь труситься від сміху граф. То перша персона у державі й не можна навіть натякнути. Можна хіба що тільки розрадити королеву й то легенько.

— Так він тоді не послухає або ж і не помітить ваших ахів та охів, знов будете говорити: «ах, як то гарно!» Яка ж то навіжена до нього причепилась?

— Та в нього не одна, мамо, а багато.

— Багато! Який же то сором! Ото така перша людина в державі! Добрий приклад дає та персона для свого народу! Тоді нічого з ним і панькатись — треба мерщій і зовсім обірвати очкура на штанях!

— У п'ятницю буду в палаці графині Дентевіль і напевне почую щось таке... адже то буде вечірка найщиріших друзів...

Генерал розпогодився і став оповідати матері, як розважає себе велике панство у Версалю.

5

В палаці графині Дентевіль на правду зібралось товариство інтимне, товариство, цементоване щирими сповідями та дружніми бесідами на дозвіллі в таких затишних палацах, як палац графині далеко на одшибі від Парижу та всевидючого Версалю з його підслухувачами від імені особи його величності короля «До потопу»*); як його нишком прозивали версальські дами.

Тут були найголовніші дами з своїми мужами: герцогиня Віллар, княгиня Торсієр, княгиня Амелот, сама господиня палацу Елена Дентевіль, амбасадор Вільнев та на останку з запізненням прибув і граф Орлик, конфідент короля

*) Король Люї XV любив часто казати: «Після мене хоч потоп!»

в справах Гетьманщини, як він значився в журнальній книзі секретної комісії.

Всі сиділи в затишній залі і вже при воскових свічах, бо восени в Лоррейн швидко темніє і в палаці любили світити ще до заходу сонця. Було холоднувато і господиня поклопоталась навіть про вогонь у каміні. Панство сиділо за кавою при відкритій веранді, відкіль видно було і сад, і величавий захід сонця, і дубову алею, ще зелену та безжурну до докучних осінніх днів і суворих ранків. Пан Торсієр милувався красевидом: він любив натуру й замиловано говорив:

— Ось вже втретє тут спочиваю і все бачу нові й нові фарби цього божественного парку. Мабуть цей пишний закуток плекає тільки вродливих дам та панянок.

— На чию адресу кинута такого делікатного комплімента? — мило всміхнулась пані Віллар, поглядаючи скося на господиню палацу.

— То помилка милого пана, — озвалась пані Дентевіль, — я народилась в Нормандії і Лоррейн на мене не вплинув аж ніяк.

— Коли й не тут народилась ясна пані, — кинув і собі пан Вільнев, то вже напевне жила весняні сезони в Лоррейнні, а це багато важить: ця країна — царство вічної весни, пташиного співу й безнастанного цвіту запашних квітів.

— Я ніяк не можу залучити сюди нашу королеву, — зітхаючи говорила пані Дентевіль. — Добре знаю, що тут вона на правду відсвіжилась би та принаймні стала б більш спокійною.

— О, її величність ніколи не кине своєї каплиці та молитовника задля такої принади, бо мабуть скоро й зовсім надіне на себе ношу черниці, — журилась і собі пані Вільнева.

— А що, як його величність, наш король, все ще бавиться в незвичайний спосіб? — просто питає граф Орлик. — Я занурився в свої справи і давно вже був у Версалю.

— О! хіба граф не знає чергової примхи його величності... тсс... — поклала пальчик до вуст пані Торсієр: їй очевидно кортіло щось сказати.

— Клянусь рогами Актеона*) — не знаю нічого про найновіші примхи нашого сюзерена. Але все ж кортить знати.

Всі сміялись.

— Справа проста й коротка, — вихопилась пані Торсієр. — Тільки... тсс... — і вона знов поклала до рожевих вуст пальчика. — Наш сюзерен орлячим оком надибав нову квітку...

— Можна знати її ім'я?

Її ім'я Джені-Антуанета маркіза де Помпадур, а на правду тільки пані Фіш, але... тсс...

— Невже так страшно? — питав вкрай здивований пан Орлик.

— Таак... то правдива пасія нашого сюзерена і неможна там, у Версалі, цим легковажити.

— А тут?

— Тут можна цю паню трактувати як особу, що хоче за всяку ціну взяти нашого короля під свою згубну опіку.

— Хто ж вона на правду?

— Була вона представлена його величності хрищенням її батьком паном Торнхем, багатим чоловіком. Він же віддав її заміж за свого небожа Нормана Детуаль. Король зараз же й лишив її при дворі, а її муж загуляв з горя і вже за нього ніхто нічого не знає. Нова фаворитка дістала й новий титул і нове ім'я. Нині вона маркіза де Помпадур, владарка королівського серця і з нею не можна жартувати: тому є досить яскравий приклад.

— Та пані може наробити лиха і людині безневинній, — озвалась пані Віллар. — За прикладом не треба далеко ходити. Адже ви, ясний пане, певно знаєте сумну історію пана Латюда?

— Я не знаю того пана, не знаю і його історії, — все більш і більш дивувався пан Орлик.

— Того пана ніхто не знав раніш, а тепер гомонять скрізь у Версалі, але нишком. Повість така, — повідала все таж пані Торсієр, притуливши чашечку до рожевих вуст. Вона

*) Актеон — ім'я мисливця, який підглядив богиню Діяну, коли та купалась з німфами у гаю. Розгнівана богиня обернула Актеона на оленя, який згодом невідступно бігав за Діяною. (Грецька мітологія).

вмочила лише уста й манірно поставила чашечку на маленького химерно різьбленого столика, тоді помахала хусточкою і глянула на бесідника. — Повість така, того Латюда пана. Одного погожого ранку до версальського парку поставлено було на варту молодого, гарного шевальє Латюда, який тут був оце вперше. Та і його ніхто не знав. Він стояв розглядаючись й раптово вздрів елегантну панну, яка очевидно йшла з ранкової прогулянки. То була маркіза де Помпадур. Шевальє Латюд за неписаними правилами чемности віддав низький уклін, а до поклону додав ще витонченого комплімента. Який то був комплімент, того не знаю — різно гомонять: хто каже, що комплімент був такий, як би найделікатніші парфюми, інші кажуть, що був він крутий, грубий з присмаком вульгарної заправки, підходящий до вулиці. Не знаю того, знаю лише, що маркіза не пішла, а побігла до своїх покоїв, впала на софу й почала гістично плакати. Про такий пасаж нової королівської фаворитки дали знати його величності. Сам король, розумієте, пане, сам король прийшов до маркізи де Помпадур. Вона, та пані, усно подала скаргу королю на розпаношеного нахабу вартового шевальє, якого вона раніш ніколи не бачила і не знає імені. Сказала тільки, що той волоцюга грубо образив її. Все!

— Як то, все! а що ж йому було?

Всі здивовано глянули на графа Орлика.

— Видно на правду ясний пан давно був у Версалю, що не знає й цього. Було слідство, довідались, що маркізу образив молодий шевальє на ім'я Латюд.*) Тепер він сидить у Бастилії вже давно.

— І невідомо ще чи випустять скоро, а може й сидітиме до безконечности, — додала пані Вільнева.

— «Це вже тхне московщиною!» — подумав граф Орлик і мимохить зітхнув.

Тоді почали розказувати за ту ж маркізу про те, як вона підлещується до королеви, як хоче заприятелювати, роз-

*) Шевальє Латюд просидів у Бастилії більш як 30 років і вийшов на волю вже по смерті Люї XV, за нового короля Люї XVI та королеви Марії-Антуанети. Вийшов напів сліпий, німічний і вбогий.

відує, що цікавить королеву... Королева все ж зимна і все стоїть осторонь від всяких версальських розваг, тільки й всього, що кинула ніби знічев'я: «хитра пані».

— Вона знає дещо з мистецтва, — казав пан Амелот, — взяла під свою опіку художника Буше,**) який щасливо укінчив її портрета. Сама вона перед тим була актрисою і тепер гуртує біля себе драматургів і навіть замовляє нові п'єси, розпитує архітектів про новини з архітектурних стилів й хоче за їхньою допомогою збудувати собі палаца, кращого навіть за Версаль. Король тільки всміхається та все ж обіцяє допомагати звичайно грішми.

— То все дрібниці й не дуже дошкульні навіть і самій королеві, — понуро говорив пан Вільнев. — Не дрібниці ось що: та маркіза в останні часи надумала щось інше: вона горнеться до короля в його робочому кабінеті, сидить там годинами й слухає добрі лекції деяких міністрів. Мені самому довелося бути свідком тих дивацьких її розмов. Та пані з вулиці дуже цікавиться всякими державними справами, а найпаче справами закордонними. То вже погано, а наслідки тої науки навіть тяжко вгадати, та жінка цікавиться тим не проста. Але вам, друже, — повернувся він до Орлика, — варто пізнати ту маркізу ближче, може й знадобиться та королівська фаворитка.

— Чому так гадаєте, милий пане? — питав Орлик, допитливо поглядаючи на бесідника.

— Тому, що під час дружніх розмов можете розповісти їй про біду свого краю, може чимсь і допоможе...

— Кепський шлях і дешевий засіб для тої справи, яку я вважаю святою, — невдоволено кинув Орлик.

— Чому кепська порада! — злісно всміхався пан Вільнев. — Споконвіку таких засобів вживали та й нині не цураються того...

— Цінична порада, — буркнув пан Орлик.

— Бачу, та пані видирається в міністри, — вже сміявся пан Амелот. — Раджу і я вам, милий пане, ближче пізнати ту беручку маркізу — адже, як то кажуть: всяк злак на користь людині.

**) Буше Франсуа (1703—1770) учень Ватто. Відомий, як художник барокового стилю.

Всі щиро сміялись: гутірка тривала до півночі і все про двірцеве життя, всякі альковні історії, часто з трагічним кінцем. Граф Орлик уважно слухав ті теревені, мов би з обов'язку, бо як-не-як, а його ж втулили до списку товариства інтимних друзів. Але він хотів на правду ближче пізнати господиню палацу графиню Дентевіль та частіш навідуватись сюди з дозволу «доброї панни», як її називала стара пані Орликова.

6

Граф Орлик сидів у своєму кабінеті за столом й пильненько студював старі манускрипти з гетьманського архіву. Але сьогодні він тільки дещо прочитав, записав до журналу і втопив очі в палац Дентевіль, якого видно було з вікна, як на долоні. Перед фасадом ще зеленіли тополі й густі тіні від них чітко малювались на білих стінах того палацу.

— «Як і там, у Полтаві, — думав він, пильно приглядаючись до тополь. — І там, на Панянці, моя рідна, дідівська стріха, і тополі, і той же захід сонця, т'алеж співи дівочі не ті, співи рідні, що хапають за серце, тягнуть цілувати шаршаву кору тих тополь. Чому ж я тут, а не там, в рідному гнізді? Чому мою хату забрав собі москвин-наїзник, чому він слухає в Україні срібну пісню жайворонка, вечірній благовіст з дзвіниці козацької церкви, веселий гомін, ласкавий сміх... Хто він, отой грабіжник і як сміє гарбати мое?»

Він сидів так довго, тер лоба і все думав, довго думав, шукаючи правдивої відповіді на свої такі тяжкі думи. Тоді зітхнув, присунув архівну теку і став пильненько читати старого манускрипта. «Може не в цих спорохнявілих паперах слід шукати правди, а десь інде. Адже й сам старшина Петро Мирович кинув, немов уткнув у саме серце жагуче слово: «спізнались, пане, з рятуванням... шукайте інших стежок... бо нічого не вдієте мечем... пізно!» «Невже пізно! Пошукаємо тут ще раз: адже почалося з писаних актів там, у Переяславі ще за Богдана Хмеля. Там, в тих

актах і сказано, що за Гетьманщиною збережено усі її державні права та вольності. Ніхто Гетьманщину не воював і не покорив собі під ноги. Москва витереблює нас в підступний спосіб! Тут треба шукати нових стежок!» — ткнув він пальцем в манускрипта й знов занурився в поживклі папери батьківського архіву.

Але до світлиці тихенько постукали і сама сестриця Марта вже всміхалась на порозі. Моє сонечко, моя ставна тополя! — подумав граф, зводячи очі на сестру й ніжно уцілував її.

— Боюсь надокучити тобі, братіку... — говорила пані Марта, вмошуючись в крісло проти графа.

Була невисока, натоптувата, рум'яна й кароока; заплітала дві чорні коси короною на голові, говорила повільно, суто по полтавському, мляво, над чим щиро сміялась мати, хоч Марта і народилась не в Полтаві, а в Бендерах. Вона носила вряди-годи і селянську ношу, найпаче серед своїх, що її дуже тішило. Мусінька дістала від бабуні придане — велику скриню усякого добра: в скрині в жовто-гарячих квітах було повно гарусових плахт, карсеток, вишитих сорочок тонкого полотна, кольорових сап'янців, намиста заморського, дукачів, навіть була псалтиря, писана у Здвиженському монастирі ченцем Захарією, як значилось на заголовному листі під химерною заставкою, таке ж свангеліс, але вже з Густинського монастиря, що під Прилуками. Пані Марта все те берегла, як зиницю ока, бо то тільки і всього, що дісталось їй від бабусі-полтавчанки. На дозвіллі, а найпаче в яке велике свято надівала плахту й карсетку і так похожала по садочку і в покоях аж до смерку. «Жила б у Гетьманщині, ходила б щодня так», — думала вона, оглядаючи себе в люстрі: вона була на правду «гарна молодиця», як казала матінка.

Була вона замужем за шляхтичем з Волині паном Левком Дзаржановським, приятелем її брата Григора та добрим помічником у всяких припадах, часто і з старшиною паном Хлюпалом удвох мандрували до Балахії, Туреччини або і в Польщу та ба й навіть у Гетьманщину. Родина ця була тісно зв'язана межи собою і спільними інтересами, укупі сумували, коли навідувалось горе, укупі й раділи,

при якійсь бодай і дрібній удачі. Сувора доля не дуже пестила вигнанців щасливими днями.

— Пане брате! Я прийшла до тебе ось в якій справі, — казала сестра, суворо поглядаючи на брата, але не видержала й стала всміхатись милою усмішкою.

Орлик і собі всміхнувся тому, що бачив у своїй родині на решті й щасливе личко. Він все ж чемно спитав:

— Яка ж то у тебе велика справа до мене?

— А така... Я запросила до себе, правдивіш до матусі, графиню Дентевіль. Адже їй, як панянци, не личить бути в гостях у молодого пана, а я добре знаю, що їй кортить заїхати до нас...

— На оглядини, — засміявся брат, цілуючи руку коханої сестри.

— Так, на оглядини. Хай подивиться хто ми, які ми і... як живемо. Отже прошу ясного пана бути сугубо чемним з високою гостею, та ще уласкавити добірним компліментом. Пора й тобі стати на рушники, а нам повеселитися на твоєму весіллі. Не все ж і плакати в чужині, такі пристойні веселоці тільки загартують нас або ще й наснажать на велику завзятість, Мій пан, тобто муж Левко, — гордовито виправила вона свою помилку, — вже підготовив найсмачнішу страву з тої дичини, що устрелив в тутешніх гаях, е й барильце правдивого меду з самісінької Диканьки, вихоплене з льохів пана Кочубея нашим молодим Нахимовським. Є ще різні варення, найпаче з полуниць: я довідалась, що наша гостя дуже охоча до солодоців. Гуртом будемо розважати графиню так, що напевне їй не буде часу скучати у нас.

— То я мушу теж з поклонами просити високу гостю? — питав брат, трохи нерозуміючи сестри.

— А то ж! — дивувалась сестра. — Який ти недогадко! Адже будемо вітати в твоїх покоях, бо дуже хочемо, щоби ви обое пошлюбились.

— А як не допоможуть і поклони, та дістану гарбуза! — всміхався ніяково брат.

— Не дістанеш, вір мені, не дістанеш: я вже те добре знаю, бо інак і не робила б запросин.

— Яка ти моторна... дуже моторна, я й не думав, що

ти така... Може того й не буде, про що ти гадаєш, — роздумував він.

— Після оглядин розвиднеться. Може що й виворожимо: буде чи не буде діло, а гостинність споконвіку стає у великій пригоді. Так як же, що казати матусі?

— Бачу, вдвох з нею ви вже щось і напланували. Уцілуй матусю і скажи, що буду правдивим господарем й уклонюсь високій пані чемненько.

— Я знала, що ти не схочеш нас ображати, бо хочемо від щирости щасливої тобі долі бодай у родинному житті, — і сестра якось ніжно діткнулась щоки замисленого брата.

7

Як казала сестриця Муся, так все йшло напрочуд добре. Зібралися до столу свої, в своєму ж тісному родинному колі вітали й високу гостью. Муся пильнувала й стежила за всякою дрібницею і навіть так зробила, що сіла біля пані Дентевіль, а з другого боку всадовила брата. Бесіда точилася вільна; гостя цікавилася всім: новими людьми, парком, красвидом, в залі портретом гетьмана Мазепи, гравюрами Полтави, за столом різними стравами, що їх бачила вперше. Все смакувала обережно. Страви були так би мовити мішані, франко-українські, переважно все французьке, але дещо з страв було й таке, що вживається й у Гетьманщині, бо тут були й такі гості, що звикли до страв свого краю. Пані Дентевіль більш усього цікавилась варениками з сиром. Сестриця уприємнено підсувала їй таріль того незвичайного дива. Гостя обачно пробувала, хвалила, але все поглядала з острахом на пана Дзаржановського, який вминав повну таріль тих смачних вареників та часто витирав вуса, необережно вмоченого у сметану.

— Невже той пан з'їсть усі вареники, адже на тарелі їх повно! — дивувалась вона й тихо шептала пану Орлику.

— О, то зовсім небагато, ясна пані! — весело всміхався пан Орлик.

— То занадто багато... о, милий Боже! він поковтав вже всі вареники!

— То йому не завадить: я знаю як цей мій родич любить вареники. Може б ви, ясна пані, хотіли запити цю страву медом?

— Так, будьте ласкаві, я хотіла б попробувати маленьку чарочку. Направду дуже солодке вино і смаком та духом нагадує мед, з чого його роблять у вас?

Стара Орликова пригощала і докладно повідала, що з чого робиться та по яких полках найбільш споживають меду. Пані Дентевіль все пробувала, смакувала та розпитувала. Найбільш їй сподобався мед та варення з полуниць. Вона зачудовано слухала, але все ж час від часу скидала очі і на пана Дзаржановського та на його небіжа пана Нахімовського. Ті два пани цідили мед і все припадали до вареників. Справді того меду пан Нахімовський зумів привезти по мистецькому з самої Диканьки ціле барильце в дарунок пані Орликовій.

— Ви не дивуйтеся, ясна пані, що мій зять так любить вареники, — говорила стара Орликова, — то пожиточна страва, у нас в Гетьманщині усі люблять вареники...

— Але... ваш зять, здається мені, їсть уже другу таріль! Бог мій! йому те буде на заваді!

— Ні!... — сміялась пані Муся. — Пану моєму то не завадить, бо й вареники маленькі.

Пані Дентевіль тільки хитала головою. Ця пишна блондинка мимохить пригадала короля Люї XV, який любить теж багато їсти та смакувати все, як правдивий гурман, чим доводить безталанну королеву до розпачу.

— «Ото б добре було звести до купи цих двох гурманів, — думала вона замислено, поглядаючи на пана Дзаржановського. — Невідомо хто з них проковтнув би більше отого тіста з сиром: король чи цей пан, але я ладна держати парі, що король обігнав би що найменше на три вареники». Тоді попросила малісеньку чарочку шартрезу й тим укінчила свій обід.

Висока гостя хотіла оглянути парк і все панство охоче пішло до липової алеї, вже тронутої подихом осіннього вітру: на сонці вилискувало широке листя, забарвлене в різні кольори, широкі доріжки були встелені тим же багряно-

золотим вже мертвим листячком, мов коштовними килимами, деякі віті були оголені й крізь них видно було далеко і синій нічим не затьмарений обрій, і темне узгір'я, і блискуче озеро, над яким безнастанно пурхали меткі ластівки.

— Може, ясна пані, бажала би оглянути передні гори з того он портику, що на горбах: відтіль видніш, а краєвид препошний, — говорив граф Орлик, послужливо подаючи руку.

— Вельми вдячна... охоче гляну відтіль на панораму ваших краєвидів, — і пані Дентевіль подала руку.

Панство задержалось біля маленького гроту, через якусь хвилину всі вже ладились теж до портику, але пані Муся заступила дорогу й поклала пальчик на вуста.

— А-а... — тільки й сказав її муж пан Левко і все товариство повернуло до веранди.

8

З портику краєвид на правду був назбит мальовничий: з нього видно було навіть близькі Вогези й темну смугу лісів, повитих вже передсмерковими туманами.

— В якому боці ваш край, ясний пане, за яким ви так тужите? — питала пані Дентевіль, спираючись на руку па на Орлика.

— Там... — махнув він на Схід.

— І там є гори? — розпитувала вона.

— Є, тільки не такі, як тут, а все більшє степи, рівні степи, гаї та тихі річки...

— Я хотіла б побачити ту Гетьманщину, бо у Версалю її часто згадують і навіть наш король не одного разу вихваляв її пишну природу.

— Гм... адже він не бачив Гетьманщини, як же він міг...

— У нього є альбом гравюр тих наших майстрів пензлю, які часто відвідували ваш на правду гарний край. Та й ясний пан не одного разу оспівував свою ойчизну, як закоханий в панянку поета... Але вже тягне вогкістю і нам пора вертати...

Вони пішли довгою дубовою алеєю, ще зеленою і за-тишною.

— Коли саме ясний пан збирається їхати в нову мандрівку й куди — в Німеччину чи знов у Польщу — цікавилась гостя.

— Ні туди, ні туди, а більш за все в Туреччину з припо-рукою від його величності до великого везіра, а може й до самого султана. Коли поїду — то вже буде... як покаже мое особисте діло: мушу якось впорядкувати своє приватне життя.

Вони пройшли мовчки майже всю алею.

— Маю надію, що ясна пані, допоможе мені в тому скла-дному ділі. Я вже говорив пані...

— Якої саме допомоги бажає ясний пан від мене?

— Я вже говорив про те місяць тому з граничною ясні-стю. Пані обіцяла дати відповідь бодай сьогодні. Я терпе-ливо жду.

— Яка довга алея... — тихо мовила гостя. — Повер-немо...

— Так, повернемо додому, вже повіває прохолодою: ясній пані це зашкодить і... я все жду терпляче...

— Ясний пан на правду терпеливий ко с с а к!

І вона чарівно засміялася, не знати чому — може тому, що так мило мовила слово «коссак», а чи може чомусь іншо-му. Важко буває часом вгадати примхи панночок.

Граф ішов мовчки в глибокій задумі. Коли підходили до широкої веранди, він легенько діткнувся ручки гості й рап-тово почув ясний шепіт:

— Я стану на рушники з милим паном... це мое тверде слово...

І швидко пішла до гостей, коли вже їй назустріч майже бігла метка пані Муся.

Графиня Дентевіль не довго сиділа: вже сутеніло, коли вона виїхала додому в своєму гарному ландо. Граф виряжав важну гостю верхи, хоч її палац і був недалеко. Їхали би-тим шляхом серед струнких тополь... пан Орлик все ста-рався розглянути чудову панночку в примеркових сутін-ках. Йому здавалося, що та ладна панночка посміхалася йому так ласкаво, тепло... Біля заґратованих воріт, де ва-

лували грізні вівчарки, пан Орлик ще раз під'їхав попроситись. Подаючи випечену ручку, пані Дентевіль на правду мило всміхнулася і ще раз ясно шепнула:

— Я стану на рушники з коханим паном . . . Це моє тверде слово . . .

Юнак схилився і пильно слухав. Слова ті пролунали в теплому й присмерковому повітрі чарівною піснею вимріяного щастя.

Граф їхав додому в задумі. Чомусь пригадалася нараз так ж ніч і там, в далекому козацькому селі й журний дівочий спів серед степу широкого . . . навіть чіткі слова тої загадкової пісні: «Десь ти мене, моя рідна мати в любистку купала» . . .

Ніби раптово прокинувся він зі сну, дав остроги коню й швидко доїхав додому. На порозі його зустріла все таж рідненька сестричка Муся. Вона кинулася йому просто в обійми:

— Перемога! адже ж перемога! . . . Вгадала . . . вгадала!

— Вгадала! — всміхався й собі щасливий брат, ніжно цілуючи буйну сестру.

1

Граф Орлик старанно студював архів свого вітця майже пів року. І отже зробив несподівані лише для своєї батьківщини висліди: не можна ніколи спиратися на сили чужих держав в обороні справедливих прав свого Краю. Адже з бігом часу міняються й відходять від державних справ старі достойники, водночас насувають інші вимоги й цілі, відходить в небуття те важливе колись, задля чого лилася кров, приносились в жертву цілі армії... Сам він не так давно був свідком трагічного випадку, коли Швеція ще раз стала проти Московії в обороні своїх прав у Балтиці (1741 р.). І цього разу шляхетний шведський народ змушений був поступитися перед силами гіганта — північного наїзника саме в критичні дні, коли Туреччина не схотіла допомогти, хоч і уклала була спілку з Швецією про обопільну оборону проти спільного ворога — Московії. І честь і рація вимагали того від Туреччини, а все ж вона раптово зламала умову.

Нині Швеція була вкрай ослаблена так званою Північною війною, сам уряд був дуже заклопотаний рятуванням добробуту свого народу. Робити щось для порятунку свого альянта — Гетьманщини, вона була вже нездолна, хоч граф Орлик і намагався збити нову протимосковську коаліцію. Про таку коаліцію він написав шведським амбасадорам у Туреччину панам Гопкінсу та Карлсону. Як і можна було сподіватися ті достойники дали разючо безнадійну відповідь. Вони писали, що дуже ціняць сміливі задуми хороброї української старшини в еміграції, але допомогти не можуть нічим, бо сама Туреччина, колишня «наша спіль-

ниця, нині не хоче встрявати у війну з московською військовою потугою».

Не краще було й у Франції. Просто кажучи, Люї XV щодалі то все більш став цікавитися не чужоземними справами, а суто Версальськими, альковними при «замкнених дверях». Що раз все сильніш на нього стала впливати маркіза де Помпадур, пані сумнівної поведінки, в минулому жінки темних закутків театральних куліс, відкіль і розпочала свою двірцеву кар'єру. Вона вже неприховано цікавилася державними справами вищого порядку, навіть наважилась обережно давати поради декому з міністрів, або міняти думки висококваліфікованих міністрів. Це дуже непокоїло кабінет міністрів, а ще більш самого прем'єра старого кардинала Ендрю Флері. Проте секретна комісія ще працювала нормально і та розбещена жінка не здольна була просунутися туди. Цьому найбільш стояв на перешкоді граф Орлик, якого куртизанка дуже не любила і боялася. Кардинал все ж вволив волю графа і написав листа новому амбасадору в Туреччині пану Касто допомогти пану Орлику збити коаліцію проти Москви, деб провід взяла на себе Туреччина. Але Москва скоро довідалася через своїх агентів про пляни Орлика. Вона послала Франції гострого протеста. В тому протесті писалося, що французький уряд допустився непристойних авантур і протегує генералу Орлику, якого Москва вважає своїм підданцем, давно вже оцінила його голову на вагу золота, як активного мазепинця, такого, що притьмом планує відірвати всю Гетьманщину від Московії.

Кардинал і граф мали довгу розмову сам на сам. Флері порадив Орлику виїхати на якийсь час в мандрівку до Богемії, а тоді до Швеції, де мав навіть рідню. Так Орлик і зробив, аби притерти свої протимосковські акції. Прожив він у Швеції не довго.

Все ж таки його мандрівка до Туреччини так і лишилася тільки на плані. Їхати на Балкани йому вже не довелося. Приїхав він додому трохи виморений, хмарний та майже зневірений... Тільки й того, що змужнів, став більш впертий, твердий, як адамант в гонитві за маривом відродження Гетьманщини в її суверенних правах.

Він трохи злагіднів тільки в Парижу, в своєму осередку, де його добре знали не тільки старші достойники, а й ті молодші, яким імпонувала ця романтична, замріяна в своїх ідеалах «людина східних степів».

— Ну, що ж! — казав він молодим мрійникам. — Не криюся: я мрійник теж. Але мої мрії — відродити Україну, мають під собою добрий ґрунт — народ. Буду боротися до останку. Молоде покоління все ж піде за мною і мертвим, за Москвою — ніколи.

2

Його зустріли дома так радо, з таким піетизмом, що все те вразило графа вкрай, вразило більш, як його порожня мандрівка по холодному, як полярна пустеля й бездушному світу. Йому не сподобався Стокгольм і байдужість до справ далекої України. Хоч Стокгольмський двір і добре знав гетьмана Мазепу і всіх мазепинців, найпаче в еміґрації. У музею, куди він заглянув несподівано, вздрів багато воєнних реліквій і тих раритетів, яким личило б бути в Полтавському Музею. Панство чемно вітало гостя і навіть вишукано запросило на равт, на якому мер міста обережно сказав кілька слів про тісну приязнь двох народів — шведів та українців — ще з часів Полтавської баталії... І все.

Родина банувала за тим, кого тепер вважала єдиним своїм захисником та оборонцем в чужому краю. Хоч нікого й ніхто не скривдив, але ніби час було змарновано і так лучилося, що всі горнулися до нього, навіть без потреби, горнулися, як до сильнішого, відважнішого, щоб тільки чути за його спиною в охороні, безпеці...

Така зустріч зворушила графа без краю. Він цілував сестер, цілував та голубив Мусіньку, цілував вже трохи посивілу пані Оксану, тискав руку старому «побратиму» сотнику Хлюпалу і радів, як рідному брату, пану Дзаржановському.

На другий тільки день стали розпитувати про все, про всякі найдрібніші дрібниці, найпаче сестриця пані Муся... Вона хотіла знати чи бачив кого з рідні у Швеції, або при-

наймні може кого надибав із знайомих, адже туди поїхало багато наших старшин і старих і молодих. Сидячи за кавою серед знудьгованої родини, граф Орлик скуппо кидав:

— Так, бачив... і кого б ви думали! Наших небожів — Пилипа та Карла, синків нашої покійної сестриці Анастасії.

— Обох бачив... які вони? — стрепенулася пані Муся.

— Обох бачив... були у мене в гостях. Я тоді стояв постоем у готелю «Короля Густава». Сам був здивований і радий тим паничам.

І знов заговір...

— Який ти став понурий! — здивувалася сестра, оправаляючи на ньому ковнірець.

— З розпачу мабуть такий, — кинув він мляво. — Сам бачу, що став не той, яким був раніш.

— А ти не вдавайся в тугу! Пощо робиш так? Бери приклад з покійного гетьмана, нашого вітця: він ніколи не вдавався в тугу до останку, а прикростей, та ще яких... мав через край. Сахайся тої журби, як чуми. Краще розкажи, як там у Стокгольмі живуть наші паничі, відбиті долею від Рідного Краю.

— Здається не так вже й кепсько, найпаче меншому Карлу: досить безжурний панич, служить у королівській гвардії і має вже наречену.

— Невже... такий дорослий!

— А так... час біжить, іншого разу здається біжить той час несамовито швидко... — і брат чомусь зітхнув.

— А старший як виглядає? — допоминалася сестра.

— Який старший? — незрозумів брат, хмарно поглядаючи на пана Хлюпала, що сидів у кутку й мовчки гладив сивого вуса.

— Старший небіж, пан Пилип Штейнфліт. — Боже! який ти на правду байдужий до всього.

Граф Орлик махнув тільки рукою, але все ж мовив:

— Той більш розсудливий і навіть цікавиться нами, французькими поселенцями, розпитував та все приглядався, питав про всіх і навіть запрягся, що приїде до нас на літній сезон погостювати. Правда те, чи сказано так, аби щось сказати, тільки так було... Навіть в голосі чулася

сердечність, що мене вкрай здивувало і навіть зворушило... Може заговорила козача кров... не знаю.

Він замовк і відставив чашечку. Сестра пильненько приглядалась і вже нічого не питала: боялась надокучити або може й уразити ненароком голосом, зайвим поглядом. Була чутлива і делікатна. Вона чомусь лякалася за брата, бачила як він змарнів і став ніби неохочий до розмов. Але зараз брат знов ніби розпогодився і всміхався.

— І знаєш, що він сказав мені! — вже сміявся граф.

Сестра мовчки й зосереджено поглядала на гостя і спостерігала.

— Просив, щоби я взяв його до свого регіменту. До речі: я від короля, нашого короля дістав наказа прибути мерщій до Парижу взяти команду над інфантерією в десятому секторі. Отже пан Пилип Штейнфліт сугерує свої послуги: хоче бути моїм ад'ютантом і брати секретні припоруки... може й до самої Гетьманщини... га! — і він знов засміявся, але в тому сміху чувся вже присмак гіркости.

— Який він милий пан! — мовила в задумі сестра, гладячи руку брата, бачила бо, що поведінка небожа дуже приємна графу. — Але йому мабуть буде важко щось робити для тебе в Гетьманщині, адже він нічого не знає там, навіть і самої Гетьманщини ніколи не бачив, — полохалась сестра.

— Знає, — твердо мовив брат. — Хвалився, що читав історію козацького народу, читав Грабянку, Величка, знає краще мене і гетьмана Мазепу, студіював й архів свого діда, ім'я якого носить. Той архів був на сховах у нашій сестри Басі, його то і вивчав пан Пилип. Бачу, для легеньких припорок саме лепський гінець, коли сам на те проситься, приміром передати вчасно листа куди слід, на словах щось сказати, чи там щось інше...

— Виходить мені дають по шалці! — хмарно озвався пан Хлюпало з свого кутка.

Граф тільки здивовано підняв брову.

— Такого не зроблю нікому, тим паче випробованому й досвідченому козаку — старшині та ще й побратиму. Не Бог зна скільки лишилося старшин при нашому ділі, а прид-

бати, або залучити ще когось з родини у свою спілку годиться он як! Старі часи спливли за водою без сліду, наспіли нові часи, отже мусимо вітати й нових борців за нашу віру, за нашу батьківщину. Роботи буде, аби хіть. І тобі старий друже, і пану Мокрановському, і пану Левку й ще де кому, хто хоч і не пам'ятає минувшини, так знає добре сьогоднішні дні.

— А які є новини на сьогоднішні дні, який вітер віє з Московщини все на нашу Гетьманщину? — питав пан Мокрановський, побратим і свояк пана Левка Дзаржановського. Колись він тікав з Батурину ще сиротою: на його очах москалі жорстоко замордували батьків, старшого брата й малу сестру.

— Є чутки за царицю московську Єлизабет, — кинув обачно граф і скося глянув на пана Мокрановського.

— Щось і я за неї чув... ніби весела дуже цариця...

— Того не знаю, весела чи сумна, а знаю добре, що одного знаших старшин добре привітала, — мовив генерал і раптом увірвав.

Мовчав і пан Мокрановський.

— Я знаю теж трохи про деякі події у самій московській столиці, — кинув і собі слівце пан Левко.

Але його сіпнула за рукав пані Муся.

— Знаєш... і на здоров'я... трохи помовчи, — шепнула вона.

— Я й так мовчу...

— Що я хотіла спитати тебе, братіку, — лащилася до гостя пані Муся.

— Питай... — вже зовсім розпогодився брат.

— Той наш небіж пан Пилин мабуть теж має наречену?

— Кому що, а курці просо, — щиро всміхнувся брат. — Має, тільки не наречену, а правдиву дружину.

— Он як! Яка ж вона, хто вона?

— Те — те-те... засипала. Казав — приїде до нас сюди з дружиною, тоді й побачиш. Знаю, що жонатий, побрався з шведською шляхтянкою княжною Софією Ферзен. Ніби гарна жінка і добра, і вродлива. Сам я ще не бачив її.

— От бачиш, брате: вже небожі поженилися, а ти все парубкуєш! Так робити не личить тобі, ясний пане...

— Гуртом оженимо, бо ясному пану й часу немає на таке просте діло, — моргнув пан Левко, хоч пані Муся й сіпала його раз-у-раз за рукав.

— Адже і я маю наречену, — ніяково мовив граф, — а стати на рушники ще встигнемо, здається процедура не довга і не важка. Про шлюб сам король вже питає, а королева повсякраз делікатно нагадує... Сам знаю, що пора побратися.

— Твоя наречена все виглядає та марніє... — шепнула з докором сестра.

— Чого марніє! — стрепенувся брат. — Адже вона мені пише часто, а я відписую ще частіш. В такий спосіб вона знає щоденно де я і що роблю. Не забарюсь умчати до Парижу.

— І стати на рушники, — додала сестра, ласкаво заглядаючи в очі брату.

Тепер вона вже знала таємні думки брата і заспокоїлась: думки ті були втішні.

— Правда твоя, Мусічка, пора... пора...

Він якось раптово й рвучко оглянувся, тоді тихо спитав:

— Де ж матінка? Я все жду... де вони?

Всі хмарно замовкли.

— Вчора приїхав пізно, — шептав чомусь він, — не хотів турбувати, а вранці... не бачу їх...

І не договорив.

3

Гірко плакав граф Орлик, довідавшись про смерть своєї коханої нені. Схилившись на стіл, він невтішно ридав, чуючи, яку дістав велику втрату... Втратив адже порадицю й розрадицю, втратив ту, що так вміла дати добру пораду, вміла простежити, що сьогодні робиться не тільки в Гетьманщині, а й у Московії, Туреччині, Криму, Польщі: скрізь мала приятелів, звідусіль добувала новини й сама вчасно відписувала або передавала на словах те, про що просив молодий її син. Матінка була цінним посередником і найкращим непомильним радником.

Сестра плакала біля брата і все потішала та розказувала про останні години матусі в далекій чужині. Хлипаючи в хусточку, вона говорила:

— Померли матуся спокійно, догоріли немов свічка д'останку. Д'останньої хвилини були при твердій пам'яті, благословили нас всіх, та й тобі передали своє нерушиме благословення. Все жалкували, що не діждались твого, милий брате, шлюбу... Любили тебе mocno й наречену твою...

І сестра гірко заплакала.

— На похорон приїхала сестра наша Варвара з тої Швеції... Хіба ти її не бачив?

— Сестру Басю бачив, але вона мені не казала про смерть матусі, навіть не натякнула... мабуть злякалася плачу... Я нічого не знав, для мене це найсумніша новина.

Сестра важко зітхнула.

— Я хотів би побувати на цвинтарі... — говорив брат, підводячи голову.

— Поїдемо і поставимо панахиду на могилі, як і годиться. Цвинтар же недалеко, в цьому місті.

Брат довго говорив з Мусею про всякі свої справи: про так бажаний шлюб, Швецію, рідних, що вже зістарілися й тих, що вже повиростали, свої сподівання та свої вічно юні пляни, близькі обом близької серцю Гетьманщини. Бажав звіритись найріднішій сестрі, що все жила біля нього, чувся сиротою й жадібно шукав твердого друга, бо вірив щиро, що ця, найменша в їхній родині найщиріша сестра-друг, бачив, як вона переймається його особистими думами, ладна бодай якою крихтою пособити брату, пособити віддано й жертовно. Обое, хапаючись, звірялися одне одному, повідали новини, сподіванки, тверді настанови на майбутнє, особисті пляни на сьогоднішні дні, присягалися держатися, як то кажуть, купи, як то було колись, в щасливі родинні дні, коли жили з батьками. Нині мусять молитися разом за рідне блакитне небо, рідну багату і врожайну землю, благи Всевишнього о порятунок для всієї Гетьманщини, всього працьовитого козацького народу.

Вони клялися жити вкупі і там, де ще раніш просила їх графиня Дентевіль осісти на стало.

Цілуючи сестру, брат крізь сльози врочисто мовив:

— Моя наречена майже в кожному листі просить, щоби усі ми жили з нею в її просторому і старовинному палаці.

4

Графиня Єлена Дентевіль зустріла свого нареченого штовписто, подавши обидві руки тому, кого так довго ждала додому.

— Нарешті мій пан бодай трохи втихомириться в рідному кутку, як що пан на правду вважає цей куток рідним, — казала вона, пильно приглядаючись до жаданого гостя.

— Так, моя пані. Хотів би на правду втихомиритися, на дозвіллі оглянутись, зібратися з силами, бо всякі мандри мене все ж втомили і я шукаю вже давно відшукане щастя... — казав він обережно й сторожко.

— Я не ламаю слова, це пан знає добре з моїх листів... Отже вітаю пана в цьому палаці, як правдивого господаря, — і вона знов подала обидві руки, які той пан уцілував зі штовпистим поклоном.

Графиня мовчки оглядала гостя. Цього чужинця з невідомого їй краю вона щиро кохала, але ніяк не могла збагнути чого саме бажає її наречений, й чим саме можна затамувати таємничі потреби тої непогамованої людини. Вона тільки обережно кинула:

— Король часто питає чи скоро ясний пан знов пригорнеться до нашого такого пишного Версалю.

— І що ж ясна пані мовила?

— Пан мій писав неясно так, що я не здольна була дати точної відповіді. Сьогодні я збираюся до Версалю і вже тепер напевно скажу чітке слово.

— Я теж хотів би з ясною пані їхати туди і теж сказати там чітке слово, — казав граф, диткнувшись вустами рожевих пальчиків.

— Гарзд... гадаю і королева буде втішена, бо дуже піклується мною і хоче бачити ясного пана.

— Коли так, то нам слід узгіднити те слово, щоби воно було чітким для всього Версалю, — всіхнувся граф Орлик.

— Місяць, а може й число того дня, коли ми станемо...
— вона спіткнулася на слові і не договорила.

— ...на рушники... — договорив граф, — чи так?

— Так, — хитнула пишними льоками наречена і тільки спитала: — Коли саме нехай мовить мій пан.

— Коли ясна пані постановить, я терпеливо жду.

— Он як! я теж терпеливо ждала, а тепер просто скажу: через місяць, на початку грудня — раніш не випадає — треба укінчити термін молитви за спокій душі усопшої раби Божої Ганни... вашої, ясний пане, матусі, — суворо сказала графиня і підвелась.

Пан Орлик був вкрай зворушений тим наказом і мовчки з подякою потиснув ручку своєї майбутньої подруги.

— Не забувайте пане ще одного, — додала його наречена. — Вся ваша невелика родина та і вся обслуга мусить бути з нами, коли забажає того; родина невелика, а місця у палаці доволі. Я знаю, як вони дорогі вам і тому хочу зробити вам приємність. Після шлюбу... я не знаю, чи буде подорож?

— Я хотів би зробити подорож з Парижу до Люневілью, де живуть мої і ваші, ясна пані, рідні. Подорож коротенька... — нерішуче мовив граф.

— Я теж тої думки, що й пан... Часті мандрівки втомлюють. Бачу, моему пану все ж треба спочити як слід. До речі королева хоче бути на нашому весіллі і шлюб мусить відбутися у Версалю: це її бажання і... мое.

Пан Орлик чемно вклонився. Кращого місця для шлюбу він і не бажав. Треба признатися, генерал сам любив пишноту і тільки клопотався про те, щоб не забути пришпилити усі свої генеральські регалії.

Обоє постановили їхати до Версалю сьогодні ж увечорі.

У Версалю панство Орлик-Дентевіль дістало авдієнцію в пишній люстровій залі, де завжди бували разом король з королевою. Заля та призначалася виключно для найближчих гостей, вишуканого товариства з-поміж інтимного кола.

Король мило привітав наречену пару, поздоровив шанобливо й спитав графа Орлика як їздилось по сусідніх державах. Так, ніби ненароком кинув, що на цім тижні хотів би бачити пана радника у бічній світлиці для секретних нарад й зараз же відійшов, щоб уцілувати руку графині Дентевіль. Ця чарівна подруга королеви була вже біля своєї патронеси: прикриваючи уста китайським фаном, графиня пошепки передавала новину про час шлюбу. Її сердечно здоровила королева, яка все ж видавалась втомленою: її прекрасні очі все були повиті ніби легкою імлою туги; вдивляючись в щасливе личко графині, вона мимохіть копилила губу і швидко витирала непрохану сльозу мережаною хусточкою. Направду ж вона раділа з того весілля її коханої подруги: таке свято було завжди приемним сюрпризом для двірцевих дам, що любили веселі розваги у Версалі. Буденна пишнота часом і набридала випещеному на розкошах версальському панству. Тут були всі тіж подруги королеви, серед яких найпаче пишались своєю вродою графині: Торсієр де Брой, Амелот, Вільнева та ще всевидюча герцогиня Габрієла Віллар. Пудрені перуки, діаманти та розкішні роби робили їх вічно молодими: аж ніяк не можна було сказати, щоби час пошкодив цьому випещеному панству бодай якою крихтою, всі були однаково прекрасні, як весняний цвіт, однаково безжурно-веселі та й однаково ладні хоч би й зараз йти в парі з кавалерами до улюбленого менуету. Але маркізи де Помпадур граф Орлик ніде не бачив, хоч і старанно приглядався. Він манірно уцілував пальчик королеви Марії, яка мило погрозила йому й спитала чи може пан відвідати її в покоях на приватну бесіду, на коротку хвилю, але точно о десятій. Граф низько схилив голову на знак згоди. Кілька хвилин точилась легенька, мов пушинка, бесіда поміж товариством, коли пані Віллар раптово помітила, як королева зблідла. Вона встигла вчасно подати руку своїй патронесі, щоби мерщій відвести до покоїв, водночас заметушились усі дами й оточили королеву, як золоті бджоли свою царицю. Коли граф Орлик оглянувся, зараз же побачив на порозі залі маркізу де Помпадур; назустріч до неї якнайшвидше поспішав сам король.

Граф Орлик вийшов до сумежної світлиці, більш затишної та привітної і вмовстився тут же у вигідному кріслі трохи перепочити та розглянутись. Але до нього вже йшов амбасадор у Польщі граф де Бройл; йшов не сам, а з якимсь високим, ще молодим паном у темному вельветовому камзолі та яскраво блискучих черевиках на високих корках.

— Нарешті бачу того, кого виглядаю вже ось мабуть цілий рік, — казав весело амбасадор ще здалеку. — Чому пан так дуже запізнився? А чи може добре гостювалося у шведів? — питав він, поглядаючи хитро на графа.

— То так, ясний пан вгадав — гостювалося добре, — мовив граф, розглядаючи пана в блискучих черевиках, — але я не люблю дарма гаяти час там, де багато сміху та порожніх розмов, а діла дасть Бог.

— Ааа... — протяг амбасадор і не знати чому підморгнув. — Виходить, ясний пан посидів би ще довше у тих шведів, як би було «д і л о».

— Скидається на те, — скривився граф.

Він напrawdę не любив порожніх теревень.

— Дозвольте... схаменувся пан амбасадор і взяв під руку пана у вельветах. — Пан Леклерк*, лікар при Версалю, історик і добрий вихователь дітей нашого панства. Гм... граф Орлик, конфідент його величності нашого короля в справах приватних і... гм... справах Гетьманщини. Прощу краще запізнатися в досить добрій на цю хвилину вигоді.

Пани уприємнено схилили голови. Але все ж графа трохи здивувала така рекомендація: він, що правда був радником секретної комісії, але ніколи не був конфідентом короля та ще й може широкого закрюю. Про приватне життя короля граф Орлик майже нічого не знав і тут король ніколи йому не звірявся. «Роздувають плітки все статс-дами хорої королеви», — подумав він, але нічого не сказав, бо

*) Леклерк — французький лікар і історик, який написав історію України.

конче хотів знати, що то за пан у блискучих черевиках... «моветон».

— Пан Леклерк дуже хотів говорити з вами, ясний пане, — кланявся амбасадор, держачи за гудзика того пана. — Тепер я вволив його волю. Гадаю будете раді такому припадку і ніхто не стане вам на заваді, навіть я... Даруйте, кваплюсь відвезти дружину до її матусі.

І він швидко вийшов з покоїв.

Тоді пан Леклерк вже без зайвих манір, просто взяв за лікоть графа Орлика й жестом запросив біля невеликого столика поруч, тоді витяг делікатно оздоблену табакерку і протяг гостю.

Той вклонився:

— Дякую, не вживаю.

— Он як! — здивувався пан Леклерк, — а я так і дуже часто прикладаюсь... Звичка.

І він втяг довгим носом добру понюшку, тоді струсив порошини хусточкою, закинув ногу на ногу і так, ніби знічев'я, кинув:

— Дуже радий запізнати ясного пана, — і він поторсав носа. — Радий... Адже все так добре збіглося, для повного ансамблю не вистачало ясного пана... Тепер все гаразд так, як і в добре наладнованому менуеті...

І він знов поторсав носа. Пан Орлик мовчки оглядав дивного пана, якого оце вперше бачив тут.

— Але киньмо жарти! Нам — дипломатам, не личать такі дурниці, будемо говорити просто й щиро... Інакше не винадає, бо всю справу зіпсуємо. Бо ж справа делікатна, вимагає кришталевої ясности! Тепер до діла... Не так давно мене представили одному вельможі... гм... з Гетьманщини. Що правда, вельможка молодий, але сугобо бундючний і вже, здається, одружений... Хе-хе-хе...

Граф Орлик нашорошився і втопив очі у вихователя королівських дітей.

— З Гетьманщини... той вельможка, що живе зараз у московській столиці, називається графом Кирилом Розумовським... хе-хе...

Пан Орлик випростався так швидко, що стукнувся го-

ловою об тверду обшивку крісла. Але слухав сугубо нашо-рошено.

— Цей вельможа . . . дозвольте вас почастувати понюшкою, ах! забув, ви не вживаєте, а я так і частенько . . . Так, цей граф — тут ткнув пальцем в стіл пан Леклерк, — у Парижі, як вояжер-персона ґрата і така персона, що вже була на авдієнції у його величності нашого мостивого пана короля. Розумієте! у його величності! Бо той молодий вельможа, хоч і молодий, а вже жонатий, пошлюбив рідну сестру самої московської цариці Єлизабет. Але й то не все! У Петербурзі той молодий граф Розумовський вже є презесом Академії Наук . . . он воно що! Під кінець авдієнції у нашого короля його величності молодий граф-презес, — вважайте ясний пане!, молодий царедворець попросив нашого мосцивого пана короля рекомендувати йому доброго лікаря-француза для себе, а може ще для кого, того не знаю . . .

— І що ж наш король сказав? — нетерпляче спитав пан Орлик.

— Хе-хе . . . як ви швидкоуетесь! я теж гарячий, але буваю деколи і зимний. Що король, питаєте? Король рекомендував м е н е, — і він ткнув пальцем вже не в стіл, а в свою вельветову жакетку, струсивши порох на довгі пальці.

— Що ж далі?

— А далі ось що: рєкомендував особу, — він знов ткнув себе в жакетку, — запрошено до Петербурґу, а відтіль у Гетьманщину. Його величність теж дав мені деякі інструкції і в першу чергу інструкцію бути уважним в чужій державі: лікувати, кого укажуть, а на дозвіллі вивчати поки що петербурзький двір та все двірцеве панство імператриці Єлизабет, знати навіть усі тонкощі двірцевих інтриґ. Адже немає жодного королівського палацу в світі без інтриґ! Коли ж Бог сподобить жити в Гетьманщині, — то . . . — і пан Леклерк зробив над головою якусь закорючку пальцем, тоді кинув: — сугубо студіювати так би мовити в натурі все, що можна почути і побачити зблизька і здалеку.

— Чому ясний пан думас, що та персона поїде до Гетьманщини, а може і не поїде! — тихо мовив пан Орлик.

— Наш ясний король сказав, що та персона через якийсь рік направду буде першою персоною у Гетьманщині, тому

й мушу цікавитися всім у тому чудесному краю, бо до всього я ще й історик, не поганий історик, як кажуть люди: мушу цікавитися і шляхтою і поспільством.

І він сховав до кишені хитро мальовану табакерку.

— І до всього, — легенко дйткнувся він руки пана Орлика, — його величність, наш ясний король дуже просив пана амбасадора де Бройля представити мене вам...

— Виходить, пан амбасадор знає все те, що ви оце сказали мені, — обережно питає пан Орлик.

Пан Леклерк схилив голову.

— І ви, ясний пане, не мусите непокоїтись цим: адже я теж належу до секретної комісії, хоч і не так давно. Отже скоро їду і мушу спитати вас, ясний пане, чим саме можу прислужитися і вам, як особі дуже заклопотаній справами Гетьманщини, — і він втопив очі в мовчазного бесідника.

Пан Орлик задумався. Справа набирала направду цікавого присмаку, коли меткий чужинець ангажований самим королем до справ Гетьманщини, як член секретної комісії та близька особа при персоні елисаветинського кола. Король очевидно втягає саме його в якусь роботу пана лікаря, що береться пожвавити акцію секретної комісії важними матеріялами, добутими з першоджерел і, що ще важніш, вчасно. Коли ж пророкування короля справдяться і той «вельможа» опиниться в Гетьманщині на посаді будь якого резидента, то робота пана Леклерка, як... гм... історика буде й зовсім доброю... гм... цінною, ціннішою за всі скарби Гетьманщини.

Він підвів голову і мляво сказав:

— Радо допоможу вам, ясний пане, чим можу. Направду я теж хотів би знати докладніше, що робиться у білому світі та... в моїй Рідній Землі.

Пан історик-лікар підвівся й по приятельському потиснув руку бесіднику.

— Ще невеличка закарлючка, — заклопотано потер лоба пан лікар. — Пересилати всякі депеші з Московії мені буде не важко, цьому мені допоможе мій же пан амбасадор, а от з Гетьманщини, то вже рахуба не аби яка. Що ви скажете, ясний пане, коли я попрошу у вас на всякі ад'ютант-

ські справи пана Мокрановського, а в додаток ще й пана старшину Хлюпала, розуміється приїздити в Гетьманщину вряди-годи, га?

— Хіба ви й тих панів знаєте? — майже крикнув пан Орлик.

— Хе-хе! Знаю обох, бо вони ж завжди біля нас; не дурно ж я історик, — і він знов узяв за лікоть бесідника. — Так як же?

— Ті пани давно ждуть такої роботи, — всміхнувся пан Орлик. — Сам же я буду допомагати скільки здужаю, — і він глянув на великі дзигарі в кутку залі.

— Дякую, сто разів дякую і мчусь далі в своїх справах, але... ще одне малесеньке слово: днями його величність покличе всіх членів секретної комісії на нараду саме в тій справі, про яку оце ми з вами говорили, справа дуже цікава і сам новий міністр чужоземних справ дасть свою думку про Москву і Гетьманщину в світлі сьогоднішнього дня. Вам треба бути, щоб як слід розглянутись, щоб вибрати правильний шлях для доцільних прагнень. Адже саме тепер треба вміти розібратись у тому павутинні, що його наснувала в Гетьманщині хитра Москва. Бажаю особисто вам, ясний пане, щастя-долі...

Він знов утиснув руку, шепнув: «скоро ще раз побачимось на нараді» і швидко пішов до коридору. Пан Орлик постояв трохи замислений і вкрай здивований, тоді погладив лікоть, ще раз глянув на дзигарі і собі швидко пішов до покоїв королеви.

7

Біля дверей королеви він смикнув шовкову з китицею сонетку. Двері відхилила графиня Дентевіль і з ласкавою усмішкою пропустила до будуару, завішеного наполовину важкими штофними шторами.

— Королева хоче говорити з ясним паном, — шепнула статс-дама й зараз же відслонила порт'єру. — Її величність трохи нездужає...

— А-а... то може другим разом, — теж шепнув пан генерал Орлик.

— Ні, наполягає бачити ясного пана зараз таки, але не знає, як довго триватиме розмова.

— Я постараюсь скоротити, — всміхнувся пан Орлик. — Адже говорити буде лише королева, — і він вступив до покоїв.

Королева напівлежала в широкому кріслі, обкладена пуховими подушками. У світлиці чувся дух оцту й лаванди, біля неї сиділа герцогиня Габріела Віллар. Королева бліда і майже немічна звела очі й мляво всміхнулась гостю. Пан генерал Орлик низько схилив голову й тільки тоді помітив маленьку з довгими пальчиками ручку: він обережно діткнувся руки, мов до найдорожчого фарфору й легенько уцілував долоню за новою модою. Королева жестом запрочила сідати й зараз же спитала:

— Ясний пан, чула я, хоче осісти в Лоррейні на стало?

— Так, ваша величність.

— Після шлюбу, — мило всміхнулась королева й додала: — я дуже рада за вас й за мою найкоханішу порадилицю статс-даму графиню Елену Дентевіль. Обом бажаю щасливої долі і хочу сама бачити панство на рушниках, У нас, в Польщі на шлюбі так роблять, як і в Гетьманщині — молодих ставлять на рушники. Який то милий звичай у наших землях, адже правда, мило!

Я тішусь тим, що маю нагоду у Франції, моїй другій батьківщині, виконати побожно обряд мого краю, де я народився, — тихо мовив генерал Орлик. — Ваша величність чується недобре? — обережно питав гість, пильно приглядаючись до личка хорої королеви.

— Так... трохи. То більш нерви шкодять, через годину-другу буде краще, казав мій лікар. Може ясний пан допоможе, щоб я одужала ще швидше, — всміхнулась вона сумовито.

— Від щирости ладен служити вашій величності, щоб бодай улегшити всякі болі...

— Красно дякую, я потребую на правду вашої, ясний па-

не, допомоги, не знаю тільки чи легко все те буде зробити вам.

Пан генерал Орлик схилив голову.

— Адже ясний пан після вінця їде до палацу Дентевіль, до Лоррейну? — питала чомусь королева.

Пан Орлик знов схилив голову, стараючись вгадати чого хоче королева.

— Там, у Лоррейні, в своєму палаці живе мій коханий ойтець, — шепнула королева. — Ясний пан стане правдивим сусідом мого ойця і я хотіла би, щоби ви обидва були добрими зичливими сусідами... тільки й того: тоді я одужаю напевне.

Низько схиливши голову, пан Орлик пильно слухав, але з усього видно було, як та просьба його збентежила.

— Ойтець мій два дні тому писав, — мляво шептала королева, — як йому завдає великого жалю неприємна пригода, що сталася колись межи вами, — і вона благально глянула на гостя. — Він просив простити невірний гріх й бути йому тим, ким, ясний пан, був йому раніш, — сином й лагідним сусідою.

Вона знов благально глянула на гостя й поклала ручку на його шитий золотом рукав. Пана Орлика така дивна просьба, така адорація рідного батька вкрай збентежила. Він ще нижче схилився й ніжно вцілував руку безпорадної королеви.

— Я теж прошу ясного пана забути прикрість і помиритись, — просто сказала вона.

— Ваша величність! — зворушливо мовив він. — Ваша просьба — для мене закон, ба навіть більш того, бо я й сам катуюсь з великого жалю, що так поспішився з осудом того, кого й зараз вважаю за свого ойця. Сподіваюсь благополучно прибути до Лоррейну, щоб швидше побачити милу мені людину й уклонитись правдивому королю Речі Посполитої, кинутому долею в чужий край на вигнання. Зроблю все так, як того бажає ваша величність.

— Дякую, сердечно дякую... — шепнула королева й упала на подушки.

Герцогиня Віллар кілька раз махнула рукою й кинулась оправляти подушки та підносити солі знесиленій королеві.

Так було укінчено авдієнцію графа Орлика у тої французької королеви, долею якої глибоко журився гетьманич на вигнанні.

Секретна нарада відбулась скоро, після візиту панства Орлик-Дентевіль у Версалью. На нараді були все ті ж її незмінні члени, але граф Орлик здибав і нових персон, зпоміж яких вгледів пана Леклерка та ще міністра чужоземних справ маркіза Люї П'юїзьє. Цей от міністер і робив доповідь про дивацькі реформи Московії в новоокупованій нею Гетьманщині. Панство слухало уважно, бо доповідач давав нові свідчення про насильницькі акції в чужій країні все тої ж Московії. Французький уряд знав про Московію тільки те, що цар Петро збудував столицю Петербург, де французькі урядовці ніколи не могли знайти будь-яких вигід для сталого осідку. Далі тої столиці ніхто й не гадав заглянути, отже колосальні простори Московії для випещених французів були понурою загадкою, «терра інкогніта». Туди наважувалися їхати хібащо сміливі фахові мандрівники. Тому доповідь міністра була для радників сугуго цікавою. Він переконливо говорив про Гетьманщину, як розкішний край, де йому довелося довгенько жити в головному місті Києві, бути в Полтаві, під якою бився шведський король Карло XII, заглянути в Одесу, портове місто біля Чорного моря. Край лежить на Півдні, недалеко від Криму і славиться своєю пишною природою, помірним кліматом та родючими землями. Народ тихий, працьовитий і добре вихований. На цей ласий шматок москалі здавна зазіхали. В часи так званої Хмельниччини, коли козацький народ відбивався від непроханої опіки Польських королів, Москва сугерувала гетьману Хмельницькому оружну допомогу і в цей спосіб цар Петро зумів поставити своє чисельне вій-

сько по всій Гетьманщині. Народ відчув важку московську опіку, але вирватися з пастки вже був нездольний. Новий гетьман Іван Мазепа спробував разом з Шведським королем поквитатися з зажерливою Москвою, але, як тепер всі ми знаємо, і Мазепа і Карло потерпіли жорстоку поразку.

Вся Україна, яку крає на дві частини посередині велика річка Дніпро, потрапила ходом історичних подій у васальну залежність. Правобічна — до Речі Посполитої — Польщі, Лівобічна або Гетьманщина — до Московії.

Польща, хоч як ослаблена війнами з Московщиною, все ж цупко тримає Правобічну Україну, яка дає їй колосальні економічні вигоди. Її великі простори належать небагатьом польським магнатам — Острозьким, Вишневецьким, Жолкевським, Глинським, Сангушкам, Зборовським, Потоцьким, Ржевуським, Чорторійським. Вони і кожен з них окремо держать військову мощну потугу на своїх кордонах та кордонах з сусідніми державами. Там український народ давно уярмлений і мовчки терпить підневільне важке життя. Правда були випадки, коли «хлоп» (селянин) здіймав повстання, але ніколи не мав снаги вибороти собі волю. Вічно він приречений долею волочити свої кайдани.

Лівобічна Україна або Гетьманщина була більш щасливою. Вона хоч і не була абсолютно суверенною, проте мала часом і автономне життя широкого zakresу, найпаче в часи гетьманування Богдана Хмельницького. Побоевище під Полтавою (1709) перекреслило всі її так звані старожитні права і вольности. Повільно, але невблаганно вперто московський уряд раз-у-раз затискає український народ в обценьках московської неволі. Уряд той іде навалю в наступ на все те, що аж ніяк не скидається на щось московське. Він зненавиджено ламає в Гетьманщині чужу йому адміністративну структуру, суд, Литовський Статут, Магдебурське право, освіту, навіть віру, мову, побут...

Найголовніше Московія боїться в Гетьманщині потужного козацького війська. Адже там ще є так звана Запорозька Січ. Ця військова організація просто лякає Московію, коли ж додати до тої Січі ще полкове так зване городове козацтво, то військовий потенціал Гетьманщини на правду

може сильно загрожувати в Україні московським інтересам як стратегічно так й економічно. Московія, щоб не бути й тут заскоченою, старається за всяку ціну зліквідувати цю озброєну силу в Гетьманщині. Що це так, ми вже збрали досить матеріалів, які маємо надію скоро подати на розгляд секретної комісії в чергових нарадах.

Московія тепер всякими засобами затримує вибори гетьмана ось вже кілька років поспіль. Затягати вибори — то зараз важний крок до гальмування гетьманату, щоб народ поволі відвикав від гетьманської влади, а звикав до московських органів влади. Зараз там існує так звана «Малоросійська колегія», де засідають на однакових ніби правах по три персони від українців і москалів. Насправді справа стоїть так: в колегії за презеса призначено москаля зі столиці, а в допомогу поставлено окремо резидента, який мусить стежити за українськими колегіянтами і доносити сенату за всякі хиби в справах та гальмування «реформ» московських в Україні. Залякані українські колегіянти мовчки підписували заготовлені постанови, некорисні або й шкідливі для козацького народу. Фактично Московія вже в наші дні безконтрольно править всією Гетьманщиною.

Щоб українські старшини не гнівалися та не чинили спротиву, московські резиденти приваблюють таких всякими привілеями: титулами, високими посадами в своїй столиці, нагородами золотими червінцями та маєтками, конфіскованими у сторонників померлого гетьмана І. Мазепи «мазепинців». Отже Москва по справжньому купує українських старшин, заводять там правдиве кріпацтво все на користь новоявленим магнатам. Така московська щедрота дуже вабить декого з старшин їхати до Московії спеціально «багатіти» задурно і швидко.

Тим часом і Петербург не спить. Сенат засилає до столиці гетьманського уряду Глухова спеціальні накази, якими нищить все суто національне в тому прекрасному краю та прищеплює все суто азійсько-московське. Хто з старшин не хоче йти на такий жалюгідний, нечесний компроміс, — Петербург нещадно фізично нищить. В такий варварський спосіб Московія обертає весь козацький народ в убожество матеріальне і духове.

На щастя правдиві українські патріоти цураються, більш того сахаються такого ганебного діла. Вони стоять осторонь, беруться за зброю, борються з диявольським наїздником, хоч світ і байдуже спостерігає ту драматичну борню. Такої байдужості у нас, у Франції ми ще не бачили. Навпаки, ми перші дали притулок українським патріотам, щиросердо подали руку допомоги одному з найбільших українських патріотів гетьману в азилю Пилипу Орлику аж до його смерти в межах Турецьких кордонів. Не одного разу сам король через свого амбасадора клопотався перед Петербургом припинити репресії на старшину козацького народу і лишити за тим народом його суверенні права і вольности.

Тим часом на наші домагання Москва не дає суттєвої відповіді, лише устами свого міністра пана Голіцина просить втихомирити гетьманича Григора Орлика, того графа Орлика, якого ми маємо честь бачити зараз на нашій секретній нараді. За відмову від гетьманату та визнання ним, паном Орликом, всієї України давньою частиною Російської Імперії, Голіцин обіцяє гетьманичу амністію, вважаючи його очевидно російським підданцем. Такі вимоги московського міністра не чинні з огляду на міжнародне право і з огляду на насильницькі акції Московії у звитяжній нею Україні. Граф Григор Орлик з малих літ конфірмований як француз, заслужений і ранговий офіцер армії його величності французького короля. Як інсургент вільної і ні від кого незалежної з часів гетьмана Богдана Хмельницького України, має моральне право боронити свій край всякими можливими для нього засобами. Отже граф Орлик не потребує ні від кого ніякої амністії, бо і рада міністрів свого часу відхилила це московське прохання без будь якої сатисфакції.

Тепер, від останньої секретної наради й до сьогоднішнього дня зійшло не так і багато часу, але змін в Гетьманщині та й Московії набігло чимало новин суґубо великих, таких, що тичаться не тільки українських інсургентів, а й самої України і деякою мірою Московії, Польщі, Туреччини та Кримського ханства. Головна новина прийшла з Петербургу: там нещодавно коронувалася на царство молода цариця Єлисавета Петровна, дочка давно померлого царя Пе-

тра Першого. На таке свято з Гетьманщини з'їхалося багато старшин і прибула вся «Малоросійська колегія». Нова цариця вітала українську старшину не тільки ласкавим словом, а й важним наказом, яким приобіцяла українському народу дати великі полегкості, скинути тяжкі військові пости, покасувати поволовщину, еветку, індукту, вивести частину війська з Гетьманщини і навіть поставити нового гетьмана. Коли станеться елекція — в наказі ще не оголошено, але є певні вказівки, що народ український скоро святкуватиме вибори нового гетьмана. Ніби є вже й кандидат на таку високу посаду, але ще його ім'я держиться покищо в секреті. Отже ми стоїмо напередодні ліквідації «Малоросійської колегії» і взагалі ліквідації застарілих, петровських установ. Натомість буде відновлено установи Гетьманського уряду і послаблено панщину, від якої багато терпів український народ.

Зараз при державному кермі в Гетьманщині стоять такі великі достойники, як: міністр закордонних справ Андрій Безбородько, генеральний обозний Семен Кочубей, генеральний підскарбій Андрій Маркович при асисті генерального хорунжого Миколи Ханенка та полковника Стародубського Миклашевського. Всі вони недавно відбули подорож до Петербургу, мали авдієнцію в імператриці Єлисавети та бачилися з сенаторами, які зичливо вітали гостей. Зараз відбуваються в столиці наради при участі нового резидента для України князя Г. Теплового, якому доручено контролювати роботу в Глухові московських комісарів: князя Шаховського та князя Барятинського.

Такі ми маємо новини з Гетьманщини і Петербургу на сьогоднішній день.

Але це ще не все. Зараз нам передали копію універсалу імператриці до козацького народу. В тому універсалі говориться прямо про відновлення гетьманату в Україні в найближчі часи. Імператриця запрошує «Малоросійську колегію» допомогти московському урядові підготувати козацький нарід до досить складної акції виборів майбутнього кандидата на гетьмана. Ім'я кандидата не указано в універсалі, тому ми тут і не можемо говорити будь-що про згода-

ну персону. Знаємо тільки деякі імена кандидатів і то в обсягу кулуарних розмов, чому ми не надаємо великого значення.

Наш уряд може лише вітати таку приемну на користь Гетьманщині зміну московської політики. Наші емісари теж можуть лише нотувати рівень сумління Московії і сумління її високих достойників під час праці в самій Гетьманщині. Наші амбасадори за точними інструкціями мусять стежити з дня у день за процесом роботи по підготовці до виборів кандидата на посаду гетьмана, мусять знати думки впливових сенаторів у цій справі, мусять знати імена й тих вельмож, які в той чи інший спосіб можуть впливати і на саму імператрицю і взагалі частіш подавати реляції про Петербурзьке політичне життя при палаці та на равах гонорових вельмож. На равах, адже особисті думки в кулуарах або залах того панства завжди формують тенденцію, спрямовану своїм вістрям на розв'язання будь-якої праці в бажаному аспекті.

Для деталізації в деяких справах укажу на невеликий приклад: наш пан історик і педагог Леклерк їде скоро до Петербургу, як аташе при французькому амбасадорі. Отже де в чому буде в помочі амбасадору, як досвідчений лікар, а може й педагог. Аташе мусить бути в тісному контакті з нашим амбасадором і де ким з наших членів секретної комісії, що безпосередньо цікавляться справами Гетьманщини і то широкого zakresу. Отже з реляцій пана аташе наша комісія буде добре обізнана про хід подій в Гетьманщині і шановне панство заздалегідь буде знати, що саме ми змушені будемо облишити, що взяти до уваги, а що й зовсім покасувати...

Доповідач зібрав папери до портфелю, чемно вклонився і важко сперся на поруччя фотелю.

Тоді підвівся граф Орлик.

— З прочитаного пляну шановного пана П'юїзьє*) ясно бачу, що секретна комісія бере на себе досить скромні обо-

*) П'юїзьєс Люї Брілар, маркіз (1720—1770) французький дипломат, міністр в 1752—1756, дід графа Жанліса, мужа письменниці і власник великого маєтку Сіллері.

в'язки щодо внутрішніх справ самої Гетьманщини — по-
нуро говорив пан Орлик. — Допомога якимись порадами
направду не є актуальною допомогою. Найголовніше треба
знати хто такі члени «Малоросійської колегії» і зокрема
вся Генеральна Старшина, знати — хто тягне за патріотів,
а хто ворогує з нами і тягне за Москву. Пан міністер указав
декого поіменно. І саме цих персон українські емігранти
знають, як лютих ворогів козацького народу, ренегатів і щи-
рих приятелів Московії. Такою є майже вся теперішня гене-
ральна і полкова старшина, вся, за малим винятком — по-
кірлива слуга Московщини. Ця старшина навіть не від того,
щоб захопити мене і дістати за мою голову повну шапку
золотих червінців (в залі стався несподіваний рух і шем-
ріння). Зрозуміло, що нам — емігрантам з тими ренегатами
не по дорозі: ми — інсургенти-патріоти, що прагнуть за вся-
ку ціну вигнати з України всіх без винятку москалів і на-
віть їхню імператрицю, ласка якої до нашого народу дочас-
на. Ренегати — прагнуть допомогти москалям закувати в
кайдани рабства весь український народ за маєтки та мос-
ковські титули і міністерські посади. Ці дві течії ніколи
не можна узгіднити, розв'язати ж важку справу можна ли-
ше оружною рукою.

Нашому новому панові аташе Леклерку, гадаю, буде не
легко працювати в такому товаристві, де панує підкуп, до-
нос, тюрма і Сибір. Там ні з ким не жартують. Коли він ці-
кавиться Україною та її минувшиною йому легко можуть
допомогти французькі науковці, а коли хоче побачити на
власні очі Гетьманщину, можна проїхати легально і поба-
чити, що покажуть чемні наші старшини.

І зрештою за себе. Як будуть працювати наші друзі в
Петербурзі чи в Києві — покаже майбутнє, але моя робота
на еміграції, як інсургента без зброї мабуть що відпадає з
сьогоднішнього дня, вона стає непотрібною . . . Хіба що ста-
ну писати мемуари в старих літах, або допомагати пану
Леклерку писати історію нашої занедбаной Гетьманщини.
Єдине, що можу зараз зробити, це щиро подякувати фран-
цузькому уряду за співчуття нашому знедоленому народу,
за яким я глибоко тужу, але не здольний будь як пособи-

ти... Адже костюром я не прожешу Московію з Гетьманщини, а обіцянки нової московської цариці дуже хисткі.

Тоді за чергою став говорити граф де Бройль:

— Я теж слухав уважно того пляна нашого шановного пана міністра. Щоправда, в ньому багато неясностей, немає кришталевої читкості, немає навіть французької прямої, але все ж є й незаперечні факти, які дають змогу спертися на добрі сподіванки. Головний факт в загальних рисах такий: імператриця Єлизабет пом'ягшує курс старої петровської політики в Гетьманщині. Про це свідчить історичний універсал про відновлення гетьманату та ім'я молодого теперішнього презеса Академії Наук. Що правда, в європейських державах ім'я мало знане, але все це справа майбутнього і презес завжди матиме нагоду виявити свої дипломатичні здібності. Не треба забувати, що імператриця в жє зробила для українського народу де які і досить великі полегкості. Вважаю — що це все ж великий дарунок, який свідчить про добрість нової імператриці. Шкода, що граф Орлик так скептично ставиться до цього гарного жесту цариці Єлизабет. Я певен, що в скорому часі прийдуть до Гетьманщини нові добрі реформи і Гетьманщина зрештою дістане ті вольності, якими володіла ще до Полтавської баталії.

Говорив і пан Амелот але досить довго і плутано. Очевидно хотів переконати графа Орлика в тому, що Франція багато зробила для старшин-емігрантів, але сьогодні наспіли нові часи і уряд військової допомоги не дасть, бо для війни з Москвою немає ґрунту.

Не встиг пан Амелот сісти, як вже вчинилася буря пристрасних і навіть образливих вигуків і то все на адресу графа Орлика. Граф Торсієр, а за ним і маркіз Віллар*) заявили, що генералу Орлику ніхто не боронить збити протимосковську коаліцію в інших державах, як то робив покійний гетьман Пилип Орлик, до речі досить невдало. Все ж будь який успіх в такому ризикованому ділі, вони будуть вітати з ентузіазмом.

*) Віллар герцог, був амбасадором у Константинополі. Його дружина Віллар Габрієля (1706—1771) двірцева дама королеви Марії Лещинської.

Граф Орлик понуро мовчав. Роїлись чорні думки.. «Добре зробили турки, — думав він — що не пустили січовиків через свої Дарданелі до Райну боронити Західні Держави від навали нового Східного варвара — Московії. Всі ліси чужими руками загібати жар. Гетьманщина споконвіку боронить той Захід від азійського Сходу, а ми ж яку маємо нагороду! Адже зробив делікатний натяк, а вже вчинили такий галас наче я вимагаю цілої армії на захист Гетьманщини... Радять збити протимосковську коаліцію десь в іншому місці, тільки не в Парижу»... — скрипів він зубами.

Паң Леклерк вигадав хвилюк і попросив слова. Король, посміхаючись, торкнув дзвоника і муркнув:

— Слово пану Леклерку...

Цю ніч король погано спав і тепер тільки те й робив, що смачно позіхав, поглядав на годинника в кутку і сонно бурмотав:

— Все те наробив клятий лист... ото морока куди більша за мороку графа Орлика... По правді я співчуваю йому, але й щось добре зробити нещасливому мому графу по щирості не можу, коли проти стоїть отой завадіяка Торсієр... Шкода... А втім, хотів би я знати, яка собака передала мого такого... гм... сердечного листа моїй благочестивій Марії! Адже його було адресовано маркізі Помпадур! Ото дивовижна рахуба...

Члени комітету глянули на пана історика, тоді на його величність і нараз, мов по команді, втихомирилися.

— Маю трохи казати, — смиренно вклонився майбутній аташе французького амбасадора. — Пишаюсь своїм новим постом і вважаю, що саме мені, як досліднику людських чинів великих і малих, добрих інколи і лютих майже поспіль випала напрочуд гарна нагода сумлінно послужити і французькому народу і козацькому поспільству. Так от — приступаю. Москва, як ми знаємо, пише накази для народа одні, а для міністрів інші. Отже нам зараз ходить не про те, що підписує імператриця, а про те, як достойники будуть виконувати ті накази. Коли, приміром, Москва дає якісь полегкості, то генеральна комісія, а за нею й сама Колегія можуть лише удавати, на правду ж, а нічого сенько не роби-

ти. Адже і я трохи знаю ту генеральну старшину, знаю і поспільство. Висновок відсіль такий: не все поспільство любить старшину від великої й до малої, багато не все... Є такі козацькі полки, що підуть і проти старшини і... таке поспільство мабуть теж мало що чуло про старшин-емігрантів.

Так от... треба ближче придивитися до поспільства тепереньки, треба запізнатися з городовим козацтвом та ще розвідати дещо й про Запорізьку Січ, міське ремісництво й суґубо запізнати духівництво, яке в житті народу відіграє велику роль правдивого ґіда-навчителя й охоронця духовних його надбань. Це так би мовити буде моя праця місіонера в чужому мало знаному мені і моїм колеґам великому краю, де частенько гостювали наші вельможні земляки. Буду слати відтіль докладні реляції. То буде правдивіш політичним барометром, показник того, що мусить знати наша колеґія та від чого мусить панство зачинати роботу.

Панство квапилось... І, як завжди, король перший непомітно зник в бічних дверях. За ним услід натовпом вийшли всі колеґіанти, сердечно вітаючи пана Леклерка з успішними сугестіями. Тим часом граф Орлик мляво оглянув панство, знизив плечима, зітхнув і опустив залю нарад майже останній. Пан історик пішов услід, догнав графа і чемно спитав:

— Гадаю, ясний пан не гнівається?

— О, ні! — всміхнувся граф. — Мене лише цікавить одне: чому ви їдете до Петербурґу чи Києва, як аташе без офіційного листа?

— На нараді вже говорилося про це, мабуть ясний пан не дочув. Їду до Петербурґу на короткий час і то лише познайомитися з паном презесом Академії Наук, як лікар: адже мене рекомендує пану презесу сам король і вже вручив мені таку карту спеціально для пана Презеса. В столиці московській не хотів би довго сидіти, тому мабуть довго не буду, а вирушу сам до Глухова. Так буде краще. Хочу приватним порядком розглянутися без свідків поза всякими інструкціями його величності, бо я не тільки лікар, а й ще історик. Я хочу писати історію вашого народу і вашого

краю. Про це я вже здається вам говорив. Хочу зібрати сам потрібний мені матеріал, а бібліотеку найду і в Глухові, що мені обіцяв пан Презес Академії.

Граф Орлик вже слухав уважно, тоді коротко кинув:

— Може б пан історик потрудився передати від мене і ще від одної персон листи туди . . . в Гетьманщину?

— А чому б і ні? Я навіть хотів просити про таке ясного пана, — стрепенувся пан Леклерк. — Адже це дало б мені нагоду проїхати десь далі по Гетьманщині, заізнати більше народу всякого рангу та різного панства. Це було б мені, як у вас кажуть, як на руку ковінька . . . Хе-хе . . . Я нотую й такі круті слівця . . .

— Тоді я наготовлю такі листи до деяких персон. Листи будуть цілком безпечні і вам не пошкодять. Тоді ви на правду побачите не тільки Батурина чи Глухів, а й Полтавщину — серце України та заізнаєте більш різного народу та всякого панства, не обминете й панотців — зразкових патріотів нашого Краю. Між іншим у Полтаві маю . . . гм . . . не тільки знайомих.

І граф спіткнувся на слові.

Пан Леклерк уклонився й тихо мовив:

— Вам, ясний пане, обіцяю за інструкцію згори писати докладно про все, що ви вважаєте корисним для себе знати про сучасну Гетьманщину, ту, якої й ви мабуть не твердо знаєте. То будуть мої «Куранти» (часопис), писані лише для вас, ясний пане.

Пан Леклерк дуже шанував Орликів, вбачаючи в них правдивих патріотів та беззастережних інсургентів.

— Що я бажаю знати про мій Край, — зітхнув граф, — про те я вже говорив вам три дні тому. З обачності не даю вам будь яких інструкцій, бо в Гетьманщині все може трапитися. Адже там скрізь шастають москалі, прощу вважати на це: хоч ви і добре знаєте нашу мову, т'алеж не зовсім. Вас можуть пізнати по мові і навіть по одежі, як ви її носите. Тому й кажу — стережіться москалів і будьте обачні в дорозі, менше говоріть, а більше слухайти. Листи я напишу до тих персон, що живуть в різних місцях Гетьманщи-

ни і навіть туди, де колись змаличку жив, перед тим, як вимандрував в чужі землі назавжди.

Пан аташе знов уклонився і нараз шепнув:

— А як же бути з помічниками: вони мені були б он у якій пригоді!

— Пан Мокрановський і пан старшина Хлюпало ждуть ваших наказів і вже можуть їхати з вами, або . . . краще без вас, так буде безпечніш. Де ви всі зустрінитесь — про те вже порадитися самі між собою.

— Коли ж ми, ясний пане, знов здибаємось і де? — тихо мовив пан Леклерк.

— У Версалі о-полудні завтра . . . Ждіть в залі нарад . . . А ще краще, ось тут біля малого столика та цієї пишної Діяни . . .

Він чомусь покvapно утиснув руку пану Леклерку і вже зосереджено пішов геть із залі. Майбутній аташе тер худу й костисту руку і довго дивився услід молодому графу, аж доки той не зник при закруті.

2

Зрештою підійшов і кінець заупокійного трауру для графа Орлика по небіжчиці матері. Подружжя Орлик-Дентевіль скоро по тому врочисто відсвяткувало своє пишне весілля. Все те свято відбулося в самому Версалю, в церкві святого Вознесіння при ансамблі всього двору. Королева сиділа на свосму місці в оточенні її дам, тоді як герцогіня Віллар та маркіза Торсієр підтримували шлейф чарівної нареченої. Граф Орлик в своєму ясному ледь блакитному камзолі з орденською стрічкою та золотим хрестом Святого Люї, трохи припудрених льоках й мережаних брюсельського виробу манжетах та комірчику мав вигляд правдивого маркіза, так добре зображеного художником Фрагонаром в будуарі коровели Марії.

Церемонія шлюбу тривала щонайменше одну годину і королева з непослабною увагою стежила за всіма деталями того складного ритуалу. Наприкінці та ж королева здоро-

вила пошлюбну пару та зробила тут же за звичаєм шлюбний дарунок: вона наділа парі обручки з карбованим ім'ям королеви та числом того свята.

Тільки тоді фешенебельне товариство майже натовпом обсипало молодих дощем хмелю та розкішними пелюстками троянд. До короля підвели щасливу пару міністри П'юїзьє та Віллар. Король церемонно привітав панство Орлик-Дентевіль у Версалі, як господарів цього знаменитого палацу, теж за звичаєм, на час такого незвичайного припадку. Сам і підвів молодих до багатого й красно декорованого столу. За всім тим обслуга обносила кришталеві чарки, повні солодкого вина та дрібно різане печиво. Кричали віват і під музику танцювали котильйона аж доки молоду пару не умчали дружки до вестибюлю, відкіль граф Орлик з молодією дружиною зараз же виїхали до Люневілью просто до палацу графині Дентевіль.

Версальське вище панство вже без молодого подружжя веселилося всю ніч. Цієї незабутньої ночі багато кому з вродливих панночок снилися чарівні сни, мерехтіння місяця, темні алеї столітніх лип, пристрасний шепіт, гарячі цілунки та гарячі обійми...

Адже сни безтурботні, сни легколетні сняться лиш раз...

А згадуються поки й віку...

3

Тільки король кепсько спав: він не міг відшукати коверти з листом до маркізи Помпадур. Адже лист... і який лист! було підписано ним... королем, власноручно. До всього там був медальйон маркізи — ніжний дарунок королю — жуїру.

Є від чого кепсько спати...

На ранок, коли втомлена обслуга чепурила залю після шаленого бенкету розпаношеної золотої молоді, старий слуга Жан Клю підніс мажордому пакета.

— Що то? — здивовано питав він слугу.

— З паркету підняв...

— Де саме?

— Біля фотелі його величності, нашого монарха...

— Гаразд... йди чистити.

Коли слуга відійшов, мажордом розгорнув пакета: там лежала оздоблена діамантами мініатюра маркізи де Помпадур, роботи знаменитого мініатюриста Буше. Внизу вилито: «Моему коханому монарху від Жанни де Помпадур». Поруч лежав і лист королівський, вітєватий та амурний з пересадою.

— Загубив... — муркнув мажордом і солодко позіхнув.

— Треба передати вельможній пані Віллар: вона дуже упадає біля королеви і знає що робити з тим медальйоном і... листом...

І він ліниво посунув пакета до кишені.

Щойно пошлюблене панство хотіло й дома теж відсвяткувати свій день якимось небуденно, а на правду радісно-врочисто, тим більш що вже підходили й Різдвяні свята.

— Все до купи! — всміхався граф Орлик, оглядаючи великого кабінета, а через двері й другу світлицю — книгозбірню унікальних книг й навіть старовинних манускриптів.

— Все тобі, мосьпане! — щасливо теж всміхалася і графиня. — А на Різдво ще буде дарунок, але який, того не скажу.

— І вона замислено сіла біля вікна.

— Чи ж будемо кого вітати тут? — питала вона мужа, який уважно оглядав пожовклого папіруса.

Нараз він звів очі на дружину й собі спитав:

— Якого моя принадна пані готує мені ще дарунка? Я вже маю всього назбит, а в додаток ще й щасливий без краю...

— А якби я подарувала мому пану когорту козаків, було б то до речі? — питала й дружина.

— Когорту! — здивувався граф. — Але тож не ціла армія... для далекого походу.

— Такої армії я нездольна подарувати, а для охорони мого пана можу добути сотню козаків, добуду, або сотні дві добрих драгунів, бо аж ніяк не хочу, щоб москалі цінували голову найдорожчої мені людини на вагу золота або викрадали руками найманих вбивців.

— Он як! прошу не хвилюватись й не журитись тим: адже маю теж і шаблю і пістолю.

— Я те добре знаю, але знаю й те, що москаль любить нападати на одну людину підступно, не по лицарському, а навалом, цілим загonom. На московського загона я ставлю випробуваних драгунів і в додаток ще пів сотні вибраних козаків, — вперто мовила графиня. На Різдва́ні свята ясний пан дістане від мене того дарунка, бо я так хочу, хочу оберегти свого палаця від московського розбою.

Граф тільки дивився на свою таку завзяту подругу, тоді уцілував руки дружині й шепнув:

— Спасибі за рятувальні засоби, спасибі за правдиву любов... бо то на правду не зайва допомога, коли взяти на увагу сумну долю генерала Андрія Войнаровського, полковника Герцика і багато інших українських старшин... Та й мені загрожують принагідно... І не хто інший, як московський амбасадор Голіцин... Якось за Божою допомогою врятуємося від московських офіцерів, які зовсім не знають, що то таке честь і рівний бій...

Він трохи подумав, а тоді шепнув:

— Питаєш, голубко, чи будемо кого вітати у палаці... докладно нічого не можу сказати. Здається слід би запросити де кого з тутешнього гонорового панства.

— Наперед мусимо привітати його величність короля Польщі Станіслава Лещинського і то в його такому понурому палаці, де він живе здається самотою. Слід би і вволити волю його доньки, а нашої королеви її величності Марії: адже і я дала слово привітати її вітця і навіть написати листа про обопільну вашу згоду на мир.

— Ах! — хопив себе за голову граф. — Щасливі часом бувають великими егоїстами: за весільними клопотами та мандрями у світ, я забув сердечного короля в його самотньому палаці. Треба як найшвидше затерти цей невірний гріх і мерщій відвідати невірнього в'язня в Люневілью: мушу виконати слово чести до кінця.

— Коли так, то завтра ж і привітаємо старого і всіма забутого короля, — твердо постановила графиня Орлик.

— Згода... та й добрий час для невеликої Різдва́ної розваги.

По оїбіді другого дня пара ситих коней вже мчала вигідне в подушках ландо рівним шляхом просто до палацу екс-короля Польщі Станіслава Лещинського. То їхало з візитою молоде подружжя Орлик-Дентевіль.

Через годину старий король вже вітав панство в багато оздобленій залі старого палацу. Тут жив самотою його величність з численною обслугою, старими побратимами, своєю, вивезеною ще з Познаня і Кракова знаменитою капелею, колекцією образів відомих майстрів пензля та старомодною двірцевою етикетною часів правдивих польських королів з дому П'ястів. У нього були гості. Екс-король при гостях мов би помолодшав, пригадав краківський Вавель і, зігнувшись по лицарському, штиво цілував руку графині Орлик-Дентевіль та біймав коханого свого «лицаря» з-під Кенігсбергу.

— Гадаю, ясний пане, ми замирилися навіки й без повороту до старих і нікому непотрібних сварок, — шептав він графу, а у самого блищали на очах сльози.

— Годі... облишмо...! — розпачливо стискав руку екс-корю граф та обіймаючи його по родинному.

— Правда... правда годі! І дозвольте мені обох повиншувати тут, в цьому малопривітному палаці, де з горбів видно обрій, за яким ховаються наші найцінніші скарби — Рідні Землі. Здоровлю сердечно, вітаю, як батько, що був утратив діток і здивав тільки в старих літах для правдивого щастя в самоті. Прошу дарувати: став сентиментальним і часом надуживаю цим... — вже плакав екс-король, витираючи мокрі губи мережаною хусточкою.

Він представив гостям, шляхетним магнатам Радзівілам та Чарторийським молоде подружжя. Всі вони виїхали з Кракова, щоб не бачити зненавидженого німця-узурпатора Августа Саса. Була ще якась пара мовчазна і ніби вельми наполохана незнати чим, всі в старомодній ноші, довгих перуках, парфюмах та брюсельських рукавичках, що дуже пасувало до їх ніби пергаментових облич і манірних жестів та поклонів. Всі говорили чемно, ніби шамотіло осіннє листя, падаючи безсило на мокрі від слоти доріжки...

І сумно було дивитися на ці воскові обличчя, і гірко слухати ласкаве шамотіння беззубих ротів... Говорилося лише про присмність, велику приемність бачити панство в доброму здоров'ю, коли ж раптово задзвонив дзвоник і мажордом несподівано став на порозі залі з довгою палицею з срібною голівкою всі і зовсім притихли. Мажордом махнув булавою і ледве прохрипів:

— Прошу мостиве панство до столу...

І став, немов скам'янів.

Екс-король заметушився:

— Ах-ах... від радощів забув і лад, якого ми тут дуже держимося. Неможна — лад у всьому — велика справа... Прошу панство до столу...

І врочисто, як колись у Вавелю, повів свою даму в довгому жабо до прекрасно сервованого столу. Услід за ними посунули парами й інші гості.

Стіл, що правда, вдекоровано було пишно, майстерно і красно... З квітами, запашними, делікатними стравами, коштовними винами з долин департаменту Шампань, хитро оздобленими кришталевиими чарками, севрського фарфору; в додаток тут була тиха, негомінка й добре муштрована обслуга вся в парфюмах і французькою мовою говорили.

— Ого! краще, як у Версалю... подумав граф і з приемністю сів на указане йому місце.

Його величність сам всадовив дорогих гостей у великій вигоді. Графиня Орлик-Дентевіль сіла межі мужем та одним з Радзівілів, сухеньким паном, з моноклем, що часто зсочувався з ока і зненацька падало у його супову тарілю і чинило клопоту чемному слугі. Екс-король вмовився візаві.

— Нас тут не багато, — шепнув він графу, — але всі з рідної родини і моцно держимося своїх старовинних традицій.

Вечеря тривала довго, вишукане панство не квапилося: воно не стільки їло та пило, як бавилося, коштуючи делікатної наїдки та смакуючи коштовні й видержані вина в чарах тихої музики, линула хвилями та спадала вниз до залі з високого балькону. Панство з насолодою милувалося мерехтливим відблиском янтарю й червоного, як кров шар-

трезу в кришталевих чарках, приголублювало до вуст, ще милувалося блискучими іскрами й, витираючи свіжою серветкою вогкі вуста, тихо повідало один одному їм знані звичаї з життя магнатів та королів коханої Речі Посполитої. Звичаї, що їх воно не одного разу чуло з вуст милого свого «рицержа», а то і з вуст знаного на всю округу бандуриста, що вмів так лепсько оспівати славні бої того рицерства та вогнено-солодко пригравати на бандурі... І все ж те панство в який вже раз залюбки слухало старі, як і цей замок, повідання, слухало, як якусь незвичайно чарівну мелодію, занесену сюди з незнаних країн весняним вітром рідну пісню, що раз-у-раз линула з невідомих райських долин й нараз тонула в невідоме, вічне й журне, як ридання за маривом, за втраченим назавжди щастям...

— Ваша мосць знає ту пишну пані, що сидить візаві та все посміхається? — почула графиня Орлик-Дентевіль хрипкий шепіт сусідки по столу у вельветах та перлах.

— Ні, прошу пані, я не знаю тої пані... — здригнулася графиня.

— О-о... як можна не знати! то ж тетя славного «рицержа» польного гетьмана Сапегі і бабуня незаконного сина того Сапегі Станіслава Понятовського. Адже ви певне знаєте, що коханий Стась законний син графині, милої графині Денгоф...

А-а-а... — тільки й могла сказати мадам Орлик-Дентевіль. — А чому вона все тільки посміхається, а нічого не їсть і не п'є?

— А ваша мосць і це помітили! То сута правда, пані Ястрембжицька ніколи на учтах не їсть і не п'є, бо має лише штучні зуби, зроблені майстерно з воску.

— Он як! — щиро дивувалася графиня. — І дома не їсть теж?

— Дома вона їсть, але все котуляє вже без зубів, бо прошу ваша мосць, того не можна робити восковими зубами: адже вони розпадуться і від гарячого і від холодного.

І пані-сусідка за столом весело засміялася.

Пані Орлик-Дентевіль помовчала трохи, і коли стара паня втихомирилася, знов спитала:

— Чим саме славний той, як його Сапега, як ви кажете пані?

— Прошу ваша мосць, той польний гетьман врятував від наглої смерти круля шведського Карла під Полтавою . . . всі те знають.

— На жаль я не знаю . . .

— На круля напав цілий загін московського війська і мав би взяти, але ясний пан Сапега, як правдивий рицерж посік усіх геть на капусту й вихопив Карла XII з купи трупів та й умчав на баському коні до свого табору. Он що зробив пан Сапега!

— О! то направду шевальє . . . ми, французи, таких сміливих мужів дуже шануємо . . .

В іншому кутку гомоніли тихо та все згадували блискучу минушину, злоті часи Речі Посполитої та вольності коханих магнатів. Найбільше говорив та хвилювався вусатий з гострими очима і дзюбатим носом старий пан. Він не говорив, а якось все шипів і раз-у-раз дзенькав срібною ложечкою по кришталевій чарці з янтарним вином. Дзвін той такий настирливий дуже нагадував теленькання похоронного дзвона на цвинтарі і дошкульно шарпав вухо.

— То, прошу пана, був круль на всю губу, — хрипів він, вдаривши ложечкою так скорботно, наче правив поминки по невідомо якому померлому королю.

— Про якого круля ясний пан мовить? — питав нашорошено экс-король, перегнувшись набік до бесідника.

— Прошу маєстатного пана господаря, мова про круля славної пам'яти Яна Собеського,* сміливого й мудрого воєва, що побив турків-яничарів під Віднем.

— О, то ясний пан знає того свентого круля?

— Як Пана Бога кохам, добже зналем, бо багато років жилем у Вільневу, що під Варшавою, як шановний гість того направду свентого круля. Там, у Вільневі його пишний маєток і розкішний палац. Але там славний круль жив припадком, у вільні хвилини від праці тенжкої. Жив і в

* Ян Собеський — польський король (1624—1696) відомий війною з Туреччиною, коли за допомогою Запорозької Січі завдав нищівної поразки туркам-яничарам під Віднем 12. 9. 1683.

інших маєтках ік приміру у Жовкві й у замку в Яворові. Там часто їздив на лови до своїх дідівськи парків... О... цо то були за лови! Матка Бозьска... прощу панство!

Панство замиловано слухало повідання живого свідка свіжої минувшини, свідка бучних розваг в пишному палаці й замку найкращого рицара Красуні-Польщі. Старий пан повідав про розкішні бенькети, лови, турніри та залицяння до красунь-польок того безжурного хмільного вояцтва. Бо, прощу панство, те вояцтво часом розважалося сміливо... хе-хе... і з простими козачками... Коли пручалися, — сам пан господар таких частував нагаями, або... хе-хе... цькували і псами... Не любив пан господар жартувати... Що не так... натихмяст під руки і на стайню... Було... було...

Всі слухали, умлівали й хитали головами в такт дзенькіту маленької ложечки... А повідач із захватом бубнив:

— Апартаменти палацу у Вільневу були бардзо пенкні та всі умебльовані з великим смаком. Адже, прощу панство, там доклало своїх рук багато найкращих майстрів, покликаних крулем з Риму, Міляно, Венеції.. Перед палацом розбито було великі квітники, за якими вже зеленіли лепські дерева, росли там дуби, ясени та липи, а водилося в них безліч сарн, козуль, в озерах плавали білі, як сніг, лебеді, качки, різне болотяне птаство. До палацу приїздило злоте панство з красунями-цурками та синами — крилатими драгунами. Щодня влітку там веселий сміх, брязкіт чарок, лови, фюерверк... Увечорі чарівна музика, танці, дівочий сміх, жарти і... кохання... кохання... Ах! ... злоті часи... злоті часи...

І повідач з великої журби схилив голову на старечі руки... Всі мовчали і тільки слухали з жалем тужну з балькону мелодію пустотливих вічно-юних надій на привернення мерехливих чарів кохання.

Приглядаючись до екс-короля, що так жадібно слухав беззубе шамотіння старого князя Чарторийського про розкіш й безтурботне життя в палаці останнього «Рицаржа Ржеці Посполітої», що тепер так тужно оплакував канчуки і смертні бої хлопа на стайні, граф Орлик гірко думав:

— Як я смів ризикувати життям, рятуючи в Данцігу цю занедбану всіма руїну!

До нього притулилася дружина і шепнула:

— Пора їхати додому... тут тхне правдивою могилою... я на правду не можу...

— Так... так... притакнув граф. — Але все ж незручно якось увірвати таку... гм... старечу учту. Може на прощання пройдемо один тур... лише один тур й тоді кинемося на свіжий вітер...

— Так, коханий, один лише тур... бо музика на правду тут чарівна і... п'янить... вона присипляє, заколисує мертвим сном... Швидше відсіль!

Нараз згори пролунала мелюдія чарівного вальсу, тихо... тихо, наче шелест тополі в присмерку осінньої ночі.

— Як там... як там... без нас... — вже плакав екс-король, беручи тремтливою рукою чарку янтарного вина, налиту незримим слугою

І нараз повернувся до молодого подружжя:

— За ваше щастя: за вашу молодість, за вашу безжурну радість... — шепнув він скорботно.

І всі мовчки діткнулися губами чарок...

А чари мелюдії ущипливо хапали за серце і, крий Боже, як хотілося усім побачити бодай крихту відслоненого куточка того бажаного щастя на згасаючому далекому обрії. Краплину Рідного Краю... краплину... краплину. Граф по справжньому спочивав у цьому закутку монастирської тиші. Мелодія навіювала сни-чари й тільки тут несподівано відчув він як швидко відлітала від нього золота молодість і як залізно відшукав він своє щастя в далекому краю. Мимохіть поклав він на долоню своєї руки маленьку ручку ніжної дружини в пишній блакитній робі з китицями білих троянд. Утиснувши ручку, він тільки шепнув:

— Один тур і... на свіжий вітер!

Закохана пара тихо, майже без руху зникла в присмеркових тінях, тоді раптово увійшла в пасмо золотих плям, що їх так щедро кидало світло з канделябрів, манірно хилились одне д'одного, брались за руки й знов, наче привід, летіли й зникали в густих сутінках...

І знов ясніли в плямах воскового світу. А музика все тужила і в звуках тих все вчувався плач, розпачливий плач, ридання невідомого, того, хто ніби ховався в сутінках при-смеркового мороку . . . Ридання без волі, тужіння за тим, що вже навіки було поховано.

Старий король слухав ту мелодію-тугу, дивився на легку пару, що в сійві тьмяного світу була ніби вся обсіпана золотом й самотньо пив янтарне вино.

Йому ввижався Краків, старий Вавель, пишний бал, вродливі панночки-шляхтянки з гусарами з срібними острогами у веселому котільоні, музика й дзенькіт милозвучних острог, вівати й манірні поклони, бравурний брязкіт палашів й клятьба жити для коханого круля, жити для солодкої ойчизни, бити, нещадно бити азіята-москаля і вмерти за рідну землю.

Він важко звів очі й мляво глянув на пишний стіл, на воскові обличчя посивілих гостей, на одну-єдину пару, за-кохану пару в екзальтовому танку. Тоді стрепенувся, трус-нув головою і ще раз здивовано оглянув залю. Видиво зникло . . . І вже як не вдивлявся в імлу минувшини, не бачив вірних гусарів, не чув криків «віват!», дзенькіту острог, пристрасної клятьби віддати життя за коханого круля, за солодку ойчизну. Чув тільки тужну мелодію, що вже скидалася на прощання з чарівною минувшиною. Бачив одну-єдину щасливу пару в легкому танку, бачив, як у па-смах жовтого світу ясніли й сяяли щастям обличчя маркіза й маркізи, вирвані чудом з чужого йому Версалю французького короля Люї XV.

Екс-король поволі схиляв все нижче й нижче сиву го-лову й нарешті утопив очі у веселе полум'я різбленого в стилю барокко великого каміну. Десяток добре муштрованих валетів з ексельбантами через плече, як істукани сто-яли без руху за три ступня від столу стережучи очима най-менший рух свого круля, щоб за одну мить кинутися з усіх ніг до послуг його величності. Але круль сидів без руху і все вдивлявся в полум'я каміну, шукаючи там щасливих вавельських днів. Даремно шукав . . . даремно . . . Круль сто-рожко з насупленими сивими бровами моторошно мовчав . . .

Мовчало й вишукане панство, з сумом поглядаючи на свого вигнанця-круля, вигнанця з коханої землі.

І кожен мовчки плакав і хилив голову.

3

Нарешті панство Орлик-Дентевіль дістало правдивий спочивок в своєму палаці у Люневільо серед родини й близьких друзів...

Тепер воно святкувало Різдвяні свята за правдивими народними звичаями.

Палац був старої норманської архітектури, з баштами та всякими прибудовами. Всередині було кілька великих заль з важкими дубовими меблями, люстрами та масивними камінами, куди в холодні зимові дні можна було напхати цілий віз дров та розвести яскраве багаття. По інших кімнатах та квадратових світлицях теж стояв старовинний мебел: незвичайно вигнуті комоди з вирізьбленими з дерева амурами та янголами з розкритими крилами, важкі кресл, повні різного добра, переважно чарок, кришталевих караф, шліфованих оленячих рогів, янтарних мисок, срібних куманців, важких полумисків й різноманітних таць.

На другому поверсі можна було здибати довгасті світлиці, повні дивовижної форми й розміру гардеробів, де переходила різна ноша і чоловіча і жіноча та коштовні в алмазах роби, обшиті перлами часів ще Люї XIII. В кожній такій світлиці стояв великий дубовий стіл, застелений важким обрусом, затканий парчею та прошитий червоними китицями, що спускалися аж до темного дубового паркету. Там ще стояли велетенські ліжка, вбрані розкішно, по королівському. Формою вони скидалися на катафальок, бо над ними були напнуто червоний або темно-синій балдахин, мальований еротичними сценами, з купідонами темного золота на самій горі. А хоч там і ніби літали амури, та все ж кожного сипало морозом від тих ліжок: мимохіть спадала думка: хто б міг відважитись не то що заснути на тому катафальку, а бодай п'ять хвилин полежати на ньому! До всього по

стінах висіла ще дивацька зброя: старі й іржаві пістолі, алебарди, сагайдаки для стріл, татарські ятагани, палаші лицарів-хрестоносців, щити з гербами славнозвісних вояків, як приміром, Ричарда Левине Серце, Салах-ад-дина, Фрідріха I Барбароси, тур'ячі роги, прикрашені золотими цвяшками тільки для вина, панцирі, лати, довжелезні мечі насталені на два борти та ще така зброя, яку незнати хто уживав, в які часи та в яких випадках.

Хоч палац був і стародавній, але все ж світлий, на багато вікон, в деяких вікнах, найпаче кутніх, були вітражі. Повітря по всьому палацу чисте, видно з усього дбала про все те сама господиня, що жила внизу. Її апартаменти були умебльовані відповідно віку, у добрій вигоді й майстерно оздоблені. Це був невеликий куточок, так би мовити пишного Версалю.

З вестибюлю широкими дверима можна було вийти на довгу галявину, пошнуровану на картаті та зірчасті квітники, які час від часу поливали рясні дощі з двох химерно побудованих водограїв. На вершку одного стояла бронзова Діана з сагайдаком та двома великими псами. На другому — розгонисто біг кентавр, цілячи списом делікатну сарну, що вже втомлена падала на передні ноги. За квітниками зеленів фруктовий сад, а вже за тим садом розігнався аж до озер пишний парк, де водились і сарни, і малі козулі й навіть королівські олені. Нині той парк торкнула зимова пора, яка тут не така люта, як в Гетьманщині, але все ж позолотила майже всі дерева та пофарбувала в нижній багрянець.

Поза тими розкошами стояли виструнчені, як під шнур, невеличкі будиночки на взірць фламандських. Там жили Орликові пани драгуни. Козацька півсотня містилася з іншого боку, саме там, де широко розлилося Лебедине озеро, де плавали білі, як сніг табунці лебедів. Кожен загін драгунів і козаків жили нарівно, своїм окремим життям. Але тут ніколи не водилося будь яких сварок або ворогування, та й господиня не любила цього й наказувала старшинам суворо держатися дисципліни та ладу. Обидві сторони вміли дещо говорити мовою незвичайних сусідів й майже разом святкували різні свята. Роботи великої не було, тому ко-

жен козак чи драгун завжди щось робив у своєму господарстві або в панському маєтку: всі вважалися військовиками і діставали крім платні, ще й уніформу, харч і тютюн. Все подвір'я, великий сад і парк, обслуга держала чисто, на взірць англійських парків. Були тут і добрі фаховики: садівники, теслі, грабарі, берейтори і навіть ковалі. Серед драгунів та козаків були й сімейні.

Так жила тут ця оригінальна колонія — напів козацька, напів французька.

В самому палацу теж була велика обслуга: кожен робив завжди ту роботу, яку було призначено з першого дня його служби. Отже тут ніхто не хапався, не метушився не знати з чого, не бігав за тим, що десь забув — все було завжди на своєму місці і сам валет мусів бути на місці в точно визначений час. За всім тим стежив мажордом з помічниками і на горі і внизу. Ранком, в обідню пору та ще увечорі, коли задзвонить дзвін все панство в палаці та маленьких котеджах, де жила варта, всі вже сиділи на своїх місцях за трапезою.

4

Сьогодні панство сіло до столу вже смерком, коли на вежі прогуло сім разів. У великій залі зібралися всі і дорослі і малі — так тут велося здавна на Різдвяні свята. На цей урочистий день де хто приїхав з родичів графині Дентевіль: брат її та старша сестра з малими дітьми, дві старенькі тети й доросла небога. У великій залі за столом граф здибав на решті всіх своїх рідних і навіть тих, кого давно бачив. Був приємно здивований, вздрівши за столом сина пані Оксани, молодого панича Михайла. Вже кілька літ поспіль він вчився у колежі великого міста Гренобль і тепер, на вакаціях, збирався до Сорбони. Був під опікою графині Дентевіль, яка цікавилася осиротілою родиною. Саму пані Оксану вона примістила у флігелі, куди час від часу навідувалася і скоро заприятелювала. Графиня дуже розпитувала Оксану про її той таємничий край, про який нічого не знала. Її цікавило все: і широкі степи, і лани дорідної пшениці, і сади, де ростуть яблука та вишні. Вона адже цього не зна-

ла, чула тільки про люті морози, від яких вмирають тисячі людей, найпаче малих дітей... Цікавилася Батурином, де колись жила Оксана і тепер оповідала, що там ніби жив гетьман Мазепа і бився з москалями пліч-о-пліч з шведським королем, Карлом XII проти московського царя Петра I. Чула ще, як не повелось Карлу саме через люті морози, від яких загинуло багато шведів, а москалям хоч би що: видержали тяжку зиму. Ще розпитувала за Полтаву, де стала велика воснна баталія. І саме в такі часи тікав її граф ще малою дитиною у безвість, де живуть самі барбаринські татари, що їдять конину, а на десерт — білих маленьких дітей! Оксані багато було мороки, щоб деякі химерні вигадки пустити за вітром, але все ж графиня цупко держалася тої фантазії, що татари їдять малих європейських дітей.

Тепер пані Оксана не так рвалася додому. Бачила, що її Михайло вчиться добре, вийде в люди і була вдячна господині, з вдячності старалася будьчим допомогти в господарстві, сиділа за прялкою, або вишивала рушники, гаптувала серветки та всяку дещицю. Їй все ж було легше жити серед своїх... Щодня бачила сімейних козаків, що встигли повивозити жінок, або дівчат, була часом на розмовах і з пані Мартою Дзаржановською. Ця найменша сестра графа Орлика жила близько від палацу в іншому флігелю з своєю родиною: мала вже синів підлітків, вчилися у військовій школі в самому Греноблі.

До гурту збиралися всі... бував і старий старшина пан Хлюпало, заглядав і пан Мокрановський — права рука графа, як сам казав за себе. Коли ж приїздив молодий небіж пан Пилип Штейнфліт, то вже для всіх було велике свято: привозив він з Стокгольму не тільки гостинці «заморські», а й купу різних часом дивовижних новин.

Тоді майже все надвірне козацтво товклося у пані Марти, щоб почути яку новину, може навіть і про Гетьманщину: адже всі знали, що молодий пан Пилип часто їздить з різними припоруками й до Польщі й геть далі в степи до Січового товариства. І не помилялися... Привозив новини про життя козацького народу під московською вартою, повідав і про Глухів, і Батурина, і навіть про Бахчесарай та Київ, найпаче про Бахчесарай, де ще жив старий генераль-

ний старшина Федір Мирович. Його слухали завжди мовчки, слухали, схиливши голови й нишком витирали сльози.

5

Після короткої молитви, прочитаної самою господинею, почалася вечеря, як то кажуть в Україні «багата вечеря». За тутешніми звичаями були то «розговіни», бо серед багатьох страв перше місце було уділено величезному індику, без якого тут ніхто не сідав до столу. Обслуга щедро наливала всім маленькі кухлики «сідру» (яблучна наливка). Вечеряли при воскових свічах та й ще при веселому полум'ї великого каміну: були то врочисті збори, що відбувалися тільки раз на рік.

Вечеря тривала довгенько й тільки по тому дозволено було дякувати гечно господарів та вже перейти до круглого столу, ближче до каміну. Там стояли різні солодоці та чарочки повні найкращого глінтвейну (солодке вино на різному корінні) навіть і для молодих. Тут можна було гуторити про все, що хто хотів казати й стільки часу, скільки кому хотілося, звичайно в межах чемности. Проте гуторили не голосно і майже кожен більш прихилився до того, хто сидів найближче. Що ближче до ночі, то простора зала світлішала і від свічок і від багаття в каміні . . . молодь веселіш смоктала свій глінтвейн.

До тої молоді підсів і граф Орлик.

— Як же колеж? — питав він панича Михайла. — Вже мабуть панич скоро попрощається з ним?

— Так, ясний пане. На весну мушу постаткувати місцем там для когось з молодших, — гечно відрік Михайло, високий юнак з чорними очима й трохи блідим обличчям.

Він сидів недалеко від матері та все поглядав на господиню, що порядкувала тут за презеса.

— Панич Михайло, — озвалася графиня, наливаючи чарочку графу, — весь літній сезон спочиватиме дома, тут досить просторо для доброго спочинку: є парк, фруктовий сад, озера і навіть сарни. Хай набирається сил. Ми з його

мамою постановили допомогти паничу дістати вищу освіту у Парижу... Там вже мусить наглядати ясний пан...

І вона глянула на пані Оксану, а тоді на мужа.

— Що ж, коли панство так постановило, то я з великою приємністю... гм... заопікуюсь і навіть візьму панича під свою протекцію. Куди наш панич Михайло збирається? — питав він мовчазного юнака.

— До Сорбони...* — тихо мовив юнак.

— О! — здивувався граф. — То добре, але було б ще краще не дуже квапитися з наукою, а головніше дати юнаку козацький спочинок. Може у панича Михайла є який товариш, тоді було б ще краще для нього...

— Так, є... — несміливо мовив юнак і глянув на господину.

— У нього є приятель з того ж колежу, — мовила пані Оксана, всміхаючись. — То синок нашого козака Левера, Степан Левер... і цей його товариш теж збирається до Парижу по науку. Обидва надумали студіювати право й тим саме допомагати Гетьманщині, допомагати козацькому народові.

— В який же спосіб? — питав граф, дуже зацікавлений.

— Там видно буде... — мляво відрік юнак, мабуть що втомлений незвичною гостинністю. Але переміг себе і несміливо кинув:

— Адже ясний пан мабуть тільки й думає — мріє, як пособити козацькому народові видертися на волю. Я теж козацького роду і теж хочу пособити Гетьманщині, як робите ви, як робив мій отець, що був січовиком в Олешках, хоч і мав добру освіту. Бачу, що не здольний буду добувати волі шаблею, так хай добуватиму пером і словом, як те робили і наші генеральні писарі. Хочу знати міжнародне право, хочу довідатися, яким правом Московщина захопила на-

* Сорбона — науковий заклад, уфундований ченцем Робертом Сорбоном, духівником короля Люї IX року 1253. То була напочатку богословська школа, пізніш школу ту було ліквідовано і перетворено на Паризький університет. Засновано факультети теологічний, мистецтва, медичний та юридичний. Довгий час вабив українську молодь своєю професурою, що збагачувала молодь солідними знаннями з усіх галузів науки і мистецтва.

шу Україну за часів Богдана Хмеля. Адже ж мабуть в московських архівах та і в Глухівських зберігаються манускрипти, писані міністрами. Чув я що Московія обдурила нашу старшину, яка навіть збиралася порвати того договору... Так от, коли Бог дасть віку, ретельно навчуся дипломатії, а тоді поїду послом від нашого уряду простою дорогою добувати у москалів нашого права на нашу Гетьманщину... Так думаю, коли не схибнуся...

Граф дивився на юнака і все тер долонею лоба. Тоді тільки нарешті тихо мовив:

— Щож... думки добрі, шляхетні... Я теж добиваюся того права, та... все якось не випадає дошукатися справедливості навіть у Версалю... ніде не дошукаюся, хоч і навчився орудувати пером, хоч ніби й пішов правдивою стежкою до визвольних змагів...

— Ні... то не ті стежки... — насмілився мовити юнак і зараз замовк.

Граф здивовано глянув на майбутнього нового дипломата.

— А якими шляхами хотів би йти панич? — всміхнувся граф.

— До Петербургу йти, там вимагати нашого права на наш Рідний Край.

— Добре сказано, добре... Тільки не треба квапитися... Хай на правду повчать нас сорбонські правники... Може чомусь і навчимося. Побажаю вам юнакам пройти сувору школу тут, а тоді йдіть по цю ж науку до пана генерального писаря Андрія Безбородька... Тільки не посковзніться у пана Безбородька, бо той...

І тільки поторсав молодика за плече...

6

І тільки коли молодь розійшлася на спочинок, граф довго сидів у глибокій задумі. Він почув серцем щирю правду в словах юнака...

— Так, — думав він, — тільки дома, на батьківщині можна змагатися за щастя Рідного Краю... Йти пробоем, пада-

ти, знов йти в передових шерехах до остаточної перемоги. Чужий край німий, не допоможе... Що ж... дай Боже доброго росту цьому ось молодому насінню, бачу добрі парості...

До нього тихенько підійшов сотник Хлюпало. Схилившись до вуха тільки муркнув:

— Як там наш аташе у Московії: лише, чи тільки збирається?

Граф не відразу відрік: він все поглядав на юнака, що збирався студіювати право у Парижу. Видно якісь думи не давали покою і він все тер долонею лоба.

— Питаєте пане сотнику про аташе Леклерка... Як же, дістав недавно з депешами пана амбасадора і листа від нього.

— За мене нічого немає? — питав сторожко пан Хлюпало.

— Є коротенька нотатка: просить притьмом гінців. Отже пане сотнику вам таки доведеться їхати до Глухова: там канцелярія гетьманського уряду, а заправляє всіма справами генеральний писар, коли на виїзді, або, хай Бог милує постаткував місцем, то вже натомісць мабуть вмовистися один з братів Туманських. У вас є там свої люди, від яких прошу добути новини про гетьманат та ще як генеральна старшина й Січове товариство дивляться на таке діло. Це одне. Друге — довідайтеся про московських людей, які зараз засідають у Малоросійській колегії та ще кого Москва хоче мати в Гетьманщині за резидента. Мабуть же генеральний писар, отой Андрій Безбородько пронюхав хто саме кандидує на гетьмана, чи наш чоловік, а чи москаль. Чим більше добудете новин, тим ліпше. Писаних інструкцій не даю з обачности, мусите пам'ятати все найважливіше і стерегтися московської варти скрізь. Ту варту я знаю добре і прошу вважати. Пан Мокрановський нехай чекає вісток від вас у Станиславові, де у нас є свої люди ще з часів, коли жила там моя матінка. Пан Мокрановський всі листи мусить привезти простим шляхом до мене сюди. Коли мене не буде дома на той час, всю пошту передасте моїй дружині графині Єлені Дентевіль. Постарайтеся в такому випадку передати яко мога більше на словах найважливіші відомос-

ті. Пана Мокрановського я вже бачив, він вже збирається в дорогу. Мусите їхати кожен нарізно, щоб не так було помітно, але все ж не забудьте порадитися та домовитися про всі найдрібніші дрібниці. Ще одне: може отой француз-дидаascal вже вештається по Глухову, бо та людина непогамована і часом лізе і соває носа до чужого проса... Так от, постарайтеся навчити його обережності.

— Коли ж їхати? — питав обачний гінець.

— Треба, мабуть що зібратися та виїхати на цьому тижні, щоб побувати в декількох містах, найголовніше у Глухові, де сидить вся «Малоросійська колегія», але побачитися найпаче з паном Безбородьком і довідатися про його сина Олександра, де він і що думає робити. До речі — я чув, що той беручкий панич зараз керує всією канцелярією гетьманського уряду, моститься бути великим паном мабуть що в самій столиці московській або принаймні у нашому Києві. Прошу дуже перевірити, мені конче потрібно знати все про цього панича. Батько його генеральний писар дуже впливова людина в Петербурзі, звичайно стоїть горою за всіх москвинів, що засідають по всіх наших установах і тепер починає куматися з усякими резидентами московськими та робити все на користь Москві в усій Гетьманщині. Мушу знати всі московські карти в Гетьманщині. Тоді без вагань зможу подати королю меморію з певними вислідами. Може дасть Бог штовхнемо самого короля взяти всю Гетьманщину під протекцію Франції, бодай легеньку... Рушайте мерщій... Хай Бог помагає!

7

Коли й молодь роз'їхалася, в палаці лишилося тільки тісне коло своїх рідних. Точилися розмови близькі до Версалю.

Вчора був у палаці Люневільського екс-короля, — кинув так ні докого пан Орлик.

— Як він чується, жив-здоров? — питала дружина.

— Бадьориться... навіть хоче проїхатися до Версалю, відвідати доньку, казав, що ніби королева не зовсім здорова...

Але ніхто нічого не спитав, тільки господиня мляво озвалася.

— Її величність на правду занедужала. Я дістала від неї невелику нотатку — ...прошу дарувати, не від королеви, а від герцогині Віллер. Пише, ніби поролева дістала не знати від кого медальйон маркизи де Помпадур. На тому медальйоні викарбувано досить вульгарного комплімента на адресу самого короля... Інтрига якась...

— Виходить, подарувала того медальйона королю сама маркиза, чи що? — стрепенувся брат графіни Жюль Дентевіль.

Пан цей був трохи молодший за сестру, чомусь дуже цікавився версальським життям й напорошено прислухався до всяких двірцевих історій.

— Так воно і є, — нерадо мовила сестра. Ніби медальйона підняла з паркету сама герцогиня Віллер й віддала самій королеві.

— Мабуть що король загубив того медальйона, — догадувалася стара тета пані Дентевіль.

— Загубив, чи ні, а не слід було передавати ту річ: медальйон переходив з рук в руки всього Версалю... Погана послуга для її величності, тай самому королю мабуть не дуже смакувала та пригода з медальйоном, — скривилася справедлива Муся.

— Хтось зробив навмисне! — хитав головою скорботно Жюль Дентевіль. Мені дуже шкода її величності: нащо було робити їй таку гидку прикрість. Яка безглузда жорстокість!

— Ах! у Версалю не можуть жити без інтриг! — теж обурилася й тета.

— Там, коли немає сварок, неодмінно щось вигадують, аби не було скучно, — всміхнулася господиня. — Не розумію, як воно їм не набридне.

— Мабуть отець королеви щось знає, тому й їде до Версалю «в нагальній справі», — замислено мовив граф, підсовуючись ближче до каміну.

— Таак... — притакнув пан Жюль — не дуже то й щаслива родина панства Лещинських, як роздивитися ближче: занадто багато вже сліз та розпачу...

— Родина ця наводить на понурі роздуми, та і немає як зарадити їхньому лиху... говорив граф, поглядаючи на веселе полум'я в каміні. — Хотілося б в цей святий вечір бодай часину посидіти в благодатній тиші, покою, далеко від суєтного світу...

— Такі думки рояться мабуть що в кожній людині, найпаче, коли лихо безнастанно клює й клює людину без угаву, — кинула й собі пані Марта.

— Тоді хай наш пан господар розповість будь що з своїх дитячих років там в Гетьманщині... як там «коссацький» народ святкує Різдво. — Ласкаво прошу, — зробила манірний, суто версальський жест господиня.

— Чому й ні! — я люблю згадувати дитячі роки, адже це одна-єдина світла пляма з далекого мого минулого дитинства. Вона тільки й м'ягчить серце, не дає скніти... Тай тут я здивав золоту душу, що не дозволяє впадати в тугу, або ятрити серце моторошними думами...

І він щиро уцілував ручку молодії дружини.

— Так, милий брате, то правда, свята правда! — казала у захваті пані Марта. — Я хоч і народилася у чужій землі, а все чуюся лише козачкою, адже й живу в козацькій родині і мужа добула правдивого козака, — вже сміялася вона крізь сльози. — Правда й те, що наш отець жив і помер за рідну нашу землю. Мусимо ж згадати в цей чудовий святковий день все, що нам найдорожче, наймиліше і святе...

Граф вигідно вмотився в кріслі й довго з захватом повідав, як козацький народ святкує це велике свято в Гетьманщині й по всій Україні, як діти й парубоцтво колядують «со зізвздою», як катаються на санчатах та ще як він сам одного разу котився з сестрою Басею і гринджолами просто в провалля, відкіль обоє ледве видерлися на широкий вільний шлях...

Пили солодкий мед й чулися в Україні в зоряний святий вечір...

Весна стала рання в Лоррейні, вся в квітах, зелені та соняшному сьйві в парках і садах. Панство Орлик-Дентевіль переїхало з Парижу до Люневілю на весь весняний сезон: граф Орлик чувся не зовсім здоровим й за порадою лікарів на якийсь час опустив штаб, де на його плечах лежала клопітна робота по регіменту.

Зараз стояв на широкій алеї свого пишного саду й милувався яблуневим цвітом: в купах рожевих пелюсток гули бджоли й безнастанно нишпорили в квітах за нектаром. Кожна з них заклопотано перелітала з квітки на квітку й робила свою роботу не заважаючи іншій трудівниці.

— Ото дисципліна! — дивувався граф, дихаючи на повні груди свіжим вітром, що легенько лоскотав обличчя і п'янив весняними ароматами. Дивився на небо сине-сине з далеким обрієм й пухкими хмарками, дослухався до пісні жайворонка й ледь чутного шелесту молодих листочків цілого ряду струнких тополь.

— Як у нас в Гетьманщині, — думав він, стоячи біля куща жасмину мов заворожений. — Пригадую, в дитинстві любив бігати за барвистими метеликами й ніколи не встигав вловити бодай одного: вони всі такі меткі! — всміхався він щасливо.

— Ясному пану прийшла пошта, — штиво мовив старий козак, якого граф відразу й не помітив.

— А-а . . . — приємно здивувався він. — Мабуть пан Мокрановський, чи хтось інший?

— Привіз кур'єр пана амбасадора з Польщі. Казав, що

пан Мокрановський лишився у Станиславові для якоїсь нагальної справи.

— А-а . . . добре, покладіть пошту до кабінету, я зараз . . .
— і він пішов далі до липової алеї.

Цю алею він дуже любив, бо нагадувала йому такі самі кременні липи в садибі дідуся пана полковника, що жив колись у самій Полтаві на Панянці, найпаче в сезон весняного цвіту. Того цвіту ніколи він не міг забути. То насправду були чудові старі липи й пахощі їх цвіту нагадували пахощі свіжого меду, коли на столі в Спасівку лежали вже на столі нарізані щільники золотого соку. Біля того багатства літали бджоли, хоч і вікна були прихилені. Він, тоді такий ще малий т'алеж в'юнкий, тільки милувався тим медом, приступити ж ближче боявся, бо бджоли настирливо лізли у вічі . . . Ах! які то були блаженні дні!

Зараз липи у парку Дентевіль ще не цвіли, але вже рясно були обліплені молодими, м'якими листочками. На сонці вони блищали, мов би хто помастив їх ляком й тріпотіли на легкому вітрі без будь якого шелесту. Крізь віті можна було бачити ще блакить й далекі дубові гаї.

І тут стояв довго, рвав листочок-пелюстку, мняв і нюхав молоду зелень. До нього вийшла дружина, все таж пишна, ясноока й завжди спокійна пані. Вона мовчки взяла мужа під руку й повела з алеї ближче до веранди.

— Посидь тут у цьому кріслі, — говорила вона, опраправляючи на ньому комірчика. — Я наказала поставити крісло тут, щоб тобі було зручніш дивитися на сад і парк. Багато тобі ходити ще не можна, ще ти слабкий . . . — і вона силоміць всадила мужа у вигідне крісло.

— Я . . . бачу . . . чогось зажурився мій пан? — ніжно питала вона, зазираючи графу у вічі.

Граф мовчав. Він насправду трохи змарнів на виду і навіть зблід: весняний вітер п'янив і він радо сів спочити.

— Чому, друже, мовчиш? Бачу, згадав свою Гетьманщину? — питала занепокоєна дружина.

— Так, ти вгадала, серце . . . Оця весна дуже діткнулася мого серця, — казав він, кладучи руку на груди. — Часом бувають такі дні, як приміром сьогодні: дуже вже ці весняні

дні скидаються на вкраїнську весну... Мимохіть задивишся... Прошу прощення!

— Коли ця весна скидається на весну твого краю, то немає чого й журитися: адже дуже легко сплутати і всю цю красу взяти до серця як красу свого краю! — горнула ся дружина до свого мужа.

— Серця не обдуриш... — зітхнув пан Орлик, цілуючи руки милій дружині. — Адже для повного ансамблю не чую тут ні гомону своїх людей, ні дівочої пісні у полі, ні врочистого дзвону нашої церкви...

— Твоїй справі можна легко дати раду, — всміхалася дружина, а сама занепокоєно приглядалася до хорого мужа. — Можна й тут почути свою рідну пісню і навіть під бандуру, а небо тут таке ж південне, як і там, у вас... У тебе просто хороблива чуйність і... доброму козаку не личить так тужити та побиватися...

— Гм... тому козак і буває часом непереможний, бо без міри любить Рідний Край, — хмарно кинув муж: йому здавалося, що дружина не розуміє його туги.

Дружина нараз схаменулася і лагідно мовила:

— Весна скрізь чарівниця, навіть і в далекій півночі: хоч кого, а примусить згадати юнацькі дні. Людина все журиться, навіть і в рідному краю. Тужить за дитячими чарівними безтурботними колись днями. Здається їй тоді, що й сади раніш не так цвіли, як тепер, зараз, мовляв, цвітуть не тим цвітом. Колись і спрага до кохання була не така, як нині, нині, мовляв, зимна, а тоді була он яка гаряча... З бігом часу все міняється... Незабувай цього друже... Не забувай, що біля тебе є найрідніші рідні і... є вірна дружина... Не треба нехтувати коштовних вартостей... гріх то...

А сама приглядалася й думала:

— Який став уразливий мій пан... раніш такого за ним не помічала! Бачу, в секретній комісії йому не щастить... І ніколи вже не буде щастити, бо наспіли інші часи і в комісії всі пани радники перестали цікавитися далекою Гетьманщиною. Мені про це говорили всі і навіть сам король тільки розважається дурницями: в тій комісії без міністрів він ніщо, тільки не хоче ображати мого пана...

А граф слухав дружину і тільки шептав:

— Правда твоя, серце, правда... Золоті слова...

І в тих словах графиня Дентевіль ніби чула відгук на її гіркі роздуми...

— Коли правда, то немає чого й журитися, — раділа дружина. — Адже життя твоє докорінно змінилося і змінилося на краще після понурої скитальщини.

Граф мовчки ніжно і вдячно уцілував дружину руку.

— Краще ходімо до твого кабінету, — казала вона, беручи мужа підруку. — Там лежать, мабуть, цікаві листи.

— З яких країв? — питав граф вже на веранді.

— З твоєї коханої Гетьманщини...

О! яка радість! Послухаємо... послухаємо про що пишуть наші дорадники...

І держачи за руку дружину він покvapно пішов до кабінету. Молода дружина вместилася на турецькій канапі, тоді як муж розглядав уважно листи. Він пізнав два коверти, писані паном Леклерком. Він радісно всміхнувся, відхилив вікно і нараз до столу спустилася важка грона жасмину всуміш з п'янкими пахощами бузку: його і тут вітала весна з України водночас з тими листами, що їх він держав зараз тремтячими пальцями.

— Може хочеш, кохана моя, послухати, що пише наш аташе з самого Глухова чи Батурина? — питав він дружину.

— Чому б і ні... коли не секрет...

— Немає у мене від тебе будь яких секретів!

— Але ж ти в комітеті для секретних справ, — мовила тихо дружина.

— Комітет секретних справ по Гетьманщині, — додав муж. — Комітет тепер змалів, члени його тепер збираються не часто і то лише в справах сторонніх для Гетьманщини. Край мій вже мало цікавить колеґіантів, вони вже давно перекреслили цю справу, — зітхнув муж.

— Тоді читай, охоче послухаю...

Вона все роздумувала і скоро побачила, що й генерал нарешті зрозумів, як глибоко змінилися думки колеґіантів за короткий прецінь час, коли став керувати справами кардинал Флері: нікого вже не цікавила Гетьманщина, багато достойників і зовсім відійшли від міністерств, де кого не

бачу навіть у Версалю . . . Не здає позицій лише невелика група, прихильна до мого пана, — думала сумовито.

— Прошу читати, — нагадала вона.

— Може щось і порадиш, адже твої поради часто бувають для мене дуже цінні . . .

— Так . . . і пораджу, коли все те буде доцільне, — мляво всміхнулася дружина.

Генерал зламав печатку і став читати дрібно писані листочки, все ж чіткі, листочки все ж приємні, без претенсій.

Пан Леклерк писав ніби нотував, що кидалося у вічі чужинцю:

«Пишу ласкавому пану графу з далекої Гетьманщини, про самий край і все його панство, що купчиться і в Глухові частково і частково у Батурині. Що правда живу тут недалеко і не можу охопити всього послідовно й планово. Бачу, люди тут такі ж лагідні, як і сама природа. Тепер літо і все веселить око: і зелені сади, і широкі та тихі річки, і буйна розкіш гаїв і навіть синє небо вражають фарбами розманижених пестоців природи, що так щедро обдаровує своїми дарами дивоглядний і гостинний народ . . . Все тут гарне і я мимохіть ставлю цей край навіть вище мосі Франції . . . Хай простить Бог мені таке кощунство! Але воно так . . .»

Далі лист пана Леклерка набув уже більш спокійного тону. Він докладно писав про адміністративну структуру всієї Гетьманщини. Все це добре знав і сам пан Орлик, а все ж терпляче читав до кінця. Йому треба було ближче пізнати те панство, бо з бігом часу в Україні стали до влади такі старшини, яких він не знав, або тільки чув. Так, пан історик досить старанно знайомив пана Орлика з тими великими достойниками, які тепер керували відділами канцелярії Гетьманського уряду. Зрештою знайомив і з тими персонами, які мали не абиякий вплив на самий Петербург. То були насамперед такі достойники, як міністр закордонних справ — генеральний писар Андрій Безбородько, старшина і керманчій головного відділу Василь Туманський, Семен Кочубей, Петро Валькевич, Михайло Миклашевський, Михайло Скоропадський. Сюди він залучив і намісника резидента московського графа М. Теплова — «царське око», як тут його пошепки називали всі поспіль достойники. То була свята правда: адже

він наглядав за всіма українськими відділами та їх керманічами і часто писав до московської столиці «донесенія».

Історик не обминув і прихильників іншої, так званої «Мазепинської партії». Їх тут називали ще автономістами широкого закрою, бо ці прагнули автономії для свого краю притьмомом аж до відриву його від Московії. Московія їх боїться... Пан резидент пильно стежить за тою верхівкою, стежить за кожним їхнім ступнем... Знає добре кожного. То насамперед Капністи, Апостоли, Жоравки, Галагани, Жураковські, багато панів полковників з південної Гетьманщини, майже всі сотники і ще більше посполитих. Всі допоминаються відновлення в Україні старожитних прав і вольностей. Ця верхівка все хвилюється, все шукає «свого права» і намагає допомогти в чужих державах, насамперед Туреччині та Польщі. Обидві ці держави багато потерпіли від Московії — одна в невдалій війні при Чорномор'ї, друга на Півночі, зашкодила полякам при виборах нового круля для себе... Обидві держави могли би бути добрими спільниками.

Так писав пан Леклерк пану Орлику. Він обіцяв написати незабаром докладніш «про непогамовану еліту» цього пишного Краю.

Але чомусь остерігся дати докладну оцінку, що моглаб освітлити всю ірриденту степової Гетьманщини і допомогти краще орієнтуватися. Це відразу помітив пан Орлик й роздратовано кинув до шухляди майже недочитаного листа.

3

Пан Орлик глянув на дружину і тільки спитав:

— Читати другого листа, чи може спочинемо? Ясна пані видається трохи втомленою, як будемо?

— О, ні! хочу послухати... Бачу, наш пан Леклерк людина насправду спостережлива й метка. Трохи побував в далекому краю, а скільки цікавих нотат, через край цікавих! З його листа бачу твій Край і починаю розуміти його...

Генерал штиво вклонився і став розгортати, коли несподівано двері відхилив слуга і врочисто сповістив:

— Їх величність, мостивий король Ржечі Посполитої!

Господарі раптово кинули читати й обоє пішли назустріч такому несподіваному високому гостю. Король, спираючись на комишину, човгав до залі. Його сердечно вітали й упадливо просили сідати. Господиня обережно взяла під руку старого пана, тоді як господар швиденько підкочував вигідне, різьблене акантовим листом м'яке крісло. Його тут всадили й стали розпитувати про здоров'я.

— Красно дякую, — проскрипів він. — Яке мое здоров'я... хе... лишилося тільки марево від того колись прекрасного здоров'я.

Господарі тільки переглянулися. Очевидно король був чимсь стурбований і навіть з-іритований, бо завжди мав вигляд чемного й респектабельного англійського лорда. Слуга вже штиво підносив на фарфоровій таці маленьку чашечку кави, яку він дуже любив дома споживати за роботою, чи під час прогулянки по залі.

— Прошу покріпитися з дороги, — сердечно пособляла йому графиня, і навіть простелила старому королю добре мережану в парфюмах серветку.

— О! янгол... — шепотів нараз змарнілий гість. — Янгол й наравду милосерда штива висока дама!

На його очах рясніли вже сльози.

Тремтливою рукою він взяв чашечку і діткнувся пухкими старечими у зморшках губами.

— Якби не моя голубка — донька, ніколи не поїхав би до Версалю... Ніколи! — раптово кинув він ущепливо слово.

— Як чується її величність, ваша, найясніший пане, донька? — питав зажурений граф.

— Здоров'я... тер лоба экс-король... — Скаржетись, як на людське око, ніби немає чого... Та завдають моїй вінценосній доні великої журби злії люди, оті, між нами кажучи, вульгарні залищання французького короля Люї XV... — врочисто проклямував экс-король ім'я свого вінценосного зятя. — Кажу лише тут, бо тільки тут бачу своїх найщиріших друзів — і він кілька разів ткнув комишиною в паркета.

— Які залищання? — бурмотав граф, нічого не розуміючи.

Графиня нишком і трохи докірливо глянула на мужа... Той схаменувся, але вже було пізно. Немічний король схи-

лив голову, тоді випростався, щось хотів сказати, але раптово заплакав.

— Кажу тільки вам, мої ясні пани, бо не маю найщиріших за вас друзів... друзів... дру... —, хлипав він у хусточку.

Графиня піднесла солі з лавандою. Король трохи заспокоївся і навіть розпогодився, як мала дитина. Ще з непросохлими сльозами на виду, він почав повідати:

— Як залицяється, питаєте ясний пане? Дуже примітивно, майже по парубоцькому, що я колись спостерігав на селі. Бо побачить якусь нову робу, тобто, прошу дарувати: хотів сказати — де побачить нову пані там вже король і крутиться в'юном! То вульгарні й гидкі наміри, може добрі для поспільства, але не для вишуканого товариства... Для вишуканого товариства то, прошу панство, вже скандал! Гомеричний скандал, якого нічим не можна притерти! Ми, поляки, теж любимо красу, цінимо на вагу злота і навіть пишаємося досить вродливими польками, бо... ми уславлена держава тим, що розуміється на красі, кожен поляк у нас, прошу панство, естет! Але... — і він з осторогою і гонором підніс палець вгору, — ми не забруднимо себе гидкими смаками простого люду, як того зараз допустився наш король. Ми адоруюємо красу ідеальних рис стародавньої Еллади й ніколи не допустимося того, щоб над нами — естетами взяв гору вульгарний тваринячий смак. Мораль нашої аристократії на недосяжній височині... От чому моя донька, вінценосна донька... нині у великій скорботі.

Господарі сиділи поруч зажуреного екс-короля і мовчки слухали його дивовижну тираду.

— Тим часом, — вів далі гоноровий гість, — наш вінценосний король бігає... перепрошую... упадає за новою робою, тобто за новою Версальською дамою, як правдивий селадон низького, вуличного рангу, прошу дарувати ці простацькі слова, ... бо я вельми в шоку і не можу зараз підібрати кращих слів для визначення королівської поведінки. Мушу тільки сказати, що його величність тим свавільством компромітує всю свою родину, компромітує свою дружину, а мою кохану доньку, яку шанує весь Версаль, вся французька аристократія! Своєю такою наявно кепською поведін-

кою він свідомо неповажає королеву на очах всього Версалю. Зрештою показує погані зразки моралі, прищеплює молоді щонайгірші брутальні навички . . . То просто жах! От чому, ясне панство, я у великій журбі.

І він грізно постукав комишиною по паркету.

— Може ті нечемні забави скоро минуться, — кинула обережно графиня.

— Цілую руці ясній пані . . . Я теж так думав, бо мені здавалося, що я знаю добре свого високого зятя. Я надіявся що все скоро минеться і король присвятить себе державним справам і . . . всій своїй родині. Та все ж скоро побачив, як гірко помилився.

— Ваша величність мабуть трохи поспішилися з осудом, — тихо говорив пан господар. — Я теж знаю свого короля і думаю, що всі ті залищання — дурниці, пуста розвага і король швидко прийде до тямку, схаменеться й знов зануриться в державні справи, як те робив завжди. Свою кохану королеву він любить і дуже упадає біля діток. Я таке спостерігав не одного разу.

— Знов кажу: я теж так думав! — грізно шипів польський екс-король. — І грубо помилився. Моя кохана донька каже, що нова пасія запаморочила голову його величності, не дає покою усьому Версалю. Король занурився не в державні справи, а в вир несамовитих, брудних любощів! Коли йому будь хто насмілиться бодай натякнути на його гидкий спосіб розваг в такі суворі для Франції дні, він безтурботно й досить цинічно кидає: «Після мене хоч потоп!» Зловісне пророкування, противне Божим заповітам. Це блюзнірство так жартувати! Король впрост підійшов до безодні . . .

— Хто саме став причиною таких нечуваних змін у натурі нашого благочестивого ясного пана короля? — воднораз питали здивовані господарі.

— Панство добре знає ту нову завадіяку-даму. Нова пасія нашого, як ви зволите казати «благочестивого» короля зветься тепер маркізою Де Помпадур. Вона взяла гору над королем і робить все, що хоче. Вона дійшла до того, що з свого розсуду міняє неприємних їй міністрів, втручається в державні справи, вимагає навіть від короля димісії міністра закордонних справ герцога П'юїссе. Того міністра вона насмі-

лилась осуджувати, говорити у вічі нісенітницю, указувати на якісь помилки, яких ніде й ніхто не бачив. А найголовніше, король слухає нікчому і слухняно робить так, як того хоче дама, що прийшла до Версалю незнати відкіль, рекомендована лише дворцевим валетом! Моя донька хора! Вся ця соромицька історія дуже шкідливо впливає на її здоров'я. Такого скандалу не було ще навіть при королі Люї XIV, навіть і тоді, коли у Версалі робила дебош маркіза Монтеспань!

Панство Орлик—Дентевіль слухало мовчки. Воно не хотіло дратувати високого гостя, порадити ж будь що не були здольні: справа була делікатна, а дворцеве панство ніколи не втручалось за заведеним ладом в інтимні справи королівської родини і робило так, ніби у Версалю завжди панує ідеальна згода. На те все й заведено тут посаду церемоніймайстра, який держить суворий лад.

Виїхав грізний гість до свого палацу майже смерком. Сидів у ландо бундючно піднявши голову, але на очах блищали сльози.

4

Цю ніч графу спалося кепсько: не давали покою ні візита високого гостя, ні лист пана Леклерка. Найбільше дратував лист, який йому аж ніяк не подобався. Він не дуже вірив тому педагогу, вважав його диваком, чужинцем у Гетьманщині, якому важко розібратися в тих, таких прикрих для старшин і поспільства справах. Як військовик, пан Орлик вважав що можна повести супроти ворога моцне козацьке військо, аби була хіть старшинська. Так адже робив і його отець і виграв був бій на Пруту. Не його була вина, що західні держави не схотіли допомогти до кінця, в чому нині каються вельми.

Звичайно, тепер дуже тяжко найти спільника: збігло багато часу, все це дало змогу Москві стати твердо і на Заході і на Сході. Тепер москалів бояться скрізь. Ще за життя вітця можна було збити моцну протимосковську потугу, кинути її на ворога, який набрид усім державам бундючними вихватками, як це недавно сталося в Данцігу. Правда, отець

мій був в екзилі, але був гетьманом, якому співчувала вся Європа. Його і вважали репрезентантом козацького народу. Навіть мав уламки свого війська, тому mocno надіявся і на Запорізьку Січ, що була тоді під протекцією турецького султана, навіть якийсь час жила на Турецьких землях. Можна було щось робити, але час було змарновано задурно на всякій пертрактації. Нині наші аспірації докорінно змінилися, змінилися не на нашу користь. Гетьман так і помер в екзилі, не зробивши нічого, бо вже й старий був. Січ — головна наша надія, самовільно відійшла від Туреччини, осіла на Базавлуці, тобто стали під протекцію Московської держави. Самі добровільно віддали себе на московську поталу.

Москва за короткий час стала великою і потужною державою. З якими ж силами я міг би йти на Москву? Адже Московія не гаяла часу, та й тепер не гає: сам я не гетьман, хіба що гетьманіч тільки та й то лише номінально, зведений Московією до простого бунтівника, голову якого поціновано на вагу золота! До всього в Україні мене вже не знають і часто ім'я моє плутають з батьківським. Знає лише Московська таємна поліція, агенти якої скрізь стежать за кожним моїм ступнем і часом завдають великої туги моїй дружині. У Франції сталося так, що я з ласки короля дістав чин генерала французької армії і вже не можу шукати будь яких претенсій в Україні, бо то вже буде скидатися на авантюру. Не хочу бути зрадником держави, яка мене усиновила і дала високу нагороду і чин генерала.

Так мучився і тяжко зітхав пан Орлик в розкішному маєтку Дентевіль . . .

5

Тим часом пан Леклерк історик і вихователь дітей заможного панства через головного архівара гетьманської канцелярії пана Лутая дістав такого папера, за яким мав право проїхати по всій Гетьманщині на вибір, куди хоче. Правда, в ті далекі часи можна було обійтися й без такого паперу: мало хто цікавився всякими мандрівниками, тим більш, що й історик мав документи з Петербургу і від самого Французького короля. Але пан Леклерк любив точність.

Не гаючи часу, він швидко виїхав на Миргородщину, яка його вабила пишною природою, хуторами та старими селами. Той же управитель гетьманської канцелярії взявся підвезти мандрівника до найкращого пункту — слободи Варви, відкіль простим шляхом можна було їхати на Миргород. Пан Лутай все цікавився Далеким Краєм — Францією, звідкіль їхав оце чужинець, Леклерк, який цікавився тим, що бачив перед очима: степами, ланами, гаями та хуторами. Було свято і по дорозі лучилося бачити чимало народу і пішки і на возах. Отже мало вважав на розпити пана Лутая, а сам частенько закидав яке слово. Тут його все дивувало. Тільки одного разу кинув знічев'я:

— Питаєте, мостивий пане, чому я так добре знаю вашу мову, просто скажу: я науковець — славіст, тобто той, що вивчає слов'янські мови. Ваш нарід говорить слов'янською мовою, тому й знаю її добре. Зараз лучилося пожити в центральній Україні, отже користаю з нагоди і залюбки дослухаюся до всього і придивляюся до різних людей — і багатих і вбогих.

Пан Лутай вгамувався і вже не розпитував, тільки скоса поглядав, а сам міркував: «Бреше все, собака!»

Тільки вже на царині тої слободи, куди їхали, пан Лутай не стерпів і тихенько спитав:

— Чув я що там у вас живуть українські емігранти і між них молодий Григор Орлик . . . Чи воно так?

— Так, там живе така персона — грата . . .

— Чому ж він . . . теє . . . персона грата? — здивовано питав пан управитель.

— Тому що він французький генерал, а по титулу граф . . .

— Аааа . . . — протяг бесідник і пильно глянув на мандрівника.

— Виходить, він військовик? Виходить, має він і свій регімент, а може . . . може хоче відвідати і Україну?

— Такого не чув, — спокійно мовив Леклерк. — Чоловік я мирний і такого не знаю, цікавлось тільки наукою, буваю і серед панства, і серед простого народу. Не чув такого ні дома, ні в Україні. Не чув і в Московії. Москва тепер живе у святому спокою з усіма державами, також держить мир і з Францією.

— Так, так... хитав сивою головою пан Лутай. — Не ті часи пішли, що й казати. — Даруйте, що докучаю... Мене всеж цікавить той молодий граф-емігрант. Кажете бачитесь з панами — емігрантами... Гм...

— Мабуть же і здибуетеся, — не відставав пан Лутай. — Не може бути такого, щоб жити в одному палаці й ніколи не бачитися, — додав він, забігаючи наперед, щоб не дати отямитися.

«Ти, мабуть, ще й добрий шпигун», — подумав історик, а вголос сказав:

— То правда, жив там і бачився з різними персонами. Але як лікар ще цікавився найбільш за все здоров'ям королівської родини і здоров'ям самого короля.

— Прошу дарувати, — схаменувся пан Лутай. — Мені просто хотілося знати, чи пан доктор знає персонально графа Орлика, то б то генерала Орлика, як француза?

— Що хотів би знати ясний пан про генерала Григора Орлика? — поставив і він слово руба.

— Мене зокрема цікавить та персона — ґрата, цікавить граф-українець, цікавить і його надмірна любов до України, де він навіть і народився. Я чув, що він бажав би вернутися до Полтави, до міста його народження, але в який спосіб хотів би він вернутися: з христом в руках, а чи може... гм... з гострим мечем, бо сам же він як не як, а гетьманич і скільки мені відомо не зрікається цієї назви.

Говорив він вже спокійно і навіть респектабельно.

— Я вже казав вам, ясний пане, що гетьманич не мріє вже бачити Рідного Краю, хоч і дуже тужить по ньому. Він француз за присягою і служить тільки Франції. Але колиб йому довелось легально побачити рідну Гетьманщину, то... твердо кажу за нього, широсердо їхав би з христом.

— Хм... хмикнув пан Лутай... — щиро вірю в таке диво, бо... любить він коханий край і весь козацький народ... От певне мав би тоді велику спокусу підняти посполіте рушення проти генеральної старшини і самого новообраного пана Гетьмана.

— Ви, ясний пане, далеко заганяєтесь в різних аспіраціях, аспіраціях всеж авантюристичних, — мовив історик з-іритовано. — То все, нісенитниця...

— Не зовсім... не зовсім... — труснув головою старий пан.

— Як розуміти вас, ясний пане?

А так... ік приміру: коли гетьман на вигнанні Пилип Орлик ще за життя не зумів нічого зробити для Гетьманщини, то аспірації як ви зволите казати, можуть так повернутися щасливо для графа Григора Орлика, що можна буде їх і використати. Адже недурно гетьманич подав свого меморандума самому королю з великою приємністю.

І він весело засміявся.

— Меморію писано давно, в часи старого Орлика і на адресу французького короля, який мусів знати достоменно про що мовиться мова. Адже й те є правдою, що кепський той дипломат, який не знає чого він хоче. Меморію писано на замовлення самого короля. По смерті гетьмана Пилипа Орлика справа з гетьманщиною стала припадати порохом. На зміну прийшли нові достойники, які вже зараз неприховано стають в опозицію до відродження старої Гетьманщини. Справа відразу ускладнилася з часу вибору нового гетьмана. Тепер не можна вже робити посполитого рушення при наявній байдужості козацького народу до долі свого Краю. Московія mocno тримає Гетьманщину в залізних обценьках, до всього й такі гетьмани, як Іван Мазепа родяться майже раз на тисячу років.

Пан Лутай мовчав і вже не хотів турбувати мандрівника різними дурницями. Тільки й того, що кинув:

— Коли побуваєте межі наших людей різного рангу, гадаю зміните свої думки... Я певен, що зміните докорінно бо... козацтво вперте і ніякою силою його не зламаєте. Вірте мені, не зламаєте й за сотні літ... Невгнутий той народ... Я старий і добре те знаю.

Бесідник слухав теж уважно те пророче слово і не знав як розуміти того старого пана: говорив він щирю правду, чи по блазенськи дурих. Але Леклерк вперто мовчав.

Тільки в околицях міста торкнув за плече машталіра і тихо сказав:

— Мені додому недалеко он в ту вузеньку вуличку. На прощання все ж прошу сказати по щирості: чи буваєте ви, пане докторе, на щирих розмовах з тим диваком українським

патріотом — генералом? Прошу сказати правду і не лякатися мене: я не шпигун, як ви мабуть думаєте про мене...

І він мощно утиснув мені руку.

— Чому так питаєте, ясний пане? — здивувався чужинець.

— Тому що бачу знаєте ви більш чогось такого, чого не хочете сказати, — відрік він і важко зітхнув.

— Ясний пане! я лише теоретик і вмію підсумовувати наслідки акції, тоді як військовик нехтує цим і часто ризикує. До всього я тут чужинець й не беру до серця дуже того, що бачу. Отже можу й помилитися. Бачу свою помилку девчому і тому постараюся цю прогалину засипати добрим досвідом і мандрівкою по всій Гетьманщині. В кінці тої мандрівки постараюся знов побачитися з вами, ясний пане, і поділитися з вами своїми враженнями... І коли щось буде не так, взяти до уваги ваші застереження та виправки, звичайно на підставі документальних джерел.

— Залюбки приймаю цей компроміс, — всміхнувся пан Лутай. — Але те, що ви побачите, мене цікавить менше, як те, що думає-гадає про Гетьманщину сам пан генерал Григор Орлик.

— Тоді, краще вам ближче пізнатися з паном Орликом, — рубонув сміливо Леклерк.

— Як саме? — перелякано спитав пан архівар.

— А так... спитати самого пана генерала, що саме непокоїть вас та ще пана... гм... генерального старшину пана Туманського. Питати можете через мене... Писати вмію обачно і так, що все писане діткнеться лише одного мене.

Пан архівар ніби скам'янів і довго мовчав. Тоді хитнув головою й хрипко спитав:

— Ви т у д и часто шлете листи?

— Куди саме?

— До Версалю... — тихо спитав.

— До Версалю ні, а додому пишу, у мене там родина.

— Тееек... — протяг старий архівар.

Видно було з усього, що не повірив.

Він все мовчав... Тоді глянув на алею... Світив місяць, від якого старі дуби скидалися з затіненого боку фантастичним химерним видовищем. Скрізь порожньо. Був уже пізній час і алея видавалася пустелею, — ніде нікого.

— Тоді спитайте: чи вірить він у Воскресіння свого коханого Краю та ще... чи вірить він у чудодійну силу прийдешнього велетня-козака, як в таке вірить *все козацтво, все поспільство*... І ще одне: де візьмемо і як збережемо *моцну, свідому військову потугу*...

Він стиснув на прощання руку й круто повернув в порожній завулок.

Пан Леклерк осів поки що на хуторі *Варва*, де жили заможні гніздюки-козаки Бодянські. Тут було багато простору, багато ярої пшениці, а й ще більше добрих, зичливих селян. Досить було сказати, що він побратим козацького старшини Миколи Хлюпала, як вже його посадили на покуті, поставили міцної оковитої повнісіньку тикву, а в додаток до ковбас та сала ще й великий полумисок пухких вареників, суто хуторських і таких смачних, що самі просилися до рота. Все це ставилося на стіл з лепськими припрохами та низькими поклонами.

Врятував тендітного дида скала від видючої смерті, від тих незвичайних наїдків та напйтків сам же сотник Хлюпало. Приїхав саме впору, як і вмовився був з паном Леклерком. Правда, приїхав спізнившись на цілу обідню часину. Але все те не великий гріх: гості і так свої люди вже добре пообідали і тепер збиралися полуднувати, як десь, на край шляху зачули іржання коней та гуркіт воза ще й посвист якогось чужого козака — бо на хуторі *Варва* козаки свистять не так, а собаки валюють і зовсім на інший копил. Всі вискочили з хати. Першим вздрів гостя Максим Бодянський, якого тут просто прозивали Бодою.

— Бий мене сила небесна, — гукнув Максим, — та це ж пан сотник! — і підтюпцем побіг до воза.

І на правду пан сотник! — гукали всі разом, обступивши добрячого воза.

— Не забув і свого коня . . . що то значить козак!

— Та дайте хоч привітатися як слід . . . — пручався пан Хлюпало, — дайте перепочити . . .

— Е, голубе, перепочинеш в хаті за столом, а тепер почоломкаємося . . .

— Дорогий гість . . . — просувався до гостя старий козак з шрамом біля того місця, де мусіло бути вухо, а було тільки червоне місце.

— Коли було, та коли й буде... — вже втирав сльозу вусатий козак з пістолем на широкому поясу. — Хутори ж... Степи та коники...

— А ми все на ланах та на ланах... Бачимо тільки орла-степовика та чуємо посвист вільного вітру... Сідай, голубе, ось біля побратима та випий варенухи, там така лепська... А тим часом послухаємо заїжджих, що діється у світі, може й нам знадобиться. Не треба цуратися ні бича ні калача.

— Та тут повно людей, як у полі, як бджоли трудівниці! — дивувався пан сотник. — Всі живі-здорові? — питав зараз же після чарки, підсовуючи поросятину...

— Всі, всі... — гули ратаї, засмаглі на весняному сонці...

— Не бачу Сави Нечволоди, Дороша Піскуна, Левка Ланця...

— От тих і немає... Поминаємо, як убієних...

— Нечволоду москалі настромили на вила, а синка кинули на кострище... спалили живцем. А той, як його Піскун вже буде рік, як упокоївся в селеннях праведних: боронив жінку від поляка — постояльця та дістав рушницею по голові... Левко насмілювався не пустити до церкви москаля з люлькою в зубах, так і той дістав...

— Тут, братіку, пішла така веремія, — прихилився до сотника Карпо Боденко. — Ляхи почали засилати до хуторів жовнірів своїх, а москалі й собі теж роблять... Наші почали відбиватися від постояльців чим хто міг — більш сокирами та косами, а хто й пістолем. Грабують нас що ночі, найпаче всі оті христопродавці лізуть до церкви, до жінок. Просили у старшин допомоги, вдавалися і до великих панів, так тільки обіцяють, мовляв приїде гетьман, той дасть пораду. Тоді ми на свій розсуд збираємося і рятуємося, не жартуючи...

Кожен квапився сказати щось своє, кожен просив порятунку, кожен не знав, як спекатися москаля-зłodія, лиходія, розпусника й гвалтівника, були й такі, що плакали, гірко плакали, а ще й були такі, що мовчали, крилися з тугою, горем та все гладили ефеса козацької шаблі.

Пан Леклерк тільки дивувався: лепський нарід! Їхав сюди — всі остерігали дома, боялися, щоб була дикуни не спалили живцем в тому далекому степу. Адже чули, що таке роблять ляхи в мідяних биках з усіма чужинцями. Направ-

ду ж виявилось, що козацький нарід — чемний, гостинний і дуже добрий, а ворогів і то яких ворогів! має досить з усіх боків. Гостинність увели в культ чемности. Коли немає чим пригостити, настромить галушку на спичку і з поклоном, наче у Версалю так і піднесе мандрівнику «покуштувати гречаника». Пан Леклерк згодом не одного разу куштував козацьку таку їжу.

Всі сердечно вітали гостей ще й тому, що приїхали вони з-за моря, мабуть же знають багато, більш, як хуторяни, можуть розказати й такого, чого й не снилося тут нікому. Слід розпитати гарненько не пропустити бодай словечка. Прибігли адже чабани з далеких степів, всі з байбарамі в руках і в дьогтьових сорочках, щоб не липла яка хвороба. На чужинця дивилися зачудовано, бо ж той пан бачив самого круля, що бився навкулачки з турецьким султаном! Присягався й землю їв сам Терешко Купер'ян, що так воно було. Дорош Лоскотун, витер засмаглого лоба і просто підійшов до незвичайних гостей:

— Чи правда то, — питав він обох мандрівників — Хлюпала і француза, — правда, що ви, панове, їли з одної миски кашу з крулем та говорили з ним нашою мовою?

Але його відсунув геть на бік Павло Кучма, заможний козак з далеких степів, що й жив на Кучманівці.

— Нам треба знати, чи той круль споживає баранину і скільки йому треба доставити... отару чи цілий шмат... Я продам поцінно хоч і на тисячу...

Але й цього відсунув на бік вже панотець Андрій. Він тільки погладив вуса і спитав:

— В яких справах мостиві пани загналися так далеко у степові наші осідки. Чого шукаєте, чого питаєте?

Леклерк сам дав відповідь:

— Опилися ми у вас тут випадком, так би мовити хотіли перепочити, бо ідемо далі в глиб України в своїх справах. Ні король, ні Туреччина не збираються воювати з Москвою, все скрізь тихо, мирно і всі розводять овець багато і на продаж і для себе. Про будь які заколоти не чув теж. Бачу й тут люди є заможні, є й убогі так, як водиться скрізь. Січ Запорізька перейшла до Московії...

— Те добре знаємо й ми, — тихо мовив панотець...

І в голосі його почувся не то великий сум, не то жаль, що Січ стала під московську руку.

— А все ж нашої голоти пішло багато на Низ шукати кращого життя, бо там хоч і не воюють тепер, так і панщини немає. Люди передають, що жити стало просторіш під Запоріжцями. Дехто і розкошує на врожайних землях, передають, що живуть добре, споживають свій хліб, не панський... свій...

— Нашому брату-сіромі хіба багато треба, — кахикнув у долоню нуждений ратай: хтось ласкаво обійдеться — ми вже й радіємо, як малі діти. Тяжкувато, нема чого й казати... Інший терпить-терпить, гульк! і немає вже на селі — втік на Січ... Таких втікачів і за день не перелічиш... Кажуть, там у вас живе наш правдивий гетьман, зветься Григором Орликом. Він ще не справжній Орел, а тільки гетьманич Орля все ж кажуть ніби дуже побивається, тужить й вельми побивається нашою долею... Вельми ридає... Жде щоб вирости крила, тоді й візьметься за козачу шаблю. А зараз гомонять сидить він у далекій землі, у вас там десь хоч і в палаці так за важкими ґратами...

— Чув і я за того Орлика, та й усі села знають про нього, — озвався високий селюх з довгим вусом та підстриженою «в скобу» головою. — Кажуть, з діда-прадіда правдивий козак, бо й батько його — Пилип Орел гетьманував за Дніпром. Достеменно знаю, що там ото він бився з московським військом і тяжко побив того царя, так побив, що той вже просився укласти мир. Орел змилостивився, повірив москаліні і таки помирився... Так щоб ви думали! Збрехав москаль: обдурив Орла, дав великі гроші Турецькому султану, щоб відступився, дав повну шапку золотих дукачів і султану і везірам, а сам став на Дніпрі з великою силою проти Орла... Так воно й пішло на пропаще. Турки, як ви знаєте панове, жадні на гроші. Зараз же закували Орла Пилипа та й кинули до фортеці. Борикався сердешний... так же не було сили... Куди там! А тим часом Московія обсіла всю Гетьманщину... Боронилася, так нічого не виборола, Москва цупко держить наш Край в жмені й не пускає на волю.

— А що ж сталося з гетьманом Пилипом? — кинув хтось з гурту.

— А помер, серце, помер десь на Балканах, самотою жив, самотою й помер, поховали не знати й де...

— Що й казати — тяжка випала доля...

— Так... тяженька... Тепер, гомонять молодий його син — Григор Орлик еднає вашого круля, ясний пане, йти походом на того москалину. Так воно, чи інак, а поголоска ходить мсжі люда така...

— Виходить, панове, той молодий Орел і є наш правдивий гетьман....

— Так воно є, так і мусить бути...

— Святе Письмо глаголить: «Хто за ойчизну не хоче воювати, той з вітчизною мусить і загинати», — по пророцому підніс вгору два пальці панотець Сімеон.

— «Це ті, — думав пан Леклерк, слухаючи пильненько гостей, — це ті, що знають ліпше за мене того емігранта — гетьманича. Видно з усього. Видно з усього дістають правдиві вістки з Січі від метких старшин, покладають надії все на ту Січ, тільки на молодого Орлика, якого адорують й по цей день... Якось молитовно згадують того гетьманича. Здається аби свиснув, всі кинуться до зброї... Адже бачу всі вважають гетьманича Орлю правдивим достойником і наслідником Гетьманату, тільки того молодика по смерті гетьманів Івана Мазепи і його батька Пилипа Орлика. Он воно що!..»

В просторій хаті нараз стало тихо... Несподівано мандрівник з граничною ясністю тут, в цій степовій хаті довідався кого саме Велика Гетьманщина хоче бачити у себе гетьманом, правдивим гетьманом, що міг би швидко затамувати великі болі українського народу.

Нитку до клубочка пан Леклерк все ж таки впіймав.

— Генерала Григора Орлика я теж добре знаю, — сміливо мовив пан Леклерк. — Чоловік він на правду військовий, народжений у Гетьманщині, кажуть навіть з самої Полтави, де були жахливі бої, де стався потужний удар двох потуг, де його отець бився на пропаще проти Московії по боці шведського короля проти московського царя. Отже не має нічого дивного, що він так палко любить свій Край, хоч і далеко заїхав не з своєї волі. Вчився за морем у Франції, там же став і служити, дослужився до генеральського чину, а ніколи й на часину не забував своєї коханої Матері-

України. Та так сталося від Бога, що мусів був присягтися служити вірою і правдою все тій же Франції, яка ще малим приголубила цього достойного свого сина. Що правда, він домагався свого права в Гетьманщині, просив про це і самого короля. Всі обіцяли допомогти при нагоді. Відтоді минуло багато часу, багато чого змінилося у світі і те, що видавалося колись легким ділом, тепер стало затяжким, або й неможливим. Набігли нові хвилі, набігли й нові турботи скрізь, у всьому світі... Тільки бажання не змінилося, тільки любов до Матері-Землі та сама незітерта поки й віку... Так і зараз... У Франції пішов негаразд, такий негаразд, що може треба буде втихомирити край і оружною силою.

Всі ми не хочемо війни і молимо Бога, щоби дав Він нам пережити лихоліття і зажити у Бога ласки на довгі віки.

2

По братерському щиросердо прощалися, адже й зустріч була випадковою, була тому й побожною, родинно-братньою й лагідною...

З побажаннями щасливої долі під опікою того гетьмана, якого пошле сам Пан Бог.

Тепер вже їхали назустріч до багатих сел, веселих вишняхків, потужних вітряків та безмежних ланів, засіяних житом-пшеницею та поживною пашницею.

— Старшинські лани, — кинув пан сотник, пильненько оглядаючи розгойдані весняним вітром широкі поля.

— І ваші землі в цих місцях? — питав дидаascal цікаво.

— Немає... хібаж ратай має що у магнатів Вишневецьких, — ніби питав з докором. — Була латка, тай ту загарбав оконом за несплату датків.

— «І в цього потемніла твар, як і в тих хуторян» — подумав пан мандрівник. — «Бач, як вертить ефес шаблі. Сотні років промчать, а козак все буде допоминатися свого... крутий народ!»

А вголос мовив так, нідокого:

— Хуторяни ж пригощали не аби як!

— Гуртовим... — буркнув пан Хлюпало.

Мандрівник став розглядатися сутобо уважно. Раптово спитав машталіра:

— Чия земля?

— Праворуч, — показав той пужалном, — князів Безбородьків, тих, що тепер радять у Генеральній Раді. Там і села їхні, там і літують в палацах... найбагатший палац у селі Гринях... великі пани, не підступиш. А то далеко ліворуч — Лубні, старе місто ще за часів Михайла Вишневецького знане скарбами та добрами всякими, ще й зараз дещо лишилося після того, як тут погуляв полковник Кривonos. Туди пряма дорога, просто до палацу... Пишні-препишні пани.

І машталір покрутив головою.

— А он ті лани? — все більш і більш цікавився мандрівник.

— А то вже як водиться, лани графів Капністів, дуки на весь світ, хоч часом і вміє якийсь прикинутися нашим ратаєм: адже все лається з панами за нас ніби, все язиком, а на правду не дасть і шеляга вбогому чоловіку. Тут його недалеко село Обухівка, далі Кибинці... А це шлях вже на преславні наші хутори. Тут теж господарюють козаки, як і в Варвинцях. Є всякі — і заможні, є й злидарі. Живуть з того, що возять на базар всякий харч... Базарі або ярмарки недалеко, в самому Миргороді. Коли стати на воза, то побачите, пане, й золотого хреста на Миргородській церкві. Далі, за Миргородом вже пішли лани князів Кочубеїв, може чули, тих панів, що літують у Диканці. Там так живуть, що мабуть і польським королям не снилося... Та нам не туди бігти, нам на Миргород. А ну лиш, голуб'ята, хутчій до своїх рептухів, до своїх яселців... го-го! Швиденько! Може пан щедрий дасть на овес на цілу мірку... — і машталір помахав кнутовищем над вухами коненят.

— Ви спите, пане сотнику? — питає мандрівник.

— Ні, не сплю і пильненько дослухаюся, що вам торочив там машталір.

— Чиж правда все те, що він казав, чи може то груба помилка?

— Гм... Народ завжди любить скаржитися, — з нудьгою рек сотник. — Селяни, як і городяни живуть неоднаково скрізь у білім світі. Одні добре, заможньо, інші Бога

хвалять і за щоденний шмат хліба, а ще інші заробляють у багатого пана або й у заможного свого ж таки селянина. Ніколи не бачив щоб чоловік в Україні жив у великих злиднях: всі мають і хліба й до хліба. На те є й примовка у нашого селянина: «Навчить лихо коржі з салом їсти».

— Щоб то воно було? — дивувався француз.

— А то... коли немає часом у хаті хліба, то господиня на швидку руку напече коржів з салом: бо борошна знайдеться у хаті цілий полумисок, а сало непереводиться, бо в родині завжди викохують свиню, а колють на Різдвяні свята, тобто сало є від Різдва до Різдва, а коржі кожна господиня вмє випікати смачні...

Обидва щиро сміялися...

— Ну, а як приміром у хаті немає і на тарілку борошна? — питав цікавий пан.

— Позичить у сусідки... Це буває тоді, коли родина не дотягне до нового врожаю, і то не довго... тижнів зо два... до святого Спаса. На Спаса й кажуть: «Спасівка — на хліб ласівка».

— Так... так... — роздумував пан Леклерк... А як же магнати?..

— Так само, як і французькі магнати... — байдуже кинув пан сотник. — Вони живуть своїм життям, панським на широку скалю. Вони добре розуміються на мистецтві і багато дбають про це... За ними тягнуться й менші пани і навіть такі, як ми, сотники та бунчукові... Черні панське життя незрозуміле... Аби був святий хліб, зароблений своїми руками... Про це стали дбати всі, щоб ніде не було голоду...

Пан Хлюпало раптово замовк...

Так мовчав аж до в'їзду в дубову алею, відкіль повіяло холодом. Сотник сперся ліктем на подушку і став приглядатися, тоді мугикнув:

— Приїхали...

3

Минуло кілька років з часу, як пани Заруцькі переїхали з хуторів до Миргороду, де панотцю Андрію дістався від матері добрий маєток. Тут у них був і вишняк — шпан-

ка, і врожайні луки за садом і навіть вітряк. Були вони бездітні, дожидали все свою небогу Оксану з-за моря, та так і не діждалися, не було вісток. Тільки коли приїхали незвичайні гості здалеку, з тої незнаной країни, що зветься Францією, дістали від своєї небоги й листа. Писала багато, та все таке, що тяжко хапало за серце. Писала, що заручилася з милим чоловіком, та не нажилася як слід. Приїхав він теж з-за Збруча, але постріляний невідомо ким при переправі через річку і скоро по тому помер у лікарні. Поховала його у Франції, сама ж лишилася з малим сином жити у доброго панства. Чи коли приїде на батьківщину важко вгадати, бо й сама вельми недужає, минулися молоді роки, молоді сили, як колись, тільки й надії на сінка Михайла. Тепер син підріс, вчиться всяким наукам закордоном. «Коли Бог сподобить, може й озвемося, коли не я, то Михайло приїде, бо дуже хоче побачити Край свого батька».

Так писала...

Поплакали старенькі, пожурилися, панотець помолібствував болящу Оксану. Тоді порадилися і взяли у прийми сироту — хлопчика, що звався Левко Безрідний, а вчився тут же в Миргородській школі при церкві, де настоятелем був панотець Андрій. Тепер Левка вони всиновили і захотіли заопікуватися ним як годиться.

Ось вже другий день, як у них гостюють люди заморські, хоч і вмють говорити по нашому, а один так і зовсім добре чеше по нашому, зветься сотником Хлюпалом. Зараз сидять за широким дубовим столом, застеленим гарним обрусом, біля них упадають господарі та все припрошують їсти-пити. Паніматка в межі часі розповідає, що пише її мила Оксаночка та все витирає очі хусточкою.

— Пише... Михайлик виріс, змужнів... ох... щось око запорошило... змужнів й собі приписав... Коли укинчить вищу школу неодмінно приїде до нас жити на стало. Ох-ох... подумайте тільки! приїде доглядати нас, хоче уцілувати руки тим, кого його матуся називає своїми заступниками-охоронцями, найдорожчими рідними.

І вона знов в який вже раз витирала очі та бігла до креденця: забула ж поставити до столу гірчицю!

Панотець Андрій, вже таки добре посивілий, побожно христився та все хитав головою.

— Все від Пана Бога. Така доля нашої голубоньки Оксани. Хай вже живе за морем, коли так судилося, аби була здорова. Коли не сподобив Бог побачити кохану нашу Оксану, то може зустрінемо її сінка в Рідному Краю його батьків. Ач, який завзятий! І не бачив Гетьманщини, а що пише! Хочу, каже, уклонитися Рідній Землі, бо то Земля моїх батьків, а коли так, то Земля моя, бо я їхній син! Мій безталанний отець помер на чужині, а вмираючи заповів мені жити в Гетьманщині та послужити їй, як годиться чесному патріоту. Он що пише юнак, хай йому Пан Бог дає щастя-долі, хай здоров росте!

І він став штиво припрошувати панство покуштувати домашньої печені, випити чарку наливки свого виробу.

— То все робила і пекла мадам Заруська? — пробував пироги пан Леклерк.

— Так, сама, добродію, все сама! Прошу гиндичини, а ось карасі у сметані. У нас добрий ставок, так я наказав хлопцям наловити свіжої рибки заради сьогоднішнього дня: випало ж велике свято... Ключальна ж Неділя, тай гостей добрих послав Пан Бог... Такі дорогі, несподівані гості, нам старим на велику втіху і радість... Вісточку ж привезли з далекого краю від найдорожчої у світі дитини.

І старий панотець тремтячою рукою став витирати очі.

Гості їли, смакували і все ахали, найпаче пан Леклерк, хоч і мало їв. Цим він дуже дивував паніматку Анастасію: вона непокоїлась, чому чужинець так мало їсть, а тільки все прихвалює.

— Чому цей пан... як його... Левко...

— Людовик, — виправив пан Хлюпало, ковтаючи пиріжок одним ковтком.

— Пан Людовик мало їсть, може воно йому чим не пасує, або не смачне?

— Ні, — всміхався пан Хлюпало. — Дуже смачне, але він, паніматко, француз, тому і їсть так мало.

— Гм... ото морока! — бідкала паніматка, — може його пригостити варениками з свіжими вишнями без кісточок та ще й медом у щільниках... Мій панотець дуже любить такі вареники...

— Не турбуйтеся, паніматко. Я все живу з французами, їх у нас на селі повно і всі вони отак їдять небагато: кожен лизне, як киця, і вже наївся. Я на первих порах сам дивувався, а згодом звик до того дива. Думав, може в злиднях, обсіла панщина, як буває у нас... Так ні — всі заможні, немає навіть старців, немає кому милостиню подати за царство небесне, чи там подати ради Христа гривню... Живуть добре, дай Бог кожному. От вони люблять пити наливку. У них багато винограду скрізь, і на селах, і по містах. Доводилося багато блукати по світу, а ніде не бачив таких пишних виноградників, як у Франції. Але вина п'ють трішки: налле, приміром, чарочку й цідить її крізь зуби аби-аби цілу годину, більш за се люблять всі теревенити.

— Гм... що й казати, делікатні люди... заморські. Ну, а ми грішним ділом любимо і поїсти, і випити й діло зробити лепсько.

Пан Леклерк скоса поглядав, як панотець уминав поросятину до хрину і запивав тернівкою, тоді як служниця з червоними, як калина щоками й карими очима Христа все носила різні пиріжки, ковбаси, вергуни, смажені горішки, пухкі з родзинками пампушки, підсовувала карафи з наливками різних кольорів та й неоднакового смаку.

Пан мандрівник чемно посміхався, штиво кланявся, казав «мерсі боку» і видно було непокоївся. Йому пан сотник натякнув, щоб боронь Боже не палив тютюну в світлицях панотця, де пахло тільки ладаном, смирною всуміш з чебрецем, васильками та полином.

— Щоб була не завдати панству тяжкої прикрости! — шепнув він чужинцю, який вже був витяг чепурненьку люлечку.

Пан Леклерк зітхнув, посунув до кишені люлечку і взявся за вергуни. Очевидно вони йому сподобалися найбільше: він кришив їх на маленькі шматочки, жував, прицмокував і раз-у-раз питав:

— Чи не чуло панство якої будь новини, такої, про яку б гомоніло все місто?

— У Миргороді нічого не чути дивацького, — казав панотець, ковтаючи гиндичину.

Пан Леклерк тяжко зітхнув і знов глянув на панотця: той присунув тепер миску з пиріжками вже солодкими. Чужинець не питав, тільки поглядав штиво на господарів.

Панотець зрештою відсунув таріль, витер вуса і спокійно мовив:

— Все суета сует... В Гетьманщині поспільство не нагріє собі місця... Та й старшина журиться, дарма що Московія голубить чинами та маєтками, аби тільки корилася...

— Так, панотче, так... — притакував і пан Хлюпало...
І обоє схилили голови...

Пан Хлюпало в останню хвилину признався:

— Мрію закрити очі в Рідній Землі. Не мені тинятися по світу без притулку, ноги вже не носять... Все тиняюся, бо треба пособляти всім страждучим, листа передати з-за моря матері, чи на словах сказати кому треба щось вельми важливе, а замінити немає кому... Так і вештаюся... А вже б пора спочити десь на Полтавщині... Люблю цей куток Гетьманщини... Люблю...

4

Другого дня пани Заруцькі ще зрання стали збиратися на ярмарок, що завжди бував у ці дні в околицях Миргорода на великому майдані.

— Може й пани-гості хотіли б подивитися на наші ярмарки та селян, — питав панотець, запрягаючи коні, все любив робити сам.

Гості зраділи... Найпаче хотів подивитися на те диво чужинець. Пан дидаскал, як чемний чоловік, не посмів питати, все ждав запросин. Тепер отже так зрадів, що забув і подякувати, мерщій вмовився в шарабані з своїм незмінним зошитом та похідним каламарем. Всі покотили гладеньким шляхом.

Найбільш клопоталася паніматка, бо треба було до зарізу накупити нових полив'яних полумисків, великих і малих макітер, куманців, золійників... Все те дома побилосся, як вона казала пану дидаскалу. Панотець тільки сміявся, бо добре знав вдачу паніматки.

— Не вірю я щось цьому, — говорив він у вуса. — Бачив на полицях наставлено того добра повно.

— То все пощерблене, — гнівалася паніматка. — То вже моя справа, що треба купити для куховарства.

— Моя паніматка, — казав панотець гостю, — любить скуповувати ті черепки з року в рік, ніколи не забуде того ярмаркового гостинця для себе.

— Нема чого глузувати з доброї господині, — відрубала господиня — краще поганяй!

Виїхали рано-вранці, щоб можна було довільно роздигтися, і показати чужинцю що треба, що цікаве та ще й вчасно пообідати дома. Ярмарок розташувався недалеко від міста, на рівному вигоні, де можна було оглянути як слід і крам, поцінно купити, і лепсько поторгуватися. Пан Леклерк побачив навдивовиж панораму суто степового ярмарку старої Гетьманщини. З тим товаром можна було розташуватися хіба що тільки в широкому полі на роздоллі: навіть в самому Миргороді йому було б затісно. Напівдикі чабани, що часом все літо й осінь аж до приморозків не бачили жодної людини в тих просторах, пригнали великі отари респетивських тонкорунних положливих овець. Чабани оскаженіло свистіли, як ніхто в світі, скликали лютих вовкодавів, вірних своїх помічників, ляскали на вітру довгими байбарами, зручно ловили кандзюбами-герлигами положливих овець й кляли не знати кого й не знати за що всіх авулом страшним вогнем, пекельною смолою й катівською залізною спичкою на свою й чужу голову. Були тут ще такі завадіяки, що літали на огирах несамовитим гоном, арканили напівдиких гривастих коней і здавали чубатим січовикам тільки за золоті дукачі та ще хіба за тютюн турецький й калганку-оковиту, що шипіла в рукавиці, як гадюка, коли наливали з сулії, та булькала в горлянці чабана, яка зараз же тамувала пекельну спрагу. Купували ті коні тільки січовики... Вони оглядали мовчки, мовчки показували нагаями на косяк й сипали в шапку золото. Тоді, не гаючи часу, гнали той табун жеребців просто до Великого Лугу.

Циганам тут не було чого робити: вони боялися тих суворох степовиків, що вміли лепсько битися навіть з яничарами: вони тільки цмокали губами, збивались до купи й

шепотіли — «ото коні! ото люди!» і йшли до тихих селянських коненят.

Мекали вівці, іржали коні, гукали крамарі, цокотіли перекупки, тягли довго й тоскно свої журні-лірницькі пісні-псалми каліки-перехожі. В рядах стояли заплетені тином вози, в яких було повно мисок мальованих, полив'яних полумисків та глечиків, мальованих теж полив'яних й так простих макітер. В іншому кутку вибирали хто що — люшні, колеса, обіддя, шаплики, цеберки. Там продавали прялки, веретена, лопати, тут пробували коси, серпи, рала, борони. Скрізь рух, гамір; сліпив очі барвистий одяг... Дівчата в картатих плахтах, червоних сап'янцях, блакитних стрічках. Молодиці в білих намітках, парчевих очіпках, чорних запасаках-джергах... Чоловіки й парубки в шапках решетилівських смушків, юхтових чоботях, в широких з відлогою кобеняках, білих свитках, мережаних на ковнірах сорочках. Чути жваву мову перепічайок, ліниву мову орача, дзенькіт бандури, шалені вигуки танцюристів у загонистому гопаку, сміх, дотепи, залицання, парубоцьку пісню про Марусину та козака, що «вже прощався з дівчиною».

Пан Леклерк дивився на все це у такому захваті, що навіть забув де панство, з яким оце він приїхав сюди. Він тільки дивився і бурмотів:

— Клянусь своєю люлькою, що вподобалася, бачу, он тому орачу з косою на плечі... Клянусь нічого дивнішого й чарівнішому не бачив навіть у Версалю за все своє життя! Яка мова, які барви! Яка інтонація: в них уся гама людських переживань, делікатних емоцій і воднораз диявольський сміх, сатанинська загроза... і пружна рука... Це ж ще рука без ножа... А ті, як їх... чабани! Борони Боже стати на його дорозі... задуше без клопоту... Такого не бачив і не чув навіть у Піринейських горах серед погоничів мулів, на вулицях неспокійної Гранаді серед тендітних еспанок... Це край! Чую усим еством моторошну Азію, правдивий Орієнт, стримуваний християнською догмою Милосердя...

Нараз він оглянувся. Біля воза стояв плугатир і повільно, мов би тяг плугом нову борозну, питав:

— Чиї воли?

— Ваші будуть, коли купите... — почув пан мандрівник голос з-під воза: там спочивав орач й не мав гадки вилазити.

— І що за них?

— По п'ять дукачів сутого золота... за кожного...

— Золотих?

— Та вже ж не мідних.

— А як купити насправді, то скільки?

— По п'ять буде й на правду: воли добре вгодовані й робучі, сиві голуб'ята.

Орач видно побачив правдивого купця, для якого можна було й потрудитись: він виліз з-під воза.

— Все ж таки дороженько, може б упустили трохи га?

Дорога голова на в'язах... за воли, пане, не полаєте, свого заводу.

— Нащо ж продаєте?

— Діло лучилося: сина відрізняю. Восени весілля, так треба ж потанцювати, як годиться. А волики, як голуб'ята — ласкаві й робучі, аби попали в добрі руки...

І пан мандрівник здивовано побачив як орач витер рукавом сльозу: йому було шкода своїх «голуб'ят». Через п'ять хвилин торг вже було укінчено. Глянув в інший бік... Побачив, як сонечко вже стояло над головами, припікало як слід, по літньому, а він все дивився й дивився на той коловорот, на той вир людський, що шумить безнастанно та все гуркотить, як на доброму млину. Ніколи й ніде він не бачив такого дива, не чув, не їв і не пив. Його хтось поторсав за плече... Глянув зачудовано: перед ним стояли пани Заруцькі й ще якийсь пан у полковницькому жупані, вусатий, з сивиною на вилицях, при боці кривий яничарський ятаган зі срібним ефесом.

— Ми вас пане докторе давненько шукаємо, — всміхався панотець. — Вас хоче привітати сам пан Миргородський полковник Василь Капніст... Дозвольте...

Обидва гречно вклонилися й потиснули руки.

— Я дуже прошу пана доктора завітати до мене на якусь вільну годину, — уклонився пан полковник. — Мені буде приємно привітати дорогого гостя, що живе тепер у нашого пана гетьмана в самому Батурині та віддати належний респект. Прошу уклінно.

Пан Леклерк глянув на все панство і побачив, що ніби всі хочуть поїхати до пана полковника та що не годиться відмовлятися.

Він став щиро дякувати:

— Радо приймаю до серця таке миле запрошення, тільки ж не знаю, як панство . . . — І він знов глянув на гостинне панство.

— Панство теж приймає мої запросини . . . Це, до речі, недалеко, ось, за цим закрутом зараз же і моя садиба, зветься Обухівкою. Можна спочити до схочу, адже сьогодні, хвала Богу день Святого Духа, другий день клечальної неділі, велике свято, маємо право і спочити від трудів праведних.

Пан Леклерк знов уклонився. Йому таки дуже кортіло побачити як там живе Миргородський полковник, перша персона всього Миргородського полку (регіону). Адже часто згадували при ньому, що живе полковник, як той легендарний Крез давньої Еллади, великий дука. Поки так роздумувався, його вже підхопили під руки, вмощували в добрячу берлину, поруч всадили пана Хлюпала. Пани Заруцькі покотили раніш у своєму візку просто до села Обухівки, сталого осідку пана полковника. Так, через якусь годину всі вже сиділи за дубовим столом того Миргородського магната.

5

Будинок пана Капніста, як на той час, мало скидався на панський. Що правда, був просторий, на два ганочки, багато вікон і досить просторий, критий гонтом. Світлиці не високі, на помостах, але вбрані так, як буває вбраною гарна й багата панянка на Великдень однаково по всій Гетьманщині: в найкращу гарусову плахту, шовкову карсетку з випущеними вишиваними рукавами, червоних або зелених сап'янцях. Тут були меблі, привезені з-за моря, скрізь дубові шафи, ральці, скрині й навіть кругле люстро на комоді, що траплялося не часто в полковницьких покоях. Домашнього виробу були тільки великі скрині, де лежало на сховах всяке добро, найпаче дівоче віно, різні плахти, карсетки, сувої тонкого полотна, намисто та ще й у закутку в секре-

ті дукачі червоного золота. Біля столу, як водиться, добре тесані лави, вкриті килимами, тут же під рукою два або три великі креденці, де видно було за грубим венеційським склом кольоровий посуд, заморські миски, тарілі, карафи, довгасті чарки та ще інший дріб'язок.

В інших світлицях, що звалися «закутком для веселих розмов», стояли широкі лави, всі в килимах, на стінах висіла дивовижна зброя, а в кутку притулено чубуки та люльки малі й великі, ба навіть лежала долі й «товариська люлька», вся повита барвистими стрічками. Було ще й дві світлиці для панночок, бо пан полковник мав їх двойко, обидві рожеві, як маків цвіт та тихі, «як вода на ставку», так казала пані полковникова Софія. Все те вона показувала чужинцю з-за моря, який зачудовано оглядав покої панства, «правдивий музей» в тому затишному кутку багатой Полтавщини.

Пану чужинцю найпаче сподобалася світлиця паничів: їх було у пана Капніста трое. Там пан Леклерк вздрів кілька шаф, на полицях яких вщерть було напхано книг у шкіряних палітурках старослов'янського друку, та ще мовами грецькою, латиною і навіть франконською.

— Вчаться сини, — казав пан полковник, гладячи вуса, — всі у столиці, в корпусі кадетів... Є ще один в колісці, що буде з тим, ще не вгадаємо... — всміхнувся він і повів гостя до столу.

— Прощу до столу, покуштувати хліба-соли та з дороги покріпитись чаркою запіканки. А по обіді можна й спочити на веранді: перед очима ж сад такий, що хіба лише відшукате у пана гетьмана.

Пан доктор мовчав, оглядав стіл, панство, навіть покоївок, вбраних у карсетки з віночками в косах...

— «У цих козаків мабуть усе родить і все родиться двічі на рік... — думав він. — «Бач скільки наставлено на столі. А пахощі які! І край, і люди — все дивне... не бачив ще, як живуть пани старшини по закутках Гетьманщини. У гетьмана був, не здивував він мене, бо пригощав таким самим, що і в Парижу. А от ці пани дуже дивують, бо, бачу, живуть у великих статках, живуть своїм, козацьким життям...»

І припав до миски борщу, адже на ярмарку і в дорозі добре нагулявся...

— Божественний суп! — казав він пані Софії і попросив ще трохи... дві-три ложечки...

Пані Софія насипала два великі полоника.

— Тепер по чарці, щоб пливло ліпше, — вже сміявся пан полковник, поглядаючи на гостя. — Годиться після борщу гиндичини...

— Я... гм... попросив би хліба малісенський шматочок, чемно просив мандрівник.

— Ааа, даруйте! Ви б пане докторе їли з пиріжками. Бачите, всі їдять з пиріжками, бо коли у хаті пироги, то хлібець святий обминають, є й така примовка: «пироги — хлібові вороги».

Йому все ж нарізали на тарілочку свіжо спеченої паляниці на ціду.

— «Чемний народ і чудова страва» — зітхав пан Леклерк. — Не забуду, все занотую... тільки забув як зветься той добрячий суп...

Обідали довго, бо до столу підїхали ще гості. У панства Капністів було багато рідні. Отже на таке велике свято прикотили пани Борозни, Танські, Марковичі та ще Гудовичі, все близька рідня пана полковника та його дружини. Де хто вже знав пана лікаря, інші чули за нього й цікаво розпитували чужинця найбільш за Париж, самого короля, а жіноцтво про тамошні крої ноші... За розмовами не зчулися як і сонечко скотилося за веселий гайок...

Сутеніло...

Всі гості висипали до широкої веранди, з якої по сходах можна було вийти в густий, плодовий сад... В цьому затишку ніхто не квапилось, бо й додому збиралися їхати лише завтра та й то по обіді. Такому ладу скорилися навіть пани Заруцькі, бо господарі, за звичаєм, нізащо не пустять гостей до обіду. Пан Хлюпало шепнув французу-мандрівнику кілька слів, щоб сам і не думав їхати, бо незнає й дороги.

Теплий вітерець віяв лагідно... На столі вже стояли полумиски з свіжими яблуками, дулями (груші), сливами,

полуницями... Брав кожен що хотів... З долівки, густо посипаної свіжою травою, йшов запашний дух чебрецю та полиню.

6

Панство розмістилося хто де хотів, більш гуртками, або й зовсім нарізно. Гомоніли всяк своє, як то кажуть теревенили по заході сонечка. Але були й такі, що не любили гаяти даремно часу, все старалися висмоктати серед товариства якусь новину, найпаче ті, хто жив далеко десь по глухих хуторах.

— Я все хочу, панотче, щось спитати вас, — нахилився генеральний старшина до панотця Заруцького.

— А що саме? — стрепенувся той, бо вже став куняти у вигідному кріслі й навіть забув і про гостей і про свій Миргород.

— Не в гнів будь вам сказати: як воно лучилося, що ви, панотче, поквапно так кинули свою Нехворощу і переселилися до Миргороду? Добре знаю, що там була гарна ваша садиба тай парахвіяни любили вас, навіть клопоталися про вас перед всечесним єпископом, хотіли притьмом лишити вас у себе... гм...

— Сам пішов... — нерадо кинув панотець.

— Сами пішли, кажете, я це знаю, яка ж така сталася притичина, — дивувався старий Гудович. — У нас та в Глухові всі дивуються...

— Багато що казати, а мало слухати, — зітхнув панотець. — Притичина була... прикра для мене...

— Гм... Все ж таки...

— Все ж таки притичина дуже повчальна для всіх нас козаків. Повчальна саме тим, як москалі стежать за нами і час від часу хапають за горлянку... Коли є охота послухайте та на вуса мотайте, а головне не дуже кумайтеся з москалями.

— Виходить справа з гірким присмаком!

— А тож... муркнув панотець. — Коли є хіть слухати, то... Трапилося лихо, а випало воно кляте з скрині. Прос-

тіш кажучи лежала у мене в скрині переписана мною промова Черкаського настоятеля панотця Федіра Гурського... З тої причини й переїхав з Нехворощі до Миргорода.

— Не второпаю нічого! — дивувався пан старшина.

— Я й сам напочатку не міг збагнути відкіль лихо, — вже сміявся панотець.

Він вже розбуркався і сам хотів потеревенити з паном Гудовичем, якого добре знав і навіть частенько частував у своїй хаті ще в Нехворощі. — Тепер бачите самі, що коротко не скажеш, а багато говорити по святому письму — гріх.

— Гм... казання слухати не гріх, — всміхнувся старий козак.

— Ну, коли так, то слухайле, бо лихо ходить не по деревах, а по людях. Чоловік ви, мосьпане, свій, чому не сказати того казусу, що трапився мені. А трапилось таке: Колись то великий гетьман Богдан Хмельницький шукав собі доброго спільника під час війни з ляхами, мостивими панами. Від різних держав приїздили в Гетьманщину депутати в цій досить важливій справі. Приїздили не з порожніми руками, а з дарунками, коштовними дарунками. Та справа не в дарунках, а в тому, як їх було закутано. А закутано було по-різному: поляки закутали в дорогі шовки, турки — в цінні килими, москалі прислали й собі дарунки, але загорнули в рогіжки. Саме тоді в Переяславі скликано було нараду (1654). На нараді мова мовилася, яку державу єднати до військової спілки. Всі говорили, але не всі однаково. Наприкінці сказав і своє слово депутат панотець Федір Гурський: він радив аж ніяк не приставати до московської спілки, бо добре знав підступну вдачу тих москвинів від низів й до гори. Він говорив: — «ті московські рогозяні дарунки нагадують повість з святого євангелія про трьох царів або волхвів, що піднесли Малому в сповиточку Христу Спасителю дари: золото, ладан і смирну. Дари ті пророкували — битіє, страждання та вознесення на небо. Золото означало королівання, ладан — погреб, смирна — божественність. Так і ці дари, піднесені трьома царями нашому молодому козацькому народові знаменують і долю його. Чим покрито або зодягнено дари, тим покритється й народ, якого привабить спокуса. Дари польські вкрито в дорогі шовки, то й народ

наш з поляками буде мати шовки, розкіш, дари турецькі вкрито цінними килимами, то й народ наш буде розкошувати, дари ж московські вкутано в рогожу, то ж і народ наш, що піде в спілку з Москвою наїзницькою — напнеться в рогожу й житиме під рогожою, ходитиме вічно в рабській гуні. І це пророкування найправдивіше буде від усіх оракулів у світі». Таку сказав промову панотець Федір Гурський. І вона, та промова так схвилювала всіх, що багато хто переписав її для себе та приятелів. В промові ще були гострі та ущипливі, а може й образливі для Москви слова. Не знаю. Переписав і я її чепурненько й сховав до маленької скриньки, що стояла завжди на великому комоді...

Він замовк і позіхнув...

— Оце і все? — знизив плечима пан старшина.

— То-то бо й ні! Як би на цьому й був кінець, то не сидів би я і в Миргороді, а спочивав би у своїй Нехворощі. Трапилося так, що моя паніматка якось порпалася у тій скринці, шукала чогось, а папірець мабуть і впав на долівку. На той час у мене були гості, був і ще москвин полковник Толстой. Отой полковник, як я пізніш довідався, й підбрав писульку, нічого не сказав. Тільки через місяць так мене притьмом кличуть до Глухова в гетьманську канцелярію, хоч на той час гетьмана ще у нас не було, а натомість була колегія і керував тою колегією військовик — шкот на прізвище Кейт. Що за причина — думаю собі: податки сплачую, ні з ким не буваю на позвах, чистий, як шкло. Приїхав і просто до того Кейта, того шкота, що ви його знаєте мабуть, пане Василю.

Пан Василь мотнув головою.

— Добре знаю: хоч і шкот, а чоловік просто золотий. Нікого ніколи не налаяв, нікому не чинив шкоди.

— Так саме і я думаю. Слушайте ж, що вийшло. Був він сам у світлиці й зараз же показав мені того гемонського папірця, що загубився у себе в хаті. Я, правду казати, трохи сторопів, бо знаю Москва вже не одного нашого старшину за цю Гурського промову послала на Сибір. Питає він мене: «Ви писали?» Зітхнув я, перехристився в мислях, схилив голову й повинився. Дивився він на мене, дивився, а тоді й каже: «По суті, все це дурниця. Промова не ваша, а яко-

гось панотця Гурського, сказана давно, та й самого того промовця мабуть давно немає на світі, але . . .» і постукав пальцем по столу. Та й знов своє. «Я — каже — і не кликав би вас, панотче, та ось прислали з Москви наказа зробити слідство, а винуватого покарати суворо. Що скажете, панотче?» «Чиніть волю пославшого вас, добродію» — кажу, а сам вже чуюся ось-ось впаду: бо як не як, а вже старий, а й думка до того гризе: що буде з мою паніматкою, чи ж переживе таке лихо! «Я ось що зроблю — каже пан Кейт, — передам ваше діло до духовного суду, перешлю Переяславському єпископу й напишу, щоб наклав на вас епитимію легеньку, а зараз їдьте додому й ждїть». Що пережили, як намучилися з паніматкою, того й не сказати. Спасибі, єпископ милостивий наклав легеньку епитимію, тільки казав негайно рушити на Миргород, де не шаستاють москалі. Треба сказати й те, що по Миргородському полку не анафемують гетьмана Мазепу: полковник не дозволяє і сам єпископ боронить чинити таке беззаконство. Казав самому резиденту Шаховському, що гетьман Мазепа багато уфундував Божих церков, отже не можна клясти того донатора, який є в кожній нашій церкві в добродійних граматках. По тих граматках аджеж і моляться за нього. Тепер сюди не лізе москаль і я тут живу спокійно та правлю Божі служби без перешкод і всяких судів.

— Тееек . . . — протяг пан Гудович. — Направду добрий шкот: при іншому довелось би вам, панотче, їхати далеко, а може пана Войнаровського шукати . . . Тут таке буває і москаль в'їдливиий — не відпросишся й не відмолишся. Слава Богу, що так минулося.

— Я теж тієї думки і все молюся о здоров'я тої спасенної душі, — зітхнув панотець Заруцький. — Ніякий Шаховський не помилював би, а от чужинець шкот сердечний чоловік, дай йому Бог здоров'я.

Сиділи тихо, поглядали на парк, що навіть серед ночі видавався чорним оксамитом та вгорі світили зорі-перлини раз-у-раз переливалися яскравими самоцвітами. Мимохіть всі дослухалися до солов'я, що десь внизу біля одинокої тополі в бужку ніяк не хотів вгамуватися у великих залятах.

Десь в темному кутку сиділи пан Миргородський полковник та ще генеральний підскарбій Василь Гудович. Обидва до всього прислухалися і до всіх приглядалися. Найпаче ж цікавилися, очевидно, французом Леклерком. Пан Гудович підсів ближче до пана мандрівника, за ним присунувся і пан Капніст. Вони зразу ж повели розмову.

— Я чув, що ви, шановний пане, не так давно приїхали з Парижу...

— Так, — скоро притакнув пан Леклерк.

— Відразу видно вчену людину: знає навіть нашу мову.

— Мова ваша одна з найкращих слов'янських мов, а тепер я її ще наполегливо вчу, бо може доведеться тут прожити довгенько.

— Он як! — здивувався пан Гудович. — А дозвольте спитати: чи й досі живе у вас граф Орлик... Чули ми, що хтось з Орликів помер, а не знаємо хто саме і скільки їх, навіть про таке нічого не знають у Петербурзі.

— «Випитують ума»... — подумав Леклерк, а в голос сказав:

— Помер на Балканах старий Пилип Орлик, помер не так давно. А молодий Орлик, слава Богу, живий. Живе він у Парижу.

— А-а... — Виходить, ви пане добре його знаєте?

— Так, знаю.

Підскарбій ніяково кахикнув.

— Виходить ви пане добре знаєте Версаль і... гм... самих версальців?

— Не так і добре, а все ж... обов'язки вимагають знати..

— А що ж той молодий Орлик робить у Версалю? — вже грубо питав підскарбій.

— Я знаю, що він військовик, генерал і щодня їздить до військового міністерства в службових справах.

— Як же він там см... може працювати, коли він сам не француз, а українець?

— Так працює, як працює, скажемо, у вас шкот генерал Д. Кейт, який теж посварився з своїм урядом, як працює у Туреччині генерал-артилерист француз Бонвіль, або адміністратор — німець у Московії генерал-губернатор Вейсбах... Виходить — можна, — всміхнувся пан Леклерк. —

Тай то казати — цей Орлик виїхав з України, коли йому було всього шість годочків. Довго жив у Франції і там все своє життя провчився і прожив, там взяв і шлюб з панною — французенкою. Ніякий він не зрадник, а втікач від московської несправедливості.

— Теекк... — вже іритувався пан підскарбій, тоді як пан полковник уважно розглядав француза, хоч у темряві бачив тільки кінчик носа та колючі очі.

— Одначе, я чув, що пан Орлик їздить не тільки до військової міністерії, а й буває на секретних нарадах всіх міністерій, найпаче цікавиться міністерією закордонною і... найближче секретними справами двох держав — Московії та Гетьманщини. Того мало... він ще бачиться, і то таки частенько, з детронізованим королем польським Станиславом Лещинським. Га?

— Таких подробиць я не знаю і все те, що говорите, мене не обходить. Я лише при своєму ділі тут, у Батурині...

— Але ще не в Батурині...

— Я тут, у Миргороді в тій же справі, що й ви, панство: на гостинах та святкових розвагах.

— І листуетесь?

— А тож... маю в Парижі родину...

— Хіба не буваєте на розмовах з графом Орликом, і не чули, що він вже подав своєму королю меморію!

— На розвагах не буваю, а за меморію знаю, бо сам я за фахом історик і цікавлюся Україною ще з Парижу.

— Що знаєте — скажіть, бо... Україна край не тільки пана Орлика, а й наш край! — невиразно махнув рукою пан полковник. — І що то за меморія.

— Меморії не читав, бо то не моя справа. Знаю тільки писано для його величності короля Франції. По тій меморії виходить, що граф Григор Орлик — законний наслідник на гетьманську булаву, бо його отець був гетьманом в екзилі після померлого в степах Великого Гетьмана І. С. Мазепи. Граф Григор Орлик просив його величність короля Франції передати меморію до Міжнароднього Трибуналу, як апель о справедливість, апель на велику шкоду, заподіяну Московією Українській державі. Всі права на гетьманську булаву віднині переходять до прямого наслідника в потомстві

Орликів — до Григора Пилиповича Орлика. Так я зрозумів тую меморію?

— Так... — всміхнувся пан підскарбій. — Але... гм... Григор Орлик, як бачиться, трохи спізнився.

Видно було, як тінь пана Леклерка підвелась й низько схилила голову. Тоді гості почули голос тої тіні:

— Звичайно, справа завдала великої шкоди не тільки пану Орликові, а й усьому козацькому народу. Орлик спізнився на чверть віку, бо коли б не спізнився — Україна жила б і буяла красним цвітом вже тому двадцять років під булавою роду Орликів.

Він тихенько вислизнув в темний парк, але його догнав підскарбій і взяв за руку:

— Не думайте, милий пане, що я невдячний старшина. Прощу дозволити мені щиро утиснути вам руку і передати... передати пану Орлику найкращі побажання й щасливої зорі... Як що не ми — старі, то почувте за наших молодих... Ви ще почувте за них... Ще раз...

І він стрімголов пірнув у гущу мовчазного саду.

Обидва мандрівники збиралися їхати на Полтаву. Пан Леклерк хотів побачити декого з старшини та ще оглянути гетьманську резиденцію, як взірцевий архітектурний твір. Пан Хлюпало хотів у Полтаві швидше здати секретну пошту, а тоді вже їхати за кордон, хоч по правді плянував відшукати у Полтаві своїх родичів і так друзів, як приміром старшинську рідню Герциків, Довгополич, Максимовичів, Горленків... На Полтавщині ще жили й десь переховувалися рідні тих емігрантів-мазепинців, що все ще лякалися царських агентів і мали секретні криївки або жили під підібраним ім'ям. Всі вони жили якось нашорошено та все чекали ніби чого, а більш за все хотіли швидше притерти криваву розправу Московії саме на Полтавщині... Добре бо знали, яка то мстива держава, а мста її проймала всіх жахом азіятчини. Козацтво певне знало багато чого за ту Московію, але з обережності тільки шепталось і то на вухо і то добре оглядаючись.

І все ж вони збиралися.

І хоч від Миргороду до Полтави не так і далеко, все ж загаялися, найпаче в Обазівці, куди завернули, щоб потрапити на Божу службу. Звичайно, як чужинець пан Леклерк

задивився на барвисту картину народнього свята. Він вступив замиловано до церкви й побожно прослухав «Херувимську», що її співав архиерейський хор. Так само разом з натовпом тричі обійшов церкву. Пан Хлюпало сидів у візку, бо дуже натрудив ногу, а всеж пильно прислухався та придивлявся.

Їх обступили і стали розпитувати:

— Ви, мабуть, москвин? — питала кароока молодиця, роздивляючи пана Леклерка.

— Ні, я француз...

— Так би я вам і повірила... Французи не підуть до нашої церкви, а ви прийшли та ще й перехрестилися... Тільки ноша на вас не московська, не їхнього крою, — торсала вона за рукав мандрівника.

Чоловіки теж цікавилися, багато хто запрошував до себе «в гості», покрити сили на дорогу...

— Полтава ще далеченько...

— Годиться завітати...

— Хто хату минає, той Бога в серці не має.

— Коли не можете, коли квапитися... Бог простить...

— Просимо взяти в дорогу ось це...

І їм загортали в рушники сало, ковбаси, хліб, крашанки... Просили щиросердо брати, бо все село святкує храмове свято, що буває раз на рік і саме в цей день. Всі гукали:

— Кланяйтеся полтавчанам!

Розбираючи смачні дарунки пан Леклерк тільки хитав головою:

— Цей козацький народ, бачу, підносить культ гостинности до нечуваної адорації... Чуєте, пане сотнику, до адорації, чого навіть у нас, французів не водиться.

Старий сотник добре розумів своїх земляків, тому й сумував, що сам прирік себе на вигнання. Його боляче кольнуло все те, що бачив, вже як емігрант, що приїхав додому крадькома. Він нудьгував, він шукав притулку біля своїх, як казав свому дорожньому приятелю:

— Треба ж колись подбати і за себе, витягаючи з кишені обсмалену люлечку. — Підтоптався, десь треба підшукати теплий куток, заробляти бандурою на хліб чи що, адже колись з-замолоду грав і приспівував...

— А як же будемо без досвідченого гінця? — Питає здивовано пан Леклерк.

— Гадаю, що я вже підшукаю такого гінця молодшого і спритнішого, навіть був у бувальцях і знається на мовах...

— Годилося би й мені знати, що то за чоловік, бо і я з вашої гущі, й мені може лучиться покористати його послугами...

— То свята правда, — шепнув пан сотник, допитливо поглядаючи на француза. — Ви його вже бачили, бо то законний гінець від офіційного уряду Гетьманщини, а зовуть Довгополой і має він посвідку правдиву і за печаткою.

— Красенько дякую, — озвався пан Леклерк сумовито, — тепер мені вже нічого не треба.

Біля доброї корчми вони розминулися, щоб не так кидалася у вічі подорож та ще й у ночі, коли добрі люди вже давно сплять.

На прощання пан Леклерк хопив за руку сотника і пошепки спитав:

— А все ж мушу остерегти... Мені вже сказали, що вночі тут небезпечно: скрізь шастає московський патруль. Отже слід бути обачним... Куди саме їдете?

Сотник довго мовчав...

— Що ж... коли в дорозі трапиться яке лихо, кінь не пропаде... Депеші я встиг вже передати, а їду тепер в околиці міста: найшов бо синів засланоного на Сибір полковника Довгополого та ще... гм... Вельми зрадив, бо кожен з тих козаків хоче послужити гетьманичу Орлику по козацькому, кожен хоче заступити мене... я вже й розказав їм що і як робити... Наш пан гетьманич Орлик, — вів далі сотник, — і лягає і встає з одною думкою-мрією як врятувати коханий наш край — Україну, нарід... Гетьманщиною він маячить й сохне, як легендарний юнак по далекій царівні.

— Ми французи добре розуміємо ваш нарід, — лагідно мовив пан Леклерк, — все держачи руку пана старшини. — Ми маємо свою героїню Жанну д'Арк, бо вона, не хтось інший, а вона врятувала наш край від напасника оружною рукою: вона очолила військо й випхала ворога з рідних земель... Вона впала жертвою грубого насильника, загинула за прекрасну Францію... То наша національна гордість!

Тому ми так добре розуміємо і ваше лихо і муки вашого принца Орлика і всього українського народу...

— Так воно і є, — тискав руку француза пан сотник...
— Ми все козацтво воліємо мати за гетьмана правдивого наступника Великого Гетьмана Мазепи графа Григора Орлика!

— А все ж треба бути обережним, — говорив пан Лекерк. — Пугач і лякає тільки вночі.

— Я не тільки вояк, а й побожна людина, — сумно мовив старшина.

— Бог не без милости, козак не без долі, — всміхнувся у вуса пан Хлюпало.

Він випив з похідної пляшки чарку «оковитої» і став заїдати смачними наїдками. Француз тільки дивився та хрусткав пальцями, яка завичка не дуже подобалася козаку.

— Все ж таки я просив би сказати за яким ділом ви пхаетесь нічної доби та ще й у невідомому місті?

— Хм... — хмикнув козак. — Полтава — мое рідне місто, бо я тут народився, багато років жив тут і знаю такі криївки, які козаку завжди будуть у пригоді. Їду в нічну добу тому, бо вдень скрізь тут шастають московські люди, найзапекліші наші вороги і завжди будуть на заваді. Вночі я здибаю своїх серденят, щоб дещо припоручити, а найголовніше навчити пересилати до нас у Францію пошту, без затримки. Це діло треба робити вмючи, треба мати досвід. Я і навчу, бо всі козаки хочуть знати цю штуку. Тоді я вже буду на спочивку... Буду вивідувати, де саме стоять постом кляті москалі... Буду пригравати на бандурі...

— Он воно як! — дивувався дидаскал. — Це вже правда підземна валка!

— Таке діло... Нам — емігрантам треба гуртуватися найпаче біля козаків — городовиків, людей збройних, людей-військовиків, що вже вмюють добре орудувати рушницею чи там пістолію... А навчити ділу, то вже буде робота тих, хто вміє орудувати язиком, орудувати ущіпливо. Може і здибаю якийсь московський загін... То й що ж! При собі не маю нічого, ніяких листів чи грошей, ну а шаблю й пістолію завжди держу при собі, навіть коли і спати лягаю.

Так казав пан Хлюпало, збираючись темної ночі в доріженьку до роду рідного, до козацтва щирого, до серця гарячого козацтва того, що ніколи неньки рідненької, матері сивенької, України старенької не забуває й поки віку не забуде.

8

Пан Хлюпало вже пізенько сів на вороного й тихенько манівцями збирався виїхати в околиці міста. Любив завжди їхати куди треба тільки вночі і манівцями, щоб ніхто не бачив і не чув. Весь час роздумував про свою коротеньку розмову з паном Леклерком. «Тепер, — думав він, — «кожен хоче походити біля води і не заросити чобіт». Усіх тут, бачу, налякав москаль, боїться взятися за мушкета навіть правдивий козак, всі покладають надію «на милостиву царицю». Відколи живу на світі не чув, щоб царі були до нас на правду милостиві, хіба що може до самого гетьмана та генеральної старшини. Ходять у таких жупанах, що аж рябіє в очах. Городовики стали мляві, не хочать стягати на плечі важкий обов'язок, хай, мовляв, хтось інший рятує, а ми вже не здольні щось робити, таке чуєш скрізь . . .».

Він нараз спинив коня і став дослухатися. В сусідній вулиці почувася тупіт кінський і неясний гомін. Мабуть гетьманська варта, вона уночі тут завжди їздить . . .

Але вершники скоро завернули в бічну вулицю, промайнули блискавкою й зараз же вискочили у вузький завулок, яким вже їхав пан Хлюпало просто назустріч варті. Він обережно пристояв і став дослухатися. Вже ясно було чути, як хтось з тих вершників чітко сказав:

— Ета он! мазепінец з депешами секретними, надоть окружить і сразу павалить на землю . . .

— «Москалі!» — майнула блискавкою думка і сотник вихопив з піхви шаблю, взяв у зуби, а другою вже цілився з пістолі.

— Стой! хто таков? ааа . . . ета ти, мазепінська шкура! Тебя то резидент хорошо знаєт . . . Бері ево, ребята, живим!

І всі, скільки їх було, кинулися на пана сотника. Але пан сотник вже вистрілив, раз, вдруге . . . тоді похапцем заклав

за пояса пістолю, ближче до правої руки й собі став рубати шаблюю. Хтось охнув, хтось погано вилаявся, хтось важко гешнув на землю. Було темно, хоч в око стрель, а в завулку ще темніше від тинів та густих дерев. Вершники збилися в купу й намагалися за всяку ціну стягти старого та невгнуготого козака. Але той відбивався й рубав наосліп.

— Валі ево, валі сукіна сина... в аккورات представім ево сіятельству резиденту!

Старий гінець чув, як його напавду валять... Мабуть що вершників було таки багатенько. Сотник не вдержався в сідлі й упав з коня на землю, біля якогось тину й невисокої деревини. Йому все ж пощастило підвестися, стати на рівні ноги й притулитись до того тину. Чув як щось різонуло по плечу й потекла цівкою кров, але тамувати годі було й думати: москалі насідали люто, били чим попало й куди попало.

— Целься в ноги, голову не займай, сказано живим взять!
— лементував якийсь молодий голос.

І знов хтось так вдарив саме по голові, що пан сотник захитався і впав біля тину, шаблю випустив з рук, пістолі ж не міг і намацати: мабуть загубив ще тоді, коли падав з коня. Він дихав важко, чув хтось вдарив в око, груди... і по тому все затихло... Але все те було лише в глибокій непритомі... Напавду козак лежав вже без руху у росяній траві біля тину і вже не чув, як його добивали, шарпали одержу, вивертали кишені, нічого не находили й знов люто били.

— Нічаво не нашол... может спрятал у сапог...

— Снімай сапогі! — гукав хтось!

— Стой! хто то едіть...

— Ігде? Да.. едуть казакі гетьманськіє... сукіні сини...
На лашадей! Всьо рамно, а мазепінця всьо же убілі...

І московські вершники чим дужче умчали.

До побоевища напавду їхала гетьманська варта. Вже світало і козаки відразу побачили забитого. Всі скочили з коней.

— Вбито гінця! — прохрипів старий козак і перехристився. За ним поскидали шапки і вся варта.

— Москалі забили, мабуть чогось шукали: бач порвали одержу, кишені повивертали і чоботи забрали грабіжники... Треба дати знати в Генеральну Управу... Такого не сміють робити: безневинну людину забили!

— Ще дихає! — припав до грудей інший козак, — треба рятувати. Хомо! а Хомо... давай носилки...

— До шпиталю треба...

— Так, до найближчого, до монастирського шпиталю. Обережно, обережно клади, от так... Тепер беріть на коні й тихо везіть, — порядкував вусатий літній козак.

Вже зовсім розвиднилося, перелякані люди перехилилися через тини, інші виходили на шлях, лячно оглядали варту.

— Не чули, що таке тут сталося? — обережно питав вусатий козак старого ремісника без шапки.

— Чули, голубе, чули... Якже, — шепотів чоловік, напали на козака мабуть з півсотні жовнірів, все москалі... побили, сердегу, тяжко побили, мабуть не доживе й до ранку...

— А не чули, за що його так?

— Шукали якихось депеш, не нашли нічого і все били, — охала якась молодиця, оглядалась та все христилась.

— Ніколи такого не було у нашому місті, а тепер світ перевернувся: москалі серед білого дня вбивають наших козаків...

Хтось гукав, що найшов у старого козака гаманець повний золотих дукачів, ще чоловік найшов одного дукача...

— Це я найшов! — гукав, — озвався чоботар мабуть, бо всі пальці були у смолі. — Натє, візьміть! Боронь мене Боже поласувати на скривавлені гроші. — Ось і пістоля і вкрай пощерблена козака шабля...

— Тихо, панство... розходьтесь, щоб бува не було якої напасти. Адже лихо ходить не по деревах, а по людях...

У завулку нараз стало порожньо й тихо. Коли й зовсім розвиднилось, полтавчани побачили збиту й потолочену траву, криваві плями та ще козаку подерту на шматки шапку.

Коли сонечко підбилося вгору так, як на два дуби, до покоїв генерального писаря пана Безбородька примчав гінець козак з страшною вісткою. Казав козак, що вже всі знають кого на смерть забито і хоч гінцю побито все груди й ребра, вибито око і тяжко ушкоджено голову, він все ж ще живий і навіть пробелькотав, щоб приїхав до нього панотець Заруцький з Миргороду, якого всі тут знають. Хоче швидко побачити та причаститися Святих Тайн перед смертю.

Пан Безбородько тільки крутнув головою: він відразу догадався, ким все те було зроблено і які старшини допомагали. Він понуро думав:

— «Зроблено те душогубство з наказу резидента Теплова, а допомагали нахабні його приятелі — москалі полковники в Україні — Толстой та Кокоскін . . . гм . . . Козака і я знаю: Був він гінцем правомочним, з нашої Управи. Правда, Теплов держав його на підозрі, але не можна ж забивати козака на підставі підозри . . . Москаль з природи азіят . . . »

Але нічого не сказав про свої роздуми, тільки передав переляканому панотцю Заруцькому сумну вістку, сам же виїхав до Глухова. Він не любив резидента, що так нахабно втручався не в своє діло. До всього він був певен того, що Теплов теж доклав рук до вбивства.

Панотець Заруцький приїхав до Полтавського Здвиженського монастиря вчасно. Побитого пана сотника він не впізнав. Та як можна було пізнати загорнутого в пелюшки пораненого тяжко, з обмотаною рушниками головою, вибитим оком і спраглими пухлими губами. Сотник все пив жадібно воду і поглядав цілим оком на людей, важко дихав, хрипів . . . в грудях мов щось клекотало. Але коли побачив панотця, якась невиразна тінь покою майнула на спотвореному виду. Панотець став навколішки, припав вухом до вуст старого страдника й гірко заплакав та все силкувався затамувати сльози, старався заспокоїти і себе і понівеченого страсотерпця. Він тільки христів пана сотника та тулив вухо до губ пораненого.

— Передайте . . . — у нього в горлянці забулькало дужче; панотець напружився вловити бодай яке слово, уривок слова, догадатися, що старий сотник белькоче . . . — Передайте

пану Орлику... ох!.. гл... ох... Ох! Не хоче... Пошліть до Орлика мого... ох, родича... молодого Довгополого... скажіть Леклерку, той знає...

Панотець довго ще дослухався... Тінь якась впала на змучену твар і смертельно поранений заплющив видюче око. Панотець поквапно дістав чашу, вмочив ложечку й діткнувся нею до засмаглих вуст; тоді став читати відхідну молитву. Через п'ять хвилин він якось у великій нестямі прохрипів:

— Панство! Панство... ми знов втратили золоту душу... Втратили правдивого козака-лицаря... лицаря, що й життя своє віддав за Рідну Землю, яку надмір любив! Накрийте ж швидше мертвого козака червоною китайкою! Ох...

Й ридаючи, як мала дитина вийшов з шпиталю.

Зараз же на порозі до нього підійшли двоє: пан Леклерк і другий, що назвався Семеном Довгополим, родичем забитого. Обое ласкаво взяли під руки панотця Заруцького. В світлиці з вікном на великий парк, довго говорили про страхотливе вбивство, про заступника гінця та його погреб.

11

Пан Леклерк всадовив гостей у вигоді й докладно розповів про останній день небіжчика.

— В цій світлиці говорив зо мною в останній раз, — ткнув пальцем педагог себе в коліно.

— Мусить же хтось подумати про апель! — озвався панотець. — Адже сотник числився в листі службовців канцелярії Гетьманського Уряду... Тоді якже?

— То так... — рек пан Леклерк. — Мені сказали в канцелярії, що пан Генеральний писар склав до рук пана резидента — протеста, бо старшину забито безпричинно московською вартою. Резидент вже переслав протеста до Петербургу. Ото і все... Правда, сам резидент на власну руку береться робити слідство, аби з такої нагоди впхатися до гетьманської канцелярії. Він навіть сказав прізвище начальника варти. Ось у мене записано секунд-майор князь Телепнев-Оболенський. Ніби дозволили повчитися воювати... Але пан Безбородько аж ніяк не хоче шастати в канцелярії тому ре-

зиденту, бо і в практиці такого не водиться у нас. Отже, як кажуть в кулуарах справа про жахливе вбивство мабуть що так і присохне...

— Не присохне... — кинув терпко мовчазний пан Довгополий, пан з чорним чубом й сумними очима. — Не присохне... То мій кривняк! Адже я заступаю небіжчика з сьогоднішнього дня і вже все зроблено, маю офіційного документа... Отже пане дидаскале, коли маєте які листи до... туди, — махнув він рукою невиразно на вікно, — то я до ваших послуг... Шлях мені відомий, а листів і всяких депеш зібралосся чимало... Їду через Глухів і Київ...

І швидко підвівся.

— Щож, — рек сумно панотець, — виходить така його доля. Хай все те буде на совісті москаля, а нам треба подумати про гідний погріб мученика.

— Так, пан отче! — ірвонув юнак. — Гідно поховаємо, тай по козацькому візьмемося до праці!

Француз і панотець мимохіть лячно глянули на круте підборіддя й полум'яні очі гнучкого юнака, але нічого не сказали.

Через три дні сотника Хлюпала ховали вчистю й піднесено — молитовно на цвинтарі Полтавського Здвиженського монастиря. Козак, як і бажав, упокоївся в Рідному Краю.

Але чомусь все місто говорило про страшну подію пошепки. І, слухаючи перекази про нічну бійку біля молоді берези в околицях міста, кожен з жахом оглядав на палац царського резидента — москаля Т е п л о в а .

Зараз же по тому не загаявся і новий гінець козак Довгополий. Він ще вночі умчав Великим Шляхом просто на Київ. І диво-дивное тої ж ночі найдено було на тому ж шляху забитого московського старшину московської ж варти. В тому старшині було впізнано тіло секунд-майора Телепнева. Ніхто не міг сказати коли й хто міг би забити того москвина. Тай важко було сказати: в ті суворі й небезпечні часи часто траплявся на тому шляху крутий морд. Адже і в пісні старовинній співається й нині: «Ой у полі жито копитами збито, під білою березою козаченька вбито».

Панотець Заруцький не поїхав додому... Він збочив на Глухів, бо мав там великий клопіт: Оксанин син, що жив у Франції десь при Орликах, написав великого листа, казав, що їде в Україну, бо так, мовляв, хоче сам пан Орлик. Ще просив побачитися з генеральним писарем Андрієм Безбородьком, замовити за нього, Михайла, слово та стати до праці в Глуховській генеральній канцелярії. Приїде просто до Глухова і просив там його й зустріти. Докладно все розкаже при зустрічі.

Панотець вже в який раз читав та перечитував того листа і все думав, як би зручніш пособити паничу з тої Франції. Він добре знав усіх у тій старшинській канцелярії. Говорити з паном Безбородьком поки ще не випадало: той великий пан був зараз у московській столиці в своїх справах і за нього зараз покищо працює там пан Василь Туманський, свій чоловік, поблажлива людина і може якось і влаштує того панича.

Було ще ранувато і панотець не квапився: адже велике панство, відома річ, не поспішає. Він заглянув до канцелярії — канцеляристи вже усердно скрипіли гусячими перами та спідлоба поглядали на того, хто рипнув дверима. До нього зараз же підійшов пан Лутай. Потираючи руки, сердечно привітався і наставив вухо:

— Хотів би бачити, хм... Василя Григоровича... маленьке діло е...

— Вони саме у кабінеті, тільки зараз у них є посітитель і вам панотче доведеться трохи засидітись. Прощу покищо до мого столу.

Пан Лутай всадовив біля себе гостя і, все тручи руки, лагідненько спитав:

— А не в гнів спитати, яке те маленьке діло до великого пана. Може і я вам щось пораю, га?

— Чому і не сказати, люди ж свої... — мовив гречно панотець тихенько. — Може ви чули, у моєї паніматки була небога з Батурина...

— Як же, як же... чув, звалася Оксаною, батьків порізали москалі...

— Про неї й мова... Вона якось дісталася до меншого Орлика Григора у самісіньку Францію, найшла своїх емігрантів-козаків та там і заміж вийшла за молодого козака. Але той козак був поранений тяжко, недовго пожив на світі і помер у шпиталі...

— Так... так... — шептав пан Лутай, наставивши вухо долонею. — А далі ж що?

— А далі от що: звали того козака Луговий. В того подружжя народився синок Михайло, яким заопікувалося панство Орлики. Хлопець пройшов добру науку в колегі та ще фаховій правничій школі, знає французьку мову, німецьку і свою рідну лепсько. Адже жив і ріс серед свого емігрантського народу, хоч і народився в чужому краю, а все тягне до своїх. Таке діло. Тепер проситься додому, у Гетьманщину, до Рідного Краю своїх батьків... Там написав такого листа, що... Та ось я покажу вам, сердешний куме, прошу!

Він тримтячими пальцями добув з кишені листа, писаного дрібненько та ще й на веленевому папері.

— Гм... — мугикнув пан Лутай.

Він довго читав, перечитував, вертався назад до прочитаного і знов читав та хитав головою.

— Папір добрячий і... тее... пахучий... сказано з чужого краю. А написано добре, дипломатично, мабуть що краще написав, як наш дипломата Олександр Безбородько, яким так пишається батенько... Добряче... А де ж той юноша обертається, де він? Подавайте його сюди, давайте сюди, поговоримо з ним про його дипломатичну науку!

— Та він же ще вдорозі... Писав, буде точно сьогодні у Глухові, іде сюди, — тикав пальцем на двері вельми заклопотаний панотець.

Пан Лутай тільки покрутив головою. Подивився через окуляри на гостя і зручно вмовстився в кріслі.

— Раджу покищо не турбувати нашого пана Туманського, бо він теж скаже: давайте його сюди, вашого молодого дипломату. А де ж ви його візьмете? Може він вже на сходах вестибюлю, а може десь ще в Кракові. Так не можна, бо такими дурницями ми тільки нашкодимо юнаку. Адже ми дуже цікавимося освіченими молодиками, та й ще такими, що пройшли солідну науку закордоном. Краще зробимо так: подождемо! Пише — пообіді примчить з далекого краю під самісінькі двері Глухівської колегії. А що як ваш дипломата помилиться, га? Подождемо, а тоді вже будемо говорити. Правда, невелику помилку можна подарити, а велику на цілі місяці, то вже... вибачайте... А поки що прощу до причілочку.

Пан Лутай називав причілочком велику шафу у другій світлиці: там було стільки всякої печені та запіканок, що всього того добра вистачило б щонайменше на десяток «добрих молотників».

У світлиці, хоч і не було нікого, бесідники все ж говорили пошепки, оглядаючись. Пан Лутай налив дві маленькі чарочки, показав рукою і зразу випив свою та став заїдати ковбаскою. Панотець благословив і собі. Тоді стали гурорити і все пошепки.

Приглядаючись до панотця хитрий юриста питав:

— Маю надію, що паніматка ваша здорова?

— Так, здорова, — якось нерадо мовив панотець Заруцький. — Вештається все по господарству. Тільки отой лист з далекого краю дуже її збентежив. Мала надію побачити свою хрищеницю Оксаночку, та дарма: лист увірвав всі надії...

— Хіба що? — нерозумів пан Лутай.

— Раніш писали відтіль, що, мовляв, є надія побачитися, кортіло дуже приїхати до Миргороду. І ми дуже раділи, а тепер раптово все змінилося...

— Я все ж не второпаю, що саме змінилося? — дивувався пан Лутай.

— В родині панства Дентевіль-Орликів сталися негаразди... Адже ви самі, здорові знаєте, що Франція у конфлікті з Прусами і генерала Орлика покликано на війну, ніби то так складається. Пишуть, що граф ще дома, але що він вже мобілізований і їде на фронт...

— Он як! він же здається наш... чому ж його беруть на війну?

— Він не наш... — мовив панотець і собі здивовано глянув на бесідника. — Він присяжний, присягався на хресті вірою і правдою служити Франції, дістав підданство, чин генерала-військовика і має регімент. Він українець — козак по крові і любить Україну, як свою батьківщину, але з присяжного обов'язку мусить виконати обов'язок оборони Франції до загину, хоч би й сталася така причина. Це всі знають і розуміють... Адже ви знаєте, що у нас в Гетьманщині був на високій посаді генерал Кейт шкот... Таке буває скрізь...

— Даруйте, відразу не зрозумів... А тепер же як?

— А тепер, коли граф виїде в похід з своїм регіментом, наша Оксана мусить доглянути графиню Орлик, не може лишити її напризволяще, бо пані та доглядала Оксану, видавала заміж, давала віно... Лишити так не годиться, то був би великий гріх... І я так писав їй. Мусить бути біля хорої, доглядати, як зіницю ока...

— А юнака пускають?

— Так, юнака пускають, бо йому немає чого робити у Франції, тоді як в Гетьманщині йому знайдеться корисна праця... Адже ви зараз сказали те саме... І молодий Михайло рветься додому, до краю своїх батьків...

— Істино так, — зворушливо перехристився пан Лутай і щиро вцілував панотця в руку. — Спасибі, що розтлумачили. Нам до зарізу потрібні патріоти й тямучі патріоти, такі що рвуться жити дома і працювати для свого народу.

— Виходить, пан Орлик вже попрощався з усім своїм родом, так я вас панотче, зрозумів? — питав пан Лутай.

— Виходить, що так, бо й юноша згадує про це з сумом, — відрік панотець.

— Пропаща для нашого краю сила! — муркнув пан Лутай. — Йому б треба було йти не на пруса, а на Московію. А тепер за притулок в еміграції мусить залазити в чужі сварки і стати калікою.

— З якими силами мусів би той емігрант йти війною на Московію? — гнівно питав панотець. — Так кепсько обернулося все і пану Орлику не випадає інакше, як воювати десь далеко за чужі інтереси. Честь вимагає того, розумієте!

честь... Там, у Франції має Орлик родину, має палаца, матирину могилу і кривняків з самої Полтавщини... Виходить багато має й обов'язків, це одне... Друге, він спить і бачить свою Гетьманщину, для неї посилає приймака-сина, за неї клопотався перед усією Європою, збивав разом з батьком протимосковську коаліцію... Отже немає його тут вини: невблаганий хід подій повернув всі справи проти емігрантів... Адже не повелося і гетьману І. Мазепі, хоч як хотів відіпхнути москаля в межі його «ізб»! Треба б знов все налагоджувати наново, так немає за що купувати: купило притупило, як то кажуть. Адже минуло тому не один і не два десятки років... Багато упокоїлося тих, хто зичив нам добра, не стало, приміром, кардинала Флері, найліпшого помічника старого Орлика, та й старого Орлика давно прибрав Пан Бог. Настали інші часи, прийшли до влади інші достойники, зайнялися іншими інтересами. Забули Україну, є такі, що й зовсім занехаяли ті пекучі справи. Самі старшини вже не дбають за свій край, а більш дбають про свої вжитки, чини й славу під чужим державним скіпетром, топчуть свій край і зовсім не хочуть дбати за давні «старожитні права й вольності». Тепер у нас не люблять хуртовини, а тільки відлежується кожен на теплій печі. А на мою думку, коли старі зледаццли, мусять молоді взятися за справу колосальної ваги, справу відродження Гетьманщини. Орлик посилає найкращого свого заступника в Україну, посилає з тим, щоб еднав, гуртував, чи буде так — незнаю... Знаю тільки, що прилетів молодий орел, скликати... скликати...

Він дуже закашлявся і хопився за груди... Переляканий пан Лутай побіг до води і став просити втихомиритися, все бурмотав:

— Заспокойтеся, панотче... заспокойтеся... все буде добре... не треба дуже перейматися. Ото... Господи...

Цієї днини вони так і не діждалися жаданого панича.

2

Панотець Заруцький чомусь покладав багато надій на того панича з далекої Франції. Які він надії плекав і сам не міг взяти до тямку. Він все більш розглядався поважно.

Бачив лише генеральну старшину, пишну й бундючну. Здавалося та старшина дбала тепер не за дріб'язки, а за щось таке велике, маєстатичне, чого він не міг взяти в рахубу.

— Не ті часи пішли, — думав він! — На біса йому, тому магнату, кармазинова свитка, коли він вже носить на грудях золотого орла; засідає в царських палатах на правах високого радника і не про козачу межу на його неозорних ланах, а вже про перекрій державних кордонів. Тільки по високих установах може він радити раду, там, де його слово, кожне слово важить куди більш за вагу золота. Там тепер працюють наші магнати. Не піде тепер його син орати плугом, ні! — його син тепер пройшов закордоном науку високого дипломата, який де в чому і батькові не поступиться і батька повчить, як вести тонко-хитро справи з достойниками-чужинцями. Таких молодих митців вже дали Кочубеї, Завадовські, Трощинські. А плуг у полі не ржавітиме: найдуться робучі руки, яким не вільно постояти і на панському порозі. Он куди гне наша генеральна старшина!

Такий самий, очевидно, і наш граф Григор Орлик... Так! Адже граф і генерал, керує регіментом у Франції, дістає маєтки і має жінку — чужинку... Сина не дав Бог, так засилає пасинка, навченого он як! дипломата шле, вишколеного самим королем, свій чоловік у Версалю... Чує мое серце, що то юнак високої марки, не рівня моему приймаку, що вчиться в бурсі риторики. Ні... Орлик не пошле до нас соромливого хлопчину... Пошле правдивого версальця, що вміє посидіти за одним столом і з королем і зуміє штиво вклонитися королівній... Такого зразкового панича залюбки привітає сам старий Безбородько, та й молодий заприятелює з гостем як годиться. Ну щож! Вітаю і я... Часи пішли інші... І повернути назад нездольна ніяка сила...

3

І коли згодом до Глухова приїхав довгожданий закордонний гість, панотець Заруцький так і вп'явся очима в молодого бунчукового (чин молодих старшин старої Гетьманщини).

Він не помилився.

Панотець догадався, кого саме хоче граф Григор Орлик прислати до Глухівської Генеральної Ради. Був то ставний молодий старшина з лагідними рухами, розмірною мовою й чемною, ледь помітною усмішкою. Говорив вишуканою мовою й до діла карбував кожне слово, нічого ні більше, ні менше, а все в міру убгавши щільно й м'якенько. Тільки очі деколи викривали залізну натуру, натуру сильної волі й наполегливості до кінця. Очі були зимні, часом з пересадою. Тоді ніби схаменеться й нараз усе притре тихою лагідною усмішкою, тоді очі знов набували сталевого трохи тьмяного блиску. Він більш слухав, аніж говорив. Говорив так, щоб його розуміли, без будь яких вихилясів чи непотрібної манірности, говорив з пошаною до бесідника, але все сталевим блиском очей вимагав і до себе цілковитої шаноби. Мимохіть кожен зараз же бачив перед собою пана небуденної вдачі, підсиченої високою освітою.

В управі генеральні старшини зустріли гостя привітно. Сам пан Василь Туманський всадовив біля себе молодого бунчукового й зичливо прочитав листа від пана ректора Сорбонського університету. В листі між іншим було подано хвального панегірика і сказано все, що треба було сказати на честь здібного юнака... До того листа бунчуковий додав диплома свого... В ньому мовилося, що пан бакалявр добре знається на європейських мовах та мовах далекого Орієнту. Свою заяву про бажання працювати в Управі Генеральної ради він затримав зі скромности, бо хотів знати наперед наскільки він був би бажаним радником чи правним кодифікатором.

З цього й почалася чемно-пристойна розмова. Старшини більш слухали, тоді як розпитував та розглядав папери пан Туманський — голова Управи.

— З листа бачу, що пан бунчуковий недавно виїхав з Франції?

— Так, ясний пане, недавно... Раніш приїхати не мав права, бо мусів здавати державні іспити. По іспитах — зараз же й рушив: адже маю тут родичів моєї матусі, а значить і моїх...

— Ааа... хочете осісти на стало в Гетьманщині?

— Коли не буде чого на заваді, — осяду на стало.

І він глянув на панотця Заруцького, з яким встиг по рідному облобизатися щойно.

— Пан бунчуковий мій кривняк і ми з паніматкою давно вже ждемо до Миргорода дорогого гостя, — з респектом рек панотець.

— Дуже радий... — розгладив вуса пан Туманський.

Йому було приємно, що гість мав кривняків з духівництва, бо й у самого батько був теж панотець.

— Думаю, з часом ми ближче й краще запізнаємося. Освічену людину у нас в Гетьманщині скрізь шанують і для неї скрізь продувають місце...

— Вітаємо сердечно дорогого гостя, як рідного брата! — врочисто мовив пан Валькевич, молодий бунчуковий...

У світлиці загули:

— Просимо до нас...

— Радіємо сердечно...

— Козак до козака...

Гість швидко схилив голову і мовив:

— Завжди до послуг панства... летів в Гетьманщину в надії послужити всьому поспільству, всьому Рідному Краю!

Всі стали тискати руку молодику, дехто з старших уцілував гостя. Старий генеральний писар щиро поздоровив з приїздом й просив до себе на Переяславщину, коли зберуться всі до гурту.

Напруги ніби й не було. Її остаточно зламав пан Туманський сердечною заявою:

— З такої гарної нагоди прошу панство до мене на обід. Живу я недалеко від Управи і панство знає стежку до моєї хати.

Так пан Туманський скромно величав свого панського особняка, якого знав увесь Глухів і де часто гостювали всі старшини.

— Молодому пану з далекого краю, — вже гукав пан Туманський, — слід перепочити, побачитися з родинами та надивитися на свій коханий край, на свою красуню Миргородщину, познайомитися з нашим паном полковником з Миргороду Василем Капністом, побувати в Гринях у панства Безбородьків... Тоді вже пан бунчуковий може сміливо сказати, що сходив своїми ногами найкращі закутки свого краю.

Всі гомоніли і весело посміхалися новому старшині.

Пан Туманський, беручи під руку кодифікатора заявив:

— Вашу заяву і всі до неї документи беру до кабінету до формуляру. З цього дня ви наш службовець. А тепер беру і вас до моєї хати.

І він лагідно взяв гостя під руку.

Молодий гість тільки дивувався:

— «Занадто гостинні старшини, гостинні й щирі... Може саме через це і терпить вся Гетьманщина», думав він, але нічого не сказав і мовчки поїхав до пана Туманського.

4

Пан бунчуковий — панич в ноші Версальського крою, вступив до залі особняка, управителя гетьманської канцелярії. Був приємно здивований. Особняк аж ніяк не скидався на «хату». То був на правду панський будинок з пишним вестибюлем та затишними антресолями. Він бачив ще широкую веранду, мармурові сходи до великого саду-парку і навіть вази в мережаних гніздах, повні запашних квітів.

Стіл у великій світлиці було наготовлено, ефектно обставлено карафами й срібними чарками.

— «Не гірше Версалю!» — подумав гість і з великою приємністю сів на указану фотелю.

Гості теж вмощувались і тихо гомоніли. Серед того м'якого натовпу були дами й панянки... Але плахт, очевидно тут давно позбулися, було поховано по бабусиних скринях. Нині панночки пишалися багатими робами, паничі мало чим різнилися від версальського гостя.

За спиною пана бунчукового хтось буркнув:

— Наш управитель хоче показати заморському гостю, що й ми живемо не гірш версальців...

— А тож... — пробубнив бас і щиро засміявся.

Ходила попід стінами муштрована обслуга, таці приносили все нові страви, які запивали вишнівками, слив'янками та тернівками свого виробу: старшини не хотіли пити заморських вин. Говорили поміж собою в напівголоса, допомагали дамам, але часом чути було й драстичне слово, терпкий дотеп, іронічний замах... Козача вдача йшла про-

боєм від одного кінця столу й до другого, давала себе знати мимохить...

Обід був на всю панську губу, тривав довго...

І тільки стали швидко порожніти крісла, коли господар запросив гостей до меншої світлиці на розваги та правдивого спочивку. Дами спішили до покоїв господині, панночки і паничі до парку на веселі розмови, на любовці та залицання.

Стало вільніш... Пан бунчуковий, на заклик, хотів і собі пристати до молоді, але старий Безбородько перечипив:

— Пізніш... пізніш поговорите з панною Ганною Миклашевською, — сміявся він, беручи під руку бунчукового. — Зараз ви наш гість. Прошу до столу випити солодкого спотикачу та й погомоніти з нами — старими козаками.

І таки всадовив біля себе. До них підсіло ще кілька старшин і як водиться, пішли теревені. Козаки більш розпитували. Саме цього й не хотів гість, щоб бува чим не нашкочити своєму опікуну графу Орлику. Та все ж змушений був дещо сказати. Старшин цікавив перш за все Орлик — син того Орла, що колись завад був багато клопоту московському царю та на Пруті «поперебивав йому ноги». Таке було... Тепер же як син-гетьманич в екзилу...

— Невже король так добре знає нашу Гетьманщину? — квапився пан Безбородько.

— Очевидно... — буркнув пан бунчуковий. — Тепер закордоном багато вештається наших. Від них адже можна більше почути.

— А меморія... меморія пана Орлика до самого короля! — шипів менший Туманський.

— Що ж меморія! — знизив плечима гість. — Було те давненько. Меморію що правда король взяв, багато студіював, розпитував самого пана Орлика і... обіцяв. Але все те скоро припало порохом, дорадник скоро побачив, що король мало важить, що короля не послухає вища рада і зробить все на свій копил. По тій меморії нічого не було зроблено, кажу щирю правду: вчасно нічого не зробили, а коли все те минулося — остудився і сам король.

— Так, так... А тепер же що робить пан Орлик?

— Коли я їхав сюди, до вас, граф Орлик збирався на війну з Прусами. Я був в дорозі довгенько і тепер не можу

сказати чогось певного. Все ж пішли не добрі чутки про ту війну, точиться вона десь на кордонах Райну, так що самі бачите графу Орлику не до нас.

— Так... так...

— Тепер і я вже відбився від Франції, — спокійно говорив гість. — Коли б мав що казати, то все ж те буде запізнілою новиною.

Його все ж уважно слухали і без кінця розпитували: була очевидно велика жадоба довідатися як найбільше, почути слово надії... А цього й не почули від мандрівника. Його тільки вимучили вкрай і пан Туманський старший змушений був рятувати гостя. Він запросив його переночувати і добре спочити, було вже занадто пізно.

Рано вранці він виїхав на Миргород разом з панотцем Заруцьким.

Пан Туманський сердечно попрощався і обіцяв через місяць завітати до міста, щоб в той спосіб привезти пана бунчукового до Глухівської канцелярії пана Гетьмана. Там він за постановою колегії мусів був стати до праці помічником самого управителя канцелярії.

5

Вже в околицях Глухова мандрівники відчували подих свіжого вітру: вони відразу опинилися в обіймах прекрасного степу. Пан бунчуковий пожадливо оглядав споловілу пшеницю й пильненько дивився на косарів, що далеко гень рядком клали покоси рівно, як під шнур.

— Цікавитесь жнивнами, — питає панотець. З якогось часу він став величати пана бунчукового, хоч на те не було жодних причин: бунчуковий був все чемний і дослухався до кожного слова панотця, навіть і призвище перейняв свого опікуна теперішнього: скрізь писав «Михайло Заруцький». І дома і після в різних установах його величали «паном бунчуковим Заруцьким». До цього він швидко звик.

Цього разу він не чув, що говорив панотець: він пильно придивлявся до широких ланів, до женців, жінок, що майстерно крутили перевесла та обережно зносили до полукіпків. Сонце вже добре пригрівало і меткі горобці пурхали

табунцями серед соняшників, сідали на опудала і радісно цвірінькали: жнива були й для них саме впору.

Бунчуковий Заруцький попросив спинити коні, хотів розімняти ноги і ближче розглянутися... Панотець тільки посміхався... Свіжа стерня најжилася шпичаками і засмаглий селянин обережно човгав постоломи до коси, встромленою ручкою в пухку землю. Тоді витяг мантачку й став мантачити, жмурячи око на проїжджих.

— Помагай Біг! — гукнув пан бунчуковий.

— Спаси Біг! — хрипко відгукнувся селянин.

— На своєму лану, чи панському?

— Хіба у нас є такі широкі лани! — озвався той, витираючи підстриженого вуса: він щойно напився з тикви. — Панська скрізь, жнемо панську пшеницю, своя стоїть...

— Коли ж свою?

— Своєю вночі або у святую неділеньку! — гукнув уже далеченько дужий косар.

Мандрівники проїхали Вовчу долину, на горбах стояли вряд вітрайки. Тут паслись великі отари тонкорунних овець; їх стерегли люті вівчарки, чабан довгою байбарою ляскав вітер і свистав собак, інший, вже з сивиною сперся спиною на пеньок й награвав на сопілці щось тужно-сумне й довге, як той пишний та квітчастий степ, що цвів рясними квітами та віддавав всю свою красу самому Богу. На одшибі стояли вряд з десяток потужних дубів, верхи яких ледь-ледь ворушив та розгойдував млосний вітерець; зараз же за дубами слалося поле гречки в цвіту: тут бенкетували не лише бджоли, а й тисячі різних барвистих комах, що вилискували на сонці ажурними крильцями, мов дорогими перлинами; але найбільш їх було на степових будяках та материнці. Чути було якесь шемріння, неясний гомін та часом ще ліниве підпідьомкання перепелів. Від тополь вже впали довгі тіні...

В лазуровій блакиті шугав степовик — орел.

Скоро замаячило село.

— Березоточна виткнулася... Тут перепочинемо... треба і нам і коням, — кинув панотець, що вже був заснув у візку. Тепер він уважно розглядався і давав наказа машталіру де стати, де напувати коні і стати табором.

Село невелике, все у вишняках було, як на долоні. В його околицях ріс гайок, була й зелена ліщина, де у свято

завжди лунали дівочі пісні та чувся парубоцький посвист. Зараз жнива і в селі тихо. Від озерця заносило прохолодою й терпким духом долиню, паслись лошата й гамірно бігали малі діти, але, побачивши невідомих людей, повтікали в ліщину й стали виглядати з-за густого верболазу.

От і село... Широка вулиця і повно біленьких хаток у густих вишняках, з-за тинів позвисали на вулицю довгі віти, обліплені яблуками, вишнями, дулями й стиглими сливами. І тут тихо... Тільки біля колодязя два чи три парубки напувають воли, коні жадібно припали до довгого корита... Одна дівчина брала воду, вся уквітчана нагідками та польовою ромашкою, була в коралях, чистій сорочці, але в буденній плахті. Здалеку ще чути було хлоп'ячі дотепи... Вони залицялися, аби якось вподобатися молоденькій дівчинці... Але дівчинка, вигинаючи стан, спішила з повними цеберками до хати.

— Білява! не спіткнись, постій хвильку, — гукав один, збивши шапку «на бакирь».

— Я донесу воду до самої хати! — сміявся інший.

— Неси, неси... хай там мати почаствує тебе рогачем! — кинув парубок з темним вусом і чомусь, глянувши услід до тину, де вже стояла білява.

— Бачу, Семене, ти таки в зальотах до Теклі!

— А тобі що! Бачу, що тобі зась!

— А може й не зась...

Й обидва наїжилися раптово.

— Хлопці! А ну лиш кидайте дурниці! Кличуть адже в поле: на свята будете говорити про дівчат... Цоб — цоб полові...

Пан бунчуковий дуже просив панотця не квапитися... Він хотів їхати й їхати з широко розплющеними очима в цьому несходимому степу, насиченому пахоцями польових квітів, шумом, шелестом, свистом, клеткотом... Навіть вночі прокидався глянути в який вже раз на вельветовий небесний простір, вимережений невидимим Творцем Неба і Землі...

Панотець розумів юнака, бо й сам мав душу поета і не спішив.

— Юнака заколихали ці чарівні ночі, — думав старий панотець... Адже напреду це все, що нам дозволяють ба-

чити й чим чарувалися ненажерливі москалі... Хай милується, поки є снага милуватися!

Вони перепочивали так не тільки в Березоточній, відсиджувалися від літньої спеки й по інших селах та хуторах... Ночували переважно по садибах інших панотців або багатих козаків... Скрізь вітали сердечно, щиро, пригощали всім, що вродила свята наша Земля... Адже настали дні врожаю... Спасівка ж! А, як у нас кажуть, Спасівка на хліб ласівка! Господині напікають святого хліба, книшів, короваїв, всяких горішків, маковиків. Всі в ці дні веселі, щасливі, раді заїжджого чоловіка пригостити та чемно почастувати...

Так і їхали, мов зачаровані, від села до села... За селом знов степ, тополі, явори, гаї й широкі шляхи... Квітчасті села і п'янкий дух нового хліба, чебрецю, терпкого полиню...

І гомін, веселий спів, дівочий сміх до третіх півнів...

Їхали далі і все наближались до прикінцевої мандрівки — Миргороду. Вже сутеніло, як на обрію замиготів неясними вогниками чудовий та барвистий й зелений Миргород. Подорожні в'їхали до міста вже пізнуватого, саме, коли в оксамитовому небі зароїлися тисячі зірок, виткнувся срібний серп надщербленого місяця і весь Миргород вже поклався спати...

Невгамовані пізні подорожні мовчки їхали сонними вулицями такого пишного й тихого міста Миргорода.

6

Подорожні приїхали пізнуватого, коли в садбі панотця Заруцького всі вже спали. Але в малій почивальні блимав ще вогник і зараз же хтось виткнувся, коли собаки стали валувати.

— Мабуть панотець приїхали? — почувся старечий голос.

— Він самий... — тихо мовив свій голос. — Відмикай Підорко, бо їду не сам, а везу гостя.

— Зараз, зараз... Паніматка вже сплять, а мені доручили дослухатися по черзі з Марійкою.

— Не буди паніматки, ми пройдемо до мого кабінету тишенько, — заметушився панотець, — ось сюди, а вже ранком розглянемося. Випало так приїхати уночі.

— Я поставила вам вечерю, тої ковбаски, що ви любите і квасу з родзинками... — придивлялася до гостя стара Підорка.

— І то добре, — бурмотав панотець вже сідаючи до столу. — Прошу сюди, на м'яку канапу, у нас, дорогий пане бунчуковий просто, без забаганків. То ви попали на обід великого панства, сіреч магнатів, а в нас просто... Сідайте і насищайтеся... Чи все у нас гаразд? — питав господар, ковтаючи ковбаску і ламаючи шматочками свіжо спечену паляницю.

— Хвала Богу все гаразд... — казала Підорка біля дверей, оглядаючи панича.

Вона вже засвітила дві свічки і в світлиці стало видніш.

— А панночка Ксеня?

— Сплять у паніматки, щоб не було так лячно... — всміхнулася Підорка і глянула на незнаного панича.

Ксеня була теж сирота і теж з Батурина. Дивного тут не було нічого: адже після розгрому Батурина лютим Меншиковим багато посиротив він сімей, багато тих малят підібрали манастирі, жалісливі люди, а то й так поробили приймаками за кусок хліба. Панство Заруцькі взяло й собі двоє сиріток: одного віддали в науку до бурси, а ще одного, просто таки немовлятко Ксеню приголубили та вигодували в ім'я Пана Бога. Дівчатко стало годованкою того панства, втішною дитиною... Виросла напрочуд гарною панянкою, грамотною, побожною й ласкавою, тільки ніби через край сумірною.

Вона чула, як часто говорили у панотця про страхітливі московські вбивства у Батурині, як рятувалися люди по лісах та ярах від лютої напасти... Одну таку сироту-підлітка врятував і панотець. А тепер он приїхав додому синок тої сирітки... тепер ось він вже тут!

Ледве благословило на світ, як всі вже прокинулися, сяк-так причепурилися тай усі прийшли до господи. Панство вітало гостя за старим звичаєм упадливо й не знало де посадити, чим пригощати. Коли нарешті всі вгамувалися панотець всадовив усіх до столу й ненароком пан бунчу-

ковий опинився праворуч панни Ксені, дуже молоденької панночки, тоненької, як стеблина з рожевими щічками та блакитними очима. Вона все дивилася та роздивлялася заморського гостя, що наважився назвати її сестрою. Цей заморський гість несподівано випив чарку «столітньої», а тоді вклонився низьким поклоном старенькій панімаці:

— Дозвольте низенько вклонитися вам панімачко від моєї матусі та передати дещо з її заморських дарунків. Насамперед передаю від коханої матусі листа вам й міцний цілунок і татові й ненці. Просила на словах не гніватися за те, що лишилася в заморському краю. Має там велике і святе діло. Хоче опікуватися там панею, яка зробила їй багато добра, та й не тільки їй, а й усій нашій родині. З тої причини не могла привітати своїх наречених батьків, як личить. Натомість прислала мене до вас настільки, наскільки Бог дасть усім віку.

І він сердечно уцілував старих батьків та віддав листа і поклав на стіл різні пакунки.

— Дякуємо сердечно... — поспішився панотець, бо вже бачив, як його панімачка витирала очі і вже бриніла губа. — Радіємо, що наша голубонька Оксана живе у добрих людей, а що зараз не з нами, то все від Бога, бо, як то кажуть: не всяка стежка без спориша. В своїй просторій хаті ми все ж не самі, все ж маємо до кого прихилитися, маємо отже молодого синка, маємо молоденьку Богом дану Ксеню, а ще ж маємо молодого козака — приймака, що вчиться в Київській академії. На жаль приїде на те літо і, надіємося, приїде назавжди, так виглядає, бо мусить же заступити мене хтось з молодих козаків. Молоді не дадуть нам старим журитися. Завтра рано-вранці відслужимо молебень за здоров'я всієї нашої родини та й тих, що за морями і перебувають нині в походах... А разом за всю Україну, щоб сподобив Пан Бог стати всім на рівні ноги! А ну лиш по чарці за славне наше козацтво, за молоде покоління, що йде до нашого кошу... До дна!

7

Пан бунчуковий засів у Миргороді як правдивий осадник. Він що правда, не хотів байдикувати, а все ходив то в поле,

то до стодоли, пасіки і навіть на сіножаті. Все його милувало, а найбільше дивували грандіозні простори і... степ! Такого степу йому ніколи ще не доводилося бачити.

— Це правдиві запорозькі степи, — казав йому панотець, коли часом захоче прогулятися з паничем. — Он за тими горбами, що звуться Годжулянськими, вже синіють глибокі татарські яри та яруги. Там колись татари підстерігали наших панночок... Тепер вже того немає, — всміхався він до Ксені, що лячно тулилася до старенького панотця. — Було то та й загуло. Тепер скрізь тихо, навіть і січовиків не чути — все притихло, заніміло... Наче й ніколи не водилося тут лементу, голосіння, прокльону й козацьких герців. Тільки розкішний степ бує красою та вітер шумить і нашіптує мандрівнику чарівні казки про дивну старовину. З року в рік шугає в блакиті орел-степовик та ще чайка раз-у-раз кигиче над степовим озерцем... Тихо тепер... Тихо, бо й москалина приборкав усю Україну, приборкав й останнього молодого Орлю десь далеко в чужому краю... Немає нічого, скрізь москалі на конях з трійчатими нагаями та рушницями в руках...

І він важко зітхнув...

— Як же граф Орля? — питав він молодого бунчукового. — Невже так таки нічого й не чути?

— Не чути, — буркнув пан Михайло. — Ненька казала мені, що в Гетьманщині жінки голосять, коли виражають чоловіків на війну, бо сам того не чув. У Франції не так. Жінка перехрестить свого вояка, надіне на шию образ Божої Матері й уже за ворітьми міцно уцілує... То і все... Тому мабуть і не чув ще будь яких новин.

— І не заплаче? — дивувалася молоденька панянка.

— Ні, все мовчки... тільки впаде навколішки перед Розп'ятим й гарячою сльозою скропить ноги Мученика. Ото і все...

Обідали довго... аж до смерку, повідали й самі розпитували одне одного, ділилися думками, ворожили щасливу долю молодому панству, бо вже знали, що пан Михайло перед від'їздом хоче пошлюбити панянку Ксеню, житимуть — де хотять. Старі раділи... Вічна буколіка mocno тягне людину до тривалого покою, здорового покою, що і в будні дає наснагу до корисної праці...

Так було і в цьому затишному козачому гнізді, над яким вже давно прошуміла гроза і нараз стало тихо.

А чи ж надовго!

Питали з тугою всі в Гетьманщині і лячно поглядали на далеку Північ.

8

Осінь навдивовиж видалася тепла, після дощу гойна... Як то кажуть — золота осінь. Навіть запишався гай, оглядаючи свою вроду в широкому озері. Сюди, до цього гаю рука в руку частенько ходили молодий бунчуковий та його наречена тендітна Ксеня. Дома тільки поглядали на них та радилися як найкраще поставити на рушники гарну пару. Здається ніхто й не заздрив, бо ж любили сиріт. Знали всі, що опікувалися парою пани Заруцькі, тому весь Миргород цікавився глянути, пропхатися до церкви ближче до молодих. А було на що глянути!

Під вінцем молода стояла, як херувим з миртовою китицею в руках, молодий сяяв щастям; козацтво тільки шепталось й жадібно оглядало пару:

— Лепська пара...

— Та й молодий козарлюга... кажуть приїхав до Миргороду з-за моря!

— Нагородив Пан Бог Заруцьких великою втіхою...

— Таак... За сиротою сам Бог з калитою...

За це весілля згодом говорилося довго, говорено було, а ще більше за саме весілля. Панотець і паніматка поставалися уконтентувати все місто. На подвір'ї роїлося все місто, сила була народу... Та якого народу! Висипало на видовище парубоцтво в найкращих свитках, найкращих шапках решетилівських смушків. Дівчата як мак процвітали в барвистих плахтах, лепських чобітках, яскравих скиндячках...

А як вдарила по струнах «троїста», як завихрилася молодь в шаленій метелиці, як стали одчайдушні садити гайдуга — всі побачили що миргородці й на правду вміють не тільки танцювати, а й вміють йти навіть на герць проти хитрого москаля в слухну годину.

До столів на подвір'ї було запрошено все козацьке товариство, нікого не забули... Нагодували навіть недоріку Корнія Печарицю. Всім було що з'їсти, що й випити! До людей виходив подивитися сам пан полковник Василь Капніст, питав чи всі уконтентувалися... Всі в один голос дякували і пана полковника і пані полковницю і панотця і паніматку.

Вже пізно при місяцю та зірках вийшли до громади молодий з молодою дякувати людей, що були такі зичливі, прийшли на весілля повеселитися, як годиться в такому випадку. Просили випити з ними по чарці солодкого спотикачу за солодке життя. Знов ударили в усі струни й сама молода пішла в танець з сивовусим паном полковником, вибивала підківками, як правдива козачка, пригубила чарку солодкої наливки й наприкінці стала роздавати коровай кожному, не обминаючи нікого.

А музика гриміла...

Видно було в молочно-сйному місяці, як в старому парку ходили закохані пари, чути було, як лунали дзвінки дівочі голоси, безжурний сміх й пристрасна клятьба козака в зальотах!

Миргород спав і не спав... Його турбувала і музика, турбували парубоцькі герці між собою і похідні пісні городового козацтва... А коли пристали до гурту панночки і всі разом заспівали про Марусину, всі причаїлися; осавула Дорош Лантух нараз увірвав тую пісню і наказав співати весільної, щоб і натяку не було на якусь там журбу... Музика грала метелиці до третіх півнів.

9

На ранок не стало ні парубоцтва, ні дівчат... Лежала лише забута козацька шапка на лаві в парку та ще осторонь мережана хустка, прикрита золотим кленовим листом... Невідомо де хто й дівся...

Тепер за дубовим широким столом, накритим білим обрусом сиділо все жіноцтво з своїми чоловіками. За чаркою весело гомоніли та підморгували молодим, що сиділи тут же як чоловік і жінка: їм вже личило бути при столу на дру-

гий день по весіллю. Що правда, з чемности сиділи трохи, бо треба було збиратися в дорогу. Дорога була не далека, їхати до Глухова, але все ж дорога! Тут за столом сидів уже приїжджий гість з Глухова пан Григор Туманський: його послав батько забрати молодят до міста, де вони мусіли осісти на стало. Там у Генеральній раді вже було продуте добре місце для молодого пана Заруцького. Пан Григор голубив чарку запіканки, тоді як молодята метушилися, складали до пакунків все, що треба і в дорозі і в новому господарстві. Молода Ксеня, вельми засмучена, хоч і рада, що при чоловіку, припадала до паніматки і все шептала, що приїде по весні на той рік, що вона ніколи... ніколи... Сльози не давали доказати... та воно й так було зрозуміло.

— Ви, паніматко, не кваптися, — говорив кремезний пан Григор, витираючи губи після п'янкої слив'янки. — Підожду, спочину тимчасом... Хата тепла, люди добрі — чого ж треба!

І він весело засміявся. Добрі люди сміялися й собі, гомоніли, схилившись одне д'одного і час від часу давали поради молодят, бо молодята ж ще! Інші, вже в хмелю, остерігали від Вовчого яру.

— Бо я таки там побував, мосьпане, після ярмаркування, правда, був під чарою і тее разом з конем провалився... Так ви, панство, тее... стережіться... беріть обачно ліворуч, щоб бува...

А сонечко все скочувалося за Годжулянські вітряки... все скочувалося...

І нараз стало сутеніти.

— Тепер вже можна й рушати! — нараз підвівся з-за столу пан Григор. — Мабуть же все поскладали, що треба і що не треба.

— Все, все... Пора... з Богом!

І панство Заруцькі стали з образом на рушнику.

— Благословляю... Бажаю щастя, здоров'я... здоров'я... — і паніматка гірко заплакала...

— Сподівалися дожити... побачити унуків... — хлипав панотець.

Пан Григор і гості заметушилися, кожен розважав як міг, потішав...

— Доживемо, Бог дасть, не треба так печалитися... Не за горами наш Глухів, осьдечки, рукою подати, за якусь добу і там... А за унуків і говорити немає чого: доживемо і правнуків!

Гості висипали на подвір'я, де машталір докурював уже десяту люльку і байдуже оглядав поїжджан.

— Дайте ж машталіру чарку... оту з козацьким гербом, — гукнув хтось.

— Дайте дві до пари, щоб не шкандибати...

Молоді давно вмостилися. Хтось сипнув у дорогу жменю жита-пшениці... Хтось кинув китицю польових квітів... Так годиться.

Пан Заруцький махнув рукою і візок просто з двору швидко покотив битим шляхом...

— З Богом... приїжджайте на той рік! — гукнув панотець.

Але молоді вже не чули.

За ворітьми стояли зажурені старенькі панотці й схилившись, дивились услід візку. Ось вже промчали за горби... вже за горбами... Видно тільки гриву буланого... Вже не видно...

Зникло все...

1

Страшну вістку про сумну долю старого гінця привіз аж через місяць молодий гінець козак Довгополий з великого жалю до забитого пана Хлюпала. Та й панотець Заруцький дуже просив. Новому гінцю все ж легше було те зробити легально, бо мав на те папери від управи гетьманського уряду. Він же привіз і листи від панотця з великими жаллями та гарячими молитвами за безневинно убієного старого козака. Також і на словах мав багато чого передати генералу Орлику. Гінець все ж Орлика не застав у Люневільо й зараз же подався до Парижу, до знаного йому там готелю, де генерал завжди жив, коли бував у французькій столиці.

Ранком генерал Орлик сидів у своєму кабінеті й пильненько дослухався, що казав йому гінець з вовчим оскалом зуба. Дивлячись на цього козака, пан Орлик думав:

— «Тепер Гетьманщина вся така, як цей досвідчений козак, бачу, наїжена й насичена помстою, хоч і зараз ладна вчепитися у ворожу горлянку . . .» Він тільки понуро спитав:

— Панотець Заруцький бачив пана сотника при смерті?

— Бачив, — понуро рек молодий гінець. — Але нічого не допитався, так мученик і помер на руках панотця.

— Де поховано убієного мученика? — питав генерал.

— В листі панотець все докладно пише, мабуть і докладніше пише, ніж я скажу.

В задумі генерал розгорнув листа і став читати . . .

— Так . . . так, — кладучи листа до шухляди, — написав панотець щоправда докладного, — і втопив очі в молодого гінця з кругим підборіддям. — А все ж годиться сказати бодай на словах: де поховано убієного пана сотника Хлюпала?

— Невже не написав? — дивувався пан гінець. — Поховано на цвинтарі славного Здвиженського монастиря, — казав гінець, спираючись дужими руками на ефес шаблі. — Поховали усим причтом... Зробили все як годиться, насипали могилу, поставили дубового хреста й дали дар на церкву та поминальну граматку.

— Тееек... — зітхнув генерал. — А ви ж як?

— А ми через Генеральну управу стали шукати правдивого вбивцю.

— І що ж?

— Нічого... хіба ж москвин-резидент скаже що на свою чоту!

— Кажуть, нічого не знаємо, може те вбивство вчинили ваші ж козаки для розбою. Таке ми почули. Тоді довелось слідство робити самим...

— І зробили?

— Так... зробили...

І козак замовк, але оскал поглибшав...

— Резидент-москвин Теплов хитра людина, — мовив тихо генерал, — я його добре знаю... Тепер от що: через два дні я буду на лінії вогню, коротко — буду на фронті, там, — махнув він рукою невиразно. Але роботи не хочу вривати, бо тут я сам — єдиний, як палець... так склалося. Отже мусите допомогти мені, допомогти Гетьманщині, допомогти Рідній Землі.

— На те й поїхав з Глухова сюди, — твердо мовив юнак. — Якої роботи бажаєте від мене, пане генерале?

— Такої... Мусимо стежити за кожним ступнем московських резидентів в Гетьманщині, за кожним ступнем їх і в Петербурзі: нам треба пильнувати цього лютого ворога, знати все, що він надумав нового проти нас. Отже, що Петербург пришло до Глухівської гетьманської канцелярії або до московського резидента...

— ...Зміст пакетів передати сюди. — укінчив пан Довгополий.

— Так... — стукнув пером по столу граф. — Майте будь-який зв'язок з гетьманською канцелярією у Глухові чи Полтаві?

— Добрий зв'язок . . . У Глухові тепер пан Заруцький помічником пана Туманського, часто заступає управителя. В Полтаві всі свої люди.

— І то добре . . . знов стукнув пером пан генерал. — Коли мене не здибаєте тут, відшукайте мого небожа пана Пилипа Штейнфліта, коли і його не побачите, дасте знати пану Мокрановському або пану Дзаржановському. Тепер ці пани часто сидять у Люневелі, відкить ми щойно приїхали або у Швеції, в Стокгольмі, де живуть наші родичі. Там же живуть і Войнаровські. Але застерігаю: панство Войнаровські молоде й зовсім відбилося від нас, хоч і ненавидить Москову . . .

— За свого батька?

— Так, за батька . . . Вони дуже клопоталися за батька, хотіли врятувати від Сибіру, але азійська Московія не дає своєму ворогу нічогосінько . . .

— То вже відомо всім. Зроблю все, ясний пане. Коли чого не втну, маю ж побратима, вашого приймака: той сидить у гетьманській канцелярії не для Москви, а для Гетьманщини. Той зробить ліпше мене. Адже пан Безбородько в деяких секретних справах саме його й посилає до Петербургу . . . Вже таке було. Безбородько вміє не хибно цінувати людину. Ну, а ми теж вміємо помовчати там, де треба.

— Обидва ви добрі козаки, — всміхнувся пан генерал, хоч і вчилися не дома, як і я. — Тому й вірю вам і покладаюся, як на своїх рідних. Вам буде допомагати ще мій небіж Пилип Штейнфліт, там, у Люневелю здибаєте всіх наших друзів і кривних. Адже відсіль їдете знов до Люневелю?

— Прямий шлях туди . . . — притакнув незвичайний гість.

— Прошу тоді передати моїй дружині коротенького листа і сестрі Марті, а щоб не полохалися вас, даю за вас рекомендованого листа. Але це ще не все . . .

Молодий гінець нашорошився.

— У Люневелі живе на вигнанні польський король Станіслав Лещинський, — говорив граф Орлик, карбуючи кожне слово . . . — Цей король доводиться нашому королю тестем, бо має свою доньку Марію заміж за тим королем. Отже французький король зробив цього свого родича генерал-губернатором всього Лорреїну і тому цей екс-король має у нас, в Лорреїні, і зокрема в Люневелі, його резиденції,

адміністративну силу, як перша людина області. Так... Воднораз він ще й досі тужить за Польщею і так, як і ми ламає голову над тим, як відчепитися від Московії та її королів — Сасів. Тепер він надумав зрештою разом з езуїтами уфундувати корпус кадетів тут, у Люневілю. Хоче виховати з молоді шляхетних патріотів-поляків, хоче виховати правдивих польських лицарів, які б могли стати в слухну годину в оборону своєї ойчизни проти запеклого ворога Московії та своїх запродавців-магнатів. Чи вийде з того щось добре — невідомо, але думка вельми шляхетна і мені дуже подобається. Мабуть що й ми могли б щось зробити для Гетьманщини за польським взірцем... га? Щось корисне пересадити на свій ґрунт ніколи не завадить, тим більше, що й сам король дає згоду і дозвіл на таку військову школу. Маємо навіть і кошти на таку фундацію. Прошу вас побачитися в Люневілі з паном Пилипом Штейнфлітом: він саме й опікується цією святою справою. Я хотів би тільки стати йому в пригоді.

— Справа дуже цікава, — роздумував пан Довгополий, — але не второпаю, чим можу послужити пану Штейнфліту.

— Роботи багато, а найголовніше треба мати невичерпний контингент юнаків-кадетів, охочих до військової штуки, кадетів, що могли б пройти добрий вишкіл не для послуг Франції та її примхливих королів, а для...

— А для Гетьманщини... — додав пан Довгополий. — Щоб були навчені краще московських кадетів і вміли завжди перемагати найлютішого нашого ворога Москву. Так?

— Так, ви вгадали...

— Думка, наравду шляхетна, тільки... гм... де найдете навчителів, де візьмете тих кадетів?

— Контингент відшукати берусь я, — впевнено сказав генерал Орлик. — Про все це мусите поговорити з паном Штейнфлітом, у нього є пляни, списки і сама будівля... Сама військова установа матиме права автономного військового закладу під моєю опікою, а може й під опікою нашого короля, який дуже кохається у військовій штуці. Згода?

— Така думка мені теж припала до серця... Адже і я військовик!

— Зроблю все, що буду в змозі зробити!

Вони по братерському обнялися. Пан Довгополий тільки шепнув:

— Боже благослови! Навідаюсь скоро до Люневілю.
Він швидко вийшов з готелю . . .

2

То була перша й остання зустріч пана Довгополого з генералом Орликом.

З Парижу молодий гінець просто приїхав до Люневілю побачити тих, хто ще там жив з козацьких осадників. В палаці, як і завжди, було тихо. На подвір'ї літали голуби і клювали розсипане просо, але козаків-вартових пан Довгополий щось не бачив. Він спитав якусь бабусю:

— Де можна побачити козаків?

— А всі поїхали з графом на війну, милий пане, — говорила стара жінка, ставлячи цеберку на колодязь.

— На яку війну, — здивувався гінець.

— Не знаю, казали йдуть бити німця, чи що, мовляв, скоро повернуть додому: з німцем, мовляв, легко битися.

— А тут же хто живе? — розпитував гінець.

— Жіноцтво, та ще малі діти з підлітками. Так і підлітків ще немає з школи.

— Вчаться в школі?

— Так, усі вчаться наукам всяким, а більш муштрують всіх на військовій муштрі. Там . . . — махнула вона на будинок за дубками. — Там багато й живе. Не надокучають дома нікому.

— Хто ж то поставив таку школу?

— Та все ж наш пан граф, та ще й інші навчатилі порядкують. Більш за всіх наглядає небіж графів пан Пилип, молодий такий . . . беручкий військовик.

— А в палаці є ще пани, чи живе сама господиня?

— Панів живе багато і молодих і старих, тільки сама графіня живе у своїх покоях, рідко коли виходять до великих світлиць. Переказують, — стала говорити чомусь пошепки стара жінка, — переказують відтіль, з палацю, у великій вони журбі, все моляться у каплиці. З ними живе і

наша пані Оксана. Ви туди навідайтесь, там вам все розкажуть . . .

— Добре, добре . . .

— А хто ж ви будете?

Але пан Довгополий вже підходив до старого палацу, понурого й темного навіть у соняшні дні. Похилий слуга сказав, що пані господиня не любить, щоб її турбували, але про гостя можна сказати комусь з панської родини.

— Тоді скажіть про мене пані Марті Дзаржановській.

— Як дозволите казати?

— Гінець з Гетьманщини пан Довгополий.

Через п'ять хвилин він вже сидів у великій і просторій світлиці. Біля нього юрбилися всі ті, кого він хотів бачити й такі, яких бачив він уперше. Його розпитували, самі розказували, журилися, жінки плакали. Найбільш уболівала пані Марта за старим сотником паном Хлюпалом. Вона його любила, як рідного батька, крізь сльози повідала:

— Була ще молодою, як старий козак все обіцяв забрати мене в Гетьманщину, показати Полтаву і навіть той сад, де бавився мій . . . мій коханий братик Григор. Але вже сьогодні все пішло на гірше: пана сотника Хлюпала немає на світі, мого братика взяли на війну, кудись пішов на Німеччину, чула, що вже помер і пан Мирович, багато козаків пішло з нашим генералом теж на війну, не схотіли кидати свого пана самотнім . . . Тепер і дворище спорожніло, пустою тхне тут.

— А ви ж як, пані, тут і живете весь час? — питав гінець з великого жалю.

— Ні, — озвався муж пані Марти. — Ми сюди приїхали з Швеції, з міста Стокгольму: сюди їхала наша старша сестриця Варвара, або, як ми її звемо Бася. Вона їхала сюди виряжати брата — генерала на війну, попрощатись. То ми всі, як бачите, й зібралися всі тут, щоб господиня не журилася. Зібралися ніби ненароком, посидимо трохи і мабуть що скоро потягнемо назад на північ, до своєї нової батьківщини. Тепер ждемо вістки від пана генерала, обіцяв написати з дороги . . . десь вже на Райні . . .

— Я бачив тут лише одного з молодих Штейнфлітів Пилипа, а де ж пан Карло?

— То ви, мабуть бачили на подвір'ї мене, — озвався пан Пилип, утискаючи руку гостя. — Карло мій менший брат, зараз у Парижі з своєю мамою, вірніш сказати мачухою пані Варварою. Він притьмом хоче їхати теж на війну, буде ад'ютантом свого дяді. Я теж поїду на фронт, тільки пізніш, бо треба дещо зробити і в самому палаці.

— Мм... угу... — скрипнув пан Довгополий... — Я хотів би привітати пані Оксану, привіз їй поклона від її сина пана Михайла та ще листа від її родини, панства Заруцьких.

— Вона в покоях графині... дружини мого брата, — шепотіла пані Марта. — Посидьте з нами. Згодом побачите і пані Оксану, і передасте їй листа, про це не клопочіться. Як панство Заруцькі — живі-здорові?

— Так, здорові, вас щоденно згадують, моляться за всіх вас...

— «Ні, — думав гінець, — кепсько чуються тут наші емігранти, хоч ніби й живуть в достатках, багато років живуть, а ніяк не звикнуть. Чужина! — зітхав він, — душа протисься в Рідний Край!»

А ті все розпитували, жадібно ловили кожне слово.

— Як же в Гетьманщині? — питала пані Марта.

— Багато говорити та мало слухати, бачите самі: не гаразд там, коли серед білого дня вбивають наших козаків і все чинить москалина.

— Переказували нам, — мовила пані Марта, — цариця ніби наказала всім своїм жовнірам іти геть з Гетьманщини у свою Московію. Чи тож правда?

— Казала та не зав'язала, — всміхнувся гість. — Правда, трохи забрала, але все ж напхано їх стільки, що їй не пройде від тісноти. Є від чого зажуритися. А відіпхнуть... шкода їй мови: немає ні козака ні січовика — всі у московській жмені... Таке діло...

Всі сиділи пригнічені. Видно було як несподівані круті зміни в світі турбували емігрантів. Тепер було не до Гетьманщини, коли майже вся Європа встряла у велику війну. Та війна зіпсувала всі пляни «Орликівців». Кожному не терпілося, кожен хотів знати, що то буде завтра, але те «завтра» видавалося далеким маривом, неясним й лячним та безкраю понурим.

Другого дня пану Довгополому пощастило побачитися і з матінкою пана Михайла, а по обіді поговорити і з паном Штейнфлітом. Пані Оксана зраділа гостю так, ніби побачила рідного сина: родину Довгополюх вона добре знала, знала, як всі вони в Гетьманщині поневірялися й те, як дехто загинув на Сибіру. Слухала все, що говорив їй щирий гінець слухала й витирала сльози. Не веселі були всі ті новини. Але за сина раділа, що він так добре влаштувався і то за допомогою панотця Заруцького.

Вона говорила:

— Я вже чула за безталанного пана сотника, — казала, тулячи до грудей листа від сина. — Скрізь, як бачите, сумно, сумно і у вас, сумно і в нас. Т'алеж я дуже рада, що хоч вам, молодим козакам поталанило, радію що добре влаштувалися та живете в покою. Тільки благаю вас не лізьте притьмом у гінці: самі бачите, яка то небезпечна робота. Такий обачний був пан Хлюпало, а загинув ні за понюх табаки... не встерігся. Сидіть краще по канцеляріях своїх і нікуди не рипайтесь. Все одно москаля не переконаєте — обдурить і пожене на Сибір. Було б під Полтавою гуртом битися, а тепер голірuch дурна справа. Після бою кулаками не махають. Я й зараз боюся за вас пане Довгополюй: як то ви будете вертати в Гетьманщину, знов, мабуть, манівцями. Хай Бог милує наскочите на москаліну або злого татарина чи якогось ляха... Пустить ось хтось з таких волоцюг кулю й буде так, як з моїм покійним чоловіком. Його хоч і не було вбито, але тяжко поранено, весь час хворів до самої смерти.

— Ні, пані, я не буду їхати крадькома, — потішав її пан гінець, — у мене є правдиві папери. Мені не страшно...

Він все ж добре знав, що часом і добрі папери не пособлять, бувають не варті нічого. Але якось все ж втихомирив удову-козачку.

По обіді він довго говорив з молодим графом Пилипом Штейнфлітом.

— У Парижу я бачив вашого старого патрона пана Григора Орлика, — казав він, приглядаючись до пана Пилипа.

«Козак, як на людське око, ніби щирий» — думав, — «бачу вперше, ніби для такого діла підходящий чоловік», — а вголос казав:

— Натякнув мені генерал на основу вищої школи, щось подібне до військового корпусу кадетів, на взірець Сан-Сірської військової гімназії, у Франції тобто. Хоче генерал й собі уфундувати таку гімназію для юнаків з Гетьманщини. Ніби й сам генерал-губернатор пан Лещинський вже уфундував таку військову школу для польських юнаків. Просив побачитися з вами та поговорити про цю справу. Чи на правду вам доручено вести таку справу?

— Так, доручено, — скуповато кинув молодик, а сам думав:

— «Чув я що цей юнак вчився військовій штуці десь закордоном... не дурно й чуба завів добрячого. Може й на правду козак, бо береться добре... Попробуємо!»

А вголос мовив:

— Я хотів би знати, чи бачили ви таку високу школу для польських юнаків?

— Не бачив, але хотів би подивитися, що то за школа, де роблять вербунок і чому там вчать. А може б і ми щось запозичили, бо то дуже шляхетна справа.

— Хоче побачити польську військову гімназію? Вона недалеко і я беруся сам показати і навіть розказати дещо про таку школу, якою опікується сам пан генерал-губернатор, колишній король Польщі...

— З великою охотою подивлюся...

Обидва на правду швидко дісталися до тої польської військової школи. З дозволу пана директора вони оглянули не тільки будівлі тої школи, а й устаткування, майдан для муштри, кляси, навіть були на екзерциціях. Пан Довгополий дивувався! Йому дуже припало до серця все: і дисципліна, і статут, і добірна наука, а найпаче старанно й по мистецькому складені підручники, найпаче по історії Польщі, її минулого блиску й моці, її лицарства, пишности та пильнування кордонів від небезпечних сусідів. Пан директор пояснив, що з того військового закладу вже вийшло кілька десятків молодих добре навчених старшин, в деяких польських легіонах вони вже перебрали до своїх рук команду. Старшини ті всі з польської шляхти, тої шляхти, що радо

віддавала своїх дітей саме до цього військового закладу, де перш за все вихователі прищеплювали юнакам жертвну любов до коханої ойчизни. Заклад так і називався — «Школою рицержів». Кожен кадет врочисто присягався добре сприймати науку, бути цнотливим, не кривдити товариства, добре пам'ятати, що заклад уфундовано коштом польської шляхти і всього польського поспільства. Отже мусять боронити свою солодку ойчизну від лютого ворога — москаля не тільки до останньої кулі, а й до останньої краплини свого життя.

Пан Довгополий заглядав до «школи рицержів» ще кілька разів, розпитував, нотував, писав на дозвіллі свої висліди. Багато приділив уваги корпорації навчителів: всі вони були військовики, багато було з самої Польщі, дехто був і з самої Франції, всі добре обізнані в різних галузях науки. Були навіть дисципліни з хірургії та як ходити біля поранених.

Молодий гінець тепер часто говорив з паном Штейнфлітом, який між іншим сказав, що хоче заснувати такий учбовий заклад, за зразком польського, заснованого екс-королем Польщі Станіславом Лещинським в Люневелі.

Він казав:

— Ви, пане, бачили нашу школу підлітків. Ці підлітки мусять досягнути військову науку вже в закладі для кадетів. Будинок і всякі споруди вже є, але можливо не скоро ще розпічнеться. Питаєте — чому? Тому, що бракує студентів. Тим часом ми мусимо мати їх завжди невичерпне джерело. Війна Франції з Прусами відібрала у нас шефа цієї установи, певне на короткий час. Але все ж загальмувала святу справу. Правда, є вже всі ознаки, що війну скоро буде укінчено. Я теж скоро поїду туди, допомогти пану генералу на Райні. Але справи святої не кинемо! Як правдиві патріоти вважаємо, що й тут, у Люневелі, мусимо стояти на передових лініях.

— Якої допомоги ви хотіли б від мене? — питав гінець вкрай зацікавлений дивоглядним ділом.

— Мусите допомогти зробити вербунок молоді для нашого учбового закладу, — просто мовив пан Штейнфліт. — Навчателів масмо. Я вже подбав за це: десятків зо три вже набрав, аби було кого вчити. Час скоро збіжить і молоді

кадри швидко стануть біля наукового закладу! Поміркуйте про це... згода?

— Згода! — утиснув руку молодика беручий гінець. — А все ж діло таке, що потребує часу і великих грошей. Знаю, старшини наші ненавидять москаля, це дуже улегшує вербунок... Але сам не підйму справи: сил не вистачить. Бо як не як, а людина я нова в Гетьманщині. Отже мушу добре заприятелювати з тими старшинами, які вважають себе щирими патріотами та хочуть добра поспільству не на словах, а ділом довести...

— Цілком розумію і навіть прошу не хapatися, щоб не зіпсувати справи: вербунок можна робити малими порціями... А може прийде час і вся Гетьманщина сама дасть собі раду... — говорив у задумі пан Штейнфліт.

— Дай Боже нашому теляті вовка піймати... — вже драстиво озвався пан Довгополий. — А покищо пождемо укінчення війни з Прусами. Скоро їдете до пана генерала?

— Учора дістав вістку, добру вістку про баталію під Бергенном. Там наш патрон бився по-козацькому й дістав високу нагороду від самого пана короля. Просить приїхати і замінити мого брата Карла — він при нашому генералі адьютантом. Отже мушу виїхати на цім тижні і то негайно. Прошу вас, пане старшина, заждати брата мого: він мусить приїхати сюди... Привезе мабуть багато різних новин. Вам теж годилося би послухати, а може буде ще й таке, що знадобиться для нашого спільного діла, святої справи.

— Добре, добре... Я поживу ще тут скільки покаже справа, бо хочу як слід подумати в який спосіб затагти якнайлегше до нашого корпусу кадетів молодих шляхтичів з Гетьманщини. Справа варта того, щоб потрудитися.

4

Через три дні приїхав до Люневілью й молодший Штейнфліт Карло, русявий юнак, ще без вуса, але суворий і малоговоркий. Був він «на лінії вогню» і в розмовах старався кожному натякнути про той знаменний факт бодай малою мірою. Юнак цей тим самим підкреслював, що він не звичайний якийсь юнак, а саме той, якому в пору бути січови-

ком у грізній Січі. Адже чув не одного разу від самого дідатетмана Пилипа Орлика, що січовики ті вояки, що не боються і самих яничарів, бо довели те ділом під Віднем року 1683. Там вони витеребили до ноги отих страхітливих азятів-яничарів. Сам же він був під ворожими кулями, стояв виструнчившись перед своїм генералом з привезеними депешами й навмисне повільно, не кваплячись сідав на баського огира, тоді як скажена куля черкнула по нозі вороного, а друга пробила кашкета.

— Оце ось і той кашкет . . . бойовий, — показував він недбало матінці Басі й теті Марті.

Обидві з жахом дивилися на того кашкета, лячно ламали руки . . . Обидві упадали біля вояка та підставляли всякі солодощі, до того він був великий ласун.

Старший брат Пилип негайно виїхав, обіцяв усім писати. Коли ж буде яка потреба нагальна, неодмінно відвідає люневільського палаца. Цього разу виражати в дорогу пана Пилипа вийшла і господиня палацу графиня Орлик-Дентевіль. Пан Довгополий вже бачив господиню раніш, тепер обережно вів під руку й тихенько розраджував:

— Пан Карло, — говорив він, — вірний адъютант нашого патрона-генерала. Він твердить, як знавець справи, що лінія вогню проста собі забава і війну наш милостивий король укінчить дуже швидко.

— Дай Боже! — суворо мовила владарка палацу.

Вона за цей час вельми схудла, була у прстій ноші і з чотками в руках. Але чудові блакитні очі пломеніли молитовно і в безкровних вустах ледь помітно було чарівну усмішку, усмішку, якою колись чарувала золоту молодь пишного й вічно молодого Версалю. Вона спокійно благословила пана Пилипа, перехрестила і просила берегти себе і свого патрона пана генерала . . . Привіталась зичливо з паном Мокрановським, поторсала привітно за рукав молодого Карла й швидко пішла до своїх покоїв разом з незмінними своїми родичками — подружками та все нерозлучною пані Оксаною.

У всьому палаці настала нараз мертва тиша.

Настали дні так званого тихого покою. Палац ніби заснув, не було помітно не то що метушні, ба навіть не видно було і дентевільських людей — всі десь поховалися, ніхто не говорив голосно і навіть не чути було дзвону, який колись скликав усіх на обід. Всі якимось самі тихенько сходилися до великої світлиці, сідали мовчки і через якусь годину швидко розходилися, хто куди. Навіть пан Карло не видержав такого монастирського ладу, як він насмішкувато казав, і скоро виїхав до Стокгольму разом з паном Мокрановським.

Пан Довгополий лишився тут сам, як палець, міг тепер на дозвіллі робити свої схеми, писати пляни та рахувати витрати на «святе діло», яке час від часу видавалося йому марною справою, а іншого разу просто маривом. Він часто ходив до того понурого корпусу кадетів, уфундованого старим німечним королем на вигнанні, дивився на молодих кадетів, на муштру і тільки знизував плечима.

— Марна марнота, — говорив він сам собі. — Відірвані ці юнаки від рідної землі й роблять все те автоматично, без будь якого юнацького запалу, роблять навіть байдуже і мабуть давно вже забули свою присягу. Штучне щось! Кінець-кінцем французький король може покликати їх всіх до своєї армії і погнати кудись боронити свої інтереси, як те зараз зробив з нашим українським генералом Орликом. Адже живуть ці кадети далеко від ойчизни, не знають її вони, не знають свого народу, його дум і надій, його бажань і поривань. Коли доведеться на правду ставати до діла, до бою, напевне нічого не роблять і присяга не допоможе. Більш того — нароблять багато шкоди: за цими молодими старшинами не підуть ні селяни, ні ремісники, ні весь скривджений люд, адже муштровано їх змалку за морями. Бачу, все те на правду святе діло треба робити дома, тільки дома і такими вояками, що родилися й виростили на рідному ґрунті й знають достеменно як їм важко живеться і хто винен в тій їхній біді.

Він приходив додому, тяжко зітхав, читав і перечитував свої схеми, скорботно хитав головою й раптово без драгувань драв на шматки всі ті папери. Тоді брав чистий

аркуш і знов писав, і знов писав пляни. Нараз кидав усе, ставав на рівні ноги і довго дослухався... слухав тишу, вона непокоїла його, лякала до нестями...

Тоді з огидою дивився на розкидані нікчемні папери...

— Тиша перед бурею, — бурмотів він, здригаючись. — Чую, буде тут недобре... все ніби вмерло, тхне пустою, кладовищем. І моя робота тут якась мертва, кладовищенська, купа нікому непотрібного мотлоху, від якого заносить цвіллю, гниттям... І то правда: як можна робити, творити життєдайне для свого народу, своєї Матері-Землі під чужою стріхою, не чути пульсу гамірливого, корисного життя в ойчизні, життя, що сплітає в одне, могутнє ціле почуття гніву, помсти, радощів, любови й надії без чого на чужині не можна жити, можна хіба що лише скніти. Адже я і втік на Гетьманщину, в Рідний Край, щоб серед свого народу працювати, жити здоровим життям, а не скніти тут на уламках нездійснених мрій! Поїду й тепер додому. Там мое місце, серед свого товариства, там жде мене корисна праця, там лише дозрівають і формуються гігантські задуми, поривання!

Але минали дні, а він все не міг зібратися в дорогу: чогось ждав, до чогось прислухався, блукав по паркових алеях і знов ждав. З жіноцтвом у палаці мало говорив, чоловіків майже не було — всі роз'їхалися і палац все стояв серед пагорбків понурою сірою купою, часом видавався в туманах ніби грізною фортецею, зачарованою злим духом й кинutoю на призволяще мертвою руїною без будь якого сліду людського життя.

Так поволі спливали дні, місяці...

6

І раптово прищумила буря, грізна, неблаганно-сліпа, жорстока і злорадна... В тихому, напівмертвому палаці несподівано пролунав дикий, нічим нестриманий і розпачливий зойк, зойк — немов жахливий біль конаючого серця прокотився-пролунав по всіх залах замку безлюдного й понурого сьогодні, як ніколи.

Всі, хто жив тут, заметушилися, забігали немічні й безпорадні. Кожен пошепки питав одне одного, що сталося... Й у відповідь пролунало одне-єдине слово — смерть! Слово жагуче, слово, яке раптово обернуло життя того осамітненого палацу в моторошне пекло великого лиха, що впало як сніг на голову, на тиху обитель, далеку від бурхливого життя пишного Парижу.

До палацу, як буря примчав блідий і вкрай збентежений молодий граф Пилип Штейнфліт. Він привіз громовицю-новину про смертельно пораненого генерала Григора Орлика. Сталося те в бою під Мінденом, в бою з Прусами...

— Він ще живий? Його везуть сюди, до коханої дружини?

— О, ні! Він вже мертвий, він... кілька днів похований лежить в далеких, чужих землях на місці бою під тим же Мінденом, поховано, як рицаря-воюка на берегах широкого Райну.

— Маленька надія козацького народу й та потонула в річці чужого краю, — думав з гіркотою пан Довгополий, втопивши очі у вікно: там, за вікном лютував холодний осінній вітер й скажено гнав у безвість мертве, все в золоті листя з парку до сусідніх ланів.

В покоях графині Єлени Орлик-Дентевіль зловісно тихо. Тільки без шуму раз-у-раз відхилялись двері й без шуму миготіли тіні лікарів, обслуги, сестер-самарянок... Незмінні подружки господині, засушені імортелі, скам'яніло — прекрасні дами королеви-черниці, усі герцогині: Габрієла Віллар, Марія Льюїн, Ганна Флері сидять без руху біля прибитої горем графині Орлик-Дентевіль й раз-у-раз, як піфії, бурмотять щось невиразне, дивляться з великою тугою на кохану Єлену в подушках з компресами на голові й ногах.

Сюди не вільно нікому зайти і навіть прекрасна Бася Штейнфліт та ще зичлива до всіх Марта Дзаржановська — дві рідні сестри гордого забитого в боях пана генерала сиділи кожна в своїх покоях і гірко оплакували того, кого так палко любили й більш, як хто інший знали його юнацькі мрії, а в дозрілому віці плани прийти в Гетьманщину звитяжцем та миротворцем. Нині вони навіть не знають місця, де саме поховано тіло великого українського патріота.

Кожен тут сумував, ридав і молився лише на самоті. Не було кому звіритись, не було в кого відзискати ласки та поради. Кожен самотою шукав порадоньки в гіркій думі-журбі й хилився долу до землі, ставав навколішки й молився за спасіння душі померлого чесною смертю в бою з ворогом пана-рицаря, молився за здоров'я болящої раби Божої Єлени, молився за спасіння дому цього від всякого зла й напастей. Молився за те, щоб Пан Бог привернув спокій і мир тихому цьому закутку прекрасної Франції.

Довго так тривало й не знати скільки часу треба було б на втихомирення цього зажуреного куточка Божого світу. Але з бігом часу «все йде, все минає . . .»

7

І ще раз заgrimіли залізні засуви й широко відчинилися ворота понурого палацу. І ще раз заметушилася велика обслуга, навспинячки ходила по всіх широких світлицях, умебльованих старовинними меблями. Господиня, хвала Богу, вгамувалася, але уста її були міцно стулені й говорила мало, занадто мало. Більш молилася в тій церкві, що була при палаці. Були при ній все ті ж імортелі-прекрасні статс-дами королівського Версалю й знов зажили ніжної ласки обидві сестри забитого рицаря-графа, і знов стали збиратися усі до вечері.

Несподівано приїхала депутація від самого зажуреного французького короля Люї XV. Привезла вона від того короля листа, а з ним водночас й ті краплини благодатної роси-утіхи, що нею так гоїно відсвіжив невтішну вдову король-рицар. Князь Торсієр, голова королівських депутатів, стукнув палицею-палашем у двері мовчазного палацу графів Орлик-Дентевіль. Шевальє біля палацу низько вклонився, засурмив у сурму й владно спитав:

— Кого ясний пан хоче бачити тут?

— Графиню Єлену Орлик Лебрен-Дентевіль, — була коротка відповідь.

— Пощо хочете турбувати її спокій?

— Слава Христу! Ми привезли королівського листа та ще привели бойового коня рицаря графа Орлика-Дентевіль, лейтенанта-генерала його величності армії, кавалера Святого Люї.

Через хвилину було піднято моста й невелика кавалькада комонників вступила на подвір'я палацу. У великій залі депутатів зустріла сама графиня — господиня замку вся в жалобі. До неї підступив князь Торсієр, низько вклонився й розгорнув папера. То був лист короля Люї XV до родовитої пані Орлик-Дентевіль, тої пані, що так недавно трагічно втратила свого мужа, вбитого під Мінденом.

Князь врочисто читав:

— «Мадам! Я втратив одного з найкращих шляхетних рицарів, сміливого воїна французької армії та уславленого генерала, ім'я якого живе й житиме віки в анналах нашої армії. Ваш, мадам, смуток можу принаймні втихомирити щиро правдивими словами: Генерал Григор Орлик-Дентевіль помер як правдивий рицар на полі бою! Весь Версаль, а з ним і весь французький народ у великій жалобі молиться за спокій душі усопшого!

Король Франції Люї XV».

Знов засурмила сурма і прапор Орлик-Дентевіль фамілії та прапор прекрасної Франції того ранку було схилено додолу на знак великої скорботи.

Пізніш, вже по обіді, пан Довгополий сидів у своєму кабінеті без будь яких роздумів. Цього дня був трохи кволий і остаточно збирався їхати в Гетьманщину. В кутку, на низенькій канапі гірко плакав молодий Пилип Штейнфліт.

— Не китайкою покрили тіло безсмертного козака-патріота, — казав сумовито, — а національним прапором все ж чужої йому Франції...

— Так, помер на чужині, помер за чужі нам інтереси! — З тугою озвався пан Довгополий. — Така його доля... Пам'ять нашого генерала Григора Орлика дорога всій Україні, всьому народові. І чого не діждався наш полум'яний па-

тріот — доробимо ми, доробить й наступне покоління. Не журиь, юначе... Наросте нове молоде покоління, беручке й гонорове! Прийде нова, грізна сила, прийдуть ті, що заступлять нас, найдуться ті орли-патріоти, що підуть пробоєм проти чужинця-москаля в остаточному змагу.

СЛОВНИК ЧУЖИХ СЛІВ, ЯКІ ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ В ТЕКСТІ ОПОВІДАННЯ

- Авантаж = користь, зиск, вигода, перевага
Авул = село в кавказьких народів (юрти, вози)
Ажур = тонка прозориста тканина
Адамант = непереможний, діамант, тверда сталь
Азяма = спідна одежа
Альковні справи = справи полагоджувані в бічних кімнатах у Версалью при замкнених дверях
Альянс = об'єднання, договір, спілка
Амур (амор) = любові, кохання
Аналой = стіл на якому лежать ікони та хрест
Антресоль = поверх у будинку, а також надбудова у вигляді балкону в залі
Архалук = верхня одежа
Аташе = консультант посольства у певній галузі діяльності; спеціальний співробітник дипломатичного представництва місії
Байбара = довгий батіг (у пастухів південних степів України)
Бакалявр = перший науковий ступінь у середньовіччю у всіх європейських країнах. Тепер заховався ще цей ступінь в Англії та ЗСА
Баша (паша) = турецький вельможа
Башлик = теплий одяг чоловіків
Будуар = жіноча елегантна кімната
Буколіка = пастух, мандрівник
Валет = слуга, хлопець
Везір = турецький міністер. Найвища урядова ранга в старій Туреччині
Вельвет = бавовняний оксамит
Гарусова плахта = одежа вироблена з різнокольорових вовняних (волічка) ниток
Гіпокрит = лицемір
Граматка = поминальна книжечка, куди вписують імена небіжчиків для відправи по них панахиди
Гурман = простак, нетактовна людина
Дебош = бешкет, бійка, скандал
Дидаскал = займається наукою; вчений

Діана = богиня полювання, цнотливості й місяця; сестра Аполлона в стародавніх римлян (у греків Артеміда)

Евекта = податки

«Єдин гуж» = всі разом...

Жабо = мережка на грудях або на комірці чоловічої сорочки або жіночої сукні (18 стол.); широкий комір із стяжкою

Жакет = одяг

Жуїр = прагнення насолоди, гульвіса

«За морем» (заморські) = так називали країни західньої Європи за часів Гетьманщини (поїхав за море — до Франції, Італії і т. д.)

Індукта = податки від приходів

Інсургент = повстанець, учасник повстання

Кайло = шахтарське знаряддя для видобування вугілля або руди

Камзол = легкий одяг, жупан

Канделябри = свічники

Карбач = дротяна нагайка

Картата плахта = сороката плахта

Кентавр = напівлюдина-напівкінь (у грецькій мітології)

Китайський фан = вахляр, віяло

Клірос = підвищення в церкві для дяків

Комільфо = зразково, пристойно

Компут = книга реестру козацьких родів

Конфірмований = судово стверджений; (прийняття до громади)

Купідон = бог любови в стародавніх римлян; вродливий юнак

Котедж = домики, вілла

Кошунство = блюзнірство

Кулуари = бічні кімнати сумежні із залами засідань

Куртизанка = жінка легкої поведінки (з-поміж вищих суспільних кіл, при дворах володарів тощо)

Лаванда = пахуча квітка

Ладунка = гаптована золотом шкатулка

Літія = молитва за померших

Мажордом = начальник обслуги королівського двору; майстер церемоніялу

Мантія = довга та широка керея

Маркіза = дружина або донька маркіза; (маркіз — шляхетський титул, вищий від графа, але нижчий від князя)

Менует = старовинний французький танок

Моветон = грубіян, простак

Ментор = дорадник

Нобілітет = шляхетний, вищий стан суспільства

Паж = джура, що його виховували на лицаря при королівському дворі, або при дворі сеньйора, або при вельможній дамі

Паша (баша) = титул вищих військових і цивільних урядовців у мусульманських країнах

Парі = заклад, тримати парі — закладатись, йти на заклад

Перука = штучне приставне волосся на голову

Піфія (пітія) = жриця-ворожка в храмі Аполлона в Дельфах, що сідала на триніжок над щілиною в скелі, звідки підіймалася задушлива пара; під впливом чадних випаровань починала виголошувати окремі слова, що їх жерці з'ясовували як віщування

Поволовщина = примусові роботи

Портъера = завіса в кімнаті на дверях

Преферанс = першенство комусь віддати

Променада = прогулянка

Рапір = тонка й гнучка шпага

Реверанс = шанобливий уклін

Роба = жіноча одежа, сукня з шлейфом

Рокайль (рококо) = архітектурний стиль, започаткований у Франції 18 стол.

Сементалки = порода корів (скотина)

Сонетка = хатній дзвоник із шнурком

Суарé = вечірка, вечірній бенкет

Схима = найвищий ступінь чернецтва, відхід від життя

Сюрприз = несподіванка, несподіваний дарунок

Тембр = забарвлення голосу (барва) характеристичне для кожної особи

Торсальна ноша (одежа) = обтисла, до тулуба людини

Траур = жалоба, чорне убрання; скорботний стан, скорботні почуття

Унісон (говорити в унісон) = притакувати, сліпо йти за чимось думкою

Фарфор = порцеляна

Флігель = бічна прибудова при будинку, окремий дімок у дворі при великому будинку; офіцина

Фешенебельний = модний, елегантний

Фузилъери = кулеметники у французькій армії

Чалма = чоловічий завій на голову в мохаммеданів

Чубук = цибух, довге рурчасте держално при люльці

Чув'як = ходаки

Шарабан = великий віз з лавами впоперек

Шартрез = запашний лікер, що його виробляють ченці картезіянського монастиря

Шевальє = лицар, кавалер

Шлейф = довгий нижній край сукні, що часом волочиться по землі

Шпанка = гатунок черешень

